

55983

55983/375

fy. az 5-6. AZ-ban

1990/1

HONISMERET

A HAZAFIAS NÉPFront FOLYÓIRATA

XVIII. ÉVFOLYAM

Magyarország felülről

A képek a Földmérési és Távérzékelési Intézet légi- és űrfelvétel-archívumából valók

A Dunakanyar és környéke. Jól látható a terület összetett domborzata és vízrajza.

A Szigetköz és a Csallóköz. Nemcsak a vízrajz, hanem a legnagyobb törésvonalak és a bőszi vízmű munkálatai is látszanak.

A Balaton és környéke

1990/1

HONISMERET

A HAZAFIAS NÉPFRONT FOLYÓIRATA

XVIII. ÉVFOLYAM

TARTALOM

	<i>Gyáni Gábor: A helytörténet-írás jelentőségéről</i>	3
	<i>Helytörténet és oktatás</i>	
	Az agrártörténet oktatása és kutatása Kaposváron (<i>Dr. Széles Gyula</i>)	7
	A Somogy megye múltjából évkönyvsorozat szerepe a történelemoktatásban (<i>Dr. Miklós Endre</i>)	8
	<i>Halász Péter: A honismeret az új városi lapokban</i>	11
	A csütörtökhelyi Zápolya-kápolna (<i>Dr. Domonkos János</i>)	16
	A főváros és vidéke a XIX–XX. század nagy átalakulásában (<i>Kiss József</i>)	17
	Egy tatai iskolarektor verses országleírása (<i>Dr. Márkus Mihály</i>)	24
	Volt egyszer egy fürdő (<i>Ambrus Ferenc</i>)	28
	„Nekifeszülve a teljesíthetetlennek...” Arcképvázlat Kunkovác László fotóművészről (<i>Kóka Rozália</i>)	31
	Pásztoremberek (<i>Kunkovác László felvételei</i>)	32
	Magyarország felüléről (<i>Ferencs Csaba</i>)	35
	A Fertőszentmiklós–Celldömök közötti helyierdekű vasút (1897–1979) (<i>Varga Gyula</i>)	38
	Régi, elpusztult hajdúszoboszlói templomokról (<i>Erdei Sándor</i>)	44
	Kovács Károly, az Ördög (<i>Dr. Kovács Zoltán</i>)	46
	A magyar nehezipar kezdeteiről (<i>Leitner Sándor–Tóth József</i> – <i>Dr. Zombori Lajos</i>)	48
	A VI. Anyanyelvi Konferencia Kecskeméten (<i>Frigyesy Ágnes</i>)	51
	Iskolareform és néphagyomány (<i>Tajti Erzsébet</i>)	54
	Barangolások Kárpátalján és Észak-Erdélyben (<i>Dr. Kálmán Attila</i>)	56
	II. világháborús hősi emlékmű a szolnoki temetőben (<i>Dr. Cseh Géza</i>)	58
	Bálint Sándor szobra Szegeden (<i>Ifj. Lele József</i>)	59
	Nagyecsepely a múltjára emlékezik (<i>Kulifay Albert</i>)	60
	Balázs János (1914–1989) (<i>Sz. F.</i>)	60
	Antal Károly (1921–1989) (<i>Pálmány Béla</i>)	61
	Kérdőjelek egy korszak ifjúsági mozgalmairól. Hozzászólás Horváth Lajos írásához (<i>Dr. Kovács József László</i>)	64
	Kanyar József: A reménység esztendei (<i>Dr. Krisztián Béla</i>)	66
	Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben (<i>Udvarhelyi Nándor</i>)	66
	Tanulmányok Budapest múltjából, XXII. (<i>Dankó Imre</i>)	68
	A házsongárdi temető (<i>Dr. Domonkos János</i>)	70
	Somogy megye múltjából (<i>Dóka Klára</i>)	71
	Balatonfüred (<i>Tölgyesi József</i>)	73
	Pallag Rózsa (<i>Nagy Géza</i>)	73
	Alexay Zoltán: Szigetköz (<i>Tuba László</i>)	74
	A Báthory István Múzeum évkönyve (<i>Kaliba János</i>)	75
	Hajdú Farkas Zoltán: A csiki kaláka (<i>Fejős Zoltán</i>)	76
	Krupa András: A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága (<i>Balázs Géza</i>)	77
	Lendva környéki magyar néphagyományok (<i>Halász</i>) 30.; A kunok betelepülésének 750. évfordulója 34.; Bakonyalji Táncsics Népfőiskola 34.; Az Erdély Művészetéért Alapít- vány (<i>H. D. D.</i>) 42.; Művelődési tábor Gömörben (<i>Vörös Attila</i>) 42.; Ragályi Tamás-emlékünnepe 50.; Telegy Sámuel-szobor avatása Érden 63.; Massai Múzeum (<i>Kerégyártó Mihály</i>) 79.; Mosonmagyaróvári ünnep (<i>Csizmadia Károly</i>) 80.; Gábor Áron születésének 175. évfordulója 80.; Tildy-ünnepség Szeghalmon 80. A Zsámbéki Tanítóképző Főiskola Országos Honismereti Szakkörvezető-képző tábo- raiban végzetek névsora (melléklet) HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA (melléklet) Ferencsek Szécsényben (<i>Szabó Sándor</i>) melléklet. A Honismeret 1989. évfolyamának tartalomjegyzéke (melléklet)	

A címlapon Kunkovác László felvétele látható.

HAGYOMÁNY

TÁRLAT

VÁLTOZÓ HAZÁNK

TERMES

KRÓNIKA

FÓRUM

KÖNYVESPOLC

HÍREK

A KÖVETKEZŐ SZÁM TARTALMÁBÓL: A budai királyi palota Zsigmondtól Mátyásig – Rómer Flóris élete és műve – Bálványos vára – Vasvári Pál családjáról – A balaton-felvidéki szőlőtermelés demokratikus hagyományai – Palkó Attila történelemtanárral beszélget Beke György – Hogyan alakítottak térszcsét a Tolna megyei Majoson? – Török Fati, a leányrabló pribékasszony, 1648. – A poroszlói Atlantisz – Húsvéti pászkaszentelés Hajdúdorogon – Vázás nádfalú épületek a Drávaszögben – Tízéves a Gömör-kutatás – Az orosházi kútmúzeum – Utmutató néptáncgyűjtéshez.

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ambrus Ferenc tanító, Rozsnyó – **Balázs Géza** dr. tanársegéd, ELTE BTK, Bp., – **Cseh Géza** dr. levéltáros, Megyei Levéltár, Szolnok – **Csizmadia Károly** ny. tanár, Mosonmagyaróvár – **Dankó Imre** dr., a Déri Múzeum ny. igazgatója, Debrecen – **Domonkos János** dr. igazgató, Fővárosi Iskolászanatórium, Bp. – **Dóka Klára** osztályvezető-helyettes, Új Magyar Központi levéltár, Bp. – **Erdei Gyula** ált. iskola igazgató, Hajdúszoboszló – **Fejős Zoltán** tud. munkatárs, OSZK Magyarágkutató Intézete, Bp. – **Ferencz Csaba** dr. tud. tanácsadó, MTA–ELTE Geofizikai Tanszék, Bp. – **Frigyesy Ágnes** tanárnő, Lánchíd Utcai Ált. Iskola, Kecskemét – **Gyáni Gábor** tud. munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, Bp. – **Hajdú Demeter Dénes** üzemgazdász, Bp. – **Halász Péter** tud. főmunkatárs, AKI, Bp. – **Hornnyák László** tanár, Képző- és Iparművészeti Szak-középfiskola, Bp. – **Kaliba János** muzeológus, Nyíregyháza – **Kálmán Attila** dr. tanár, Eötvös József Gimnázium, Tata – **Kerékyártó Mihály** műszaki oktató, 102 Sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet, Ózd – **Kiss József** dr. tud. munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, Bp. – **Kovács József László** dr. tanár, Tanítóképző Főiskola, Zsámbék – **Kovács Zoltán** dr. ny. ügyvéd, Bp. – **Kóka Rozália** művészeti igazgató, Erd – **Krisztián Béla** dr. mérnök-tanár, Mecseki Szénbányák, Pécs – **Kulifay Albert** ref. lelkész, Nagycsepely – **Kunkovác László** művészeti szerkesztő, MTI, Bp. – **Leitner Sándor** teremőr, Öntödei Múzeum, Bp. – **Lele József** ifj. néprajzgyűjtő, Tápé – **Márkus Mihály** dr. ref. lelkész, Tata – **Miklós Endre** dr. tanár, Táncsics Mihály Gimnázium, Kaposvár – **Mokos István**, újságíró, Bp. – **Nagy Géza** múzeumvezető, Bodrogközi Kastélymúzeum, Pácin – **Pálmány Béla** dr. osztályvezető, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp. – **Szabó Sándor** újságíró-fotóriporter, MTI, Bp. – **Széles Gyula** dr. egyetemi tanár, Pannon Agrártudományi Egyetem, Kaposvár – **Szilágyi Ferenc** tud. főmunkatárs, KLTÉ Magyar Irodalomtörténeti Intézete, Debrecen – **Tajti Erzsébet** népművelő, Tisza-

kécske – **Tóth József** osztályvezető, Volán Tör-gász és Bányászati Fuvarozó Vállalat, Bp. – **Töl-gyesi József** dr. igazgató, Báthory Ált. Iskola, Veszprém – **Tuba László** igazgató, Városi Könyv-tár, Mosonmagyaróvár – **Udvarhelyi Nándor** geológus, Hejőcsabai Cementgyár, Miskolc – **Varga Gyula**, a Szövaut ny. csoportvezetője, Bp. – **Valkár Tibor**, a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat ny. tervezője, Bp. – **Vörös Attila** tervezési ügyintéző, Rimaszécs – **Zika Klára** újságíró, Ma-gyar Hírek, Bp., – **Zombori Lajos** muzeológus, Természettudományi Múzeum Állattára, Bp.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BARTHA ÉVA
FÜR LAJOS
GAZDA ISTVÁN
HALÁSZ PÉTER (szerkesztő)
HAVAS GÁBORNÉ
KOVÁTS DÁNIEL
MORVAY PÉTER
SÁNDOR LÁSZLÓ
SZÉKELY GYÖRGY (főszerkesztő)
SZIKOSSY FERENC
TIMAFFY LÁSZLÓ
TÖLTÉSI IMRE

TÖRÖK LÁSZLÓ (tördelőszerkesztő)

ISSN 0324-7627. Kiadja a Pallas Lap- és Könyvki-
adó Vállalat Bp. Lenin krt. 9-11. Felelős kiadó:
Németh Jenő vezérigazgató. Szerkesztőség: 1360
Budapest, Belgrád rkp. 24. Telefon: 118-2855.
Szerkesztőségi órák: hétfő 14-16 óráig. Készült
5000 példányban, 5 (B/5) ív terjedelemben 89
92262 Pannon Nyomda, Veszprém. Felelős veze-
tő: *Fekete István* mb. igazgató

Terjeszti a Magyar Posta – Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzletei-
ben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) (Budapest XIII., Lehel u. 10/a. 1900)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Ára 16 Ft. Éves előfizetési díj 96 Ft. Külföldön terjeszti a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat (H-1389
Budapest, Postafiók 149.)

INDEX-25387

A helytörténetírás jelentőségéről

Mire való a helytörténetírás? A szóbeli kérdésre különféle válaszok adhatók attól függően, hogy honnan, milyen irányból közelítünk a helytörténeti kutatás világához. Az egyik lehetséges válasz szerint a helytörténet művelése a helybeni értelmiség, főleg történelemtanárok, vagy muzeológusok, levéltárosok intellektuális hobbi (amatőr történetíráskedése). Ennek azonban kétségkívül megvan az a tágabban vett haszna, hogy szellemi támasztékot teremtsen a lokális öntudat számára.

Sokkal prózaibb magyarázat szerint a tanácsok által pénzzel támogatott helyi kutatómunka, főleg ha az kész végtermék, könyvben tárgyasuló monográfia készítésére irányul, mindenekelőtt presztízscélokat szolgál. Nem város a város, tartja a közvélekedés, ha nincs megírva a története, ha nem szól rövidebb-hosszabb múltjáról egy lehetőleg vastok (jószerivel többkötetes) és mindenképp reprezentatív kiállítású, ha nem is díszkötéses, de azért szembetűnően drágán előállított monográfiakötet. Némelyek, nem is teljesen alaptalanul, azt rebesgetik, hogy a nagyobb vidéki városok között kifejezett vetélkedés folyik az ilyen monográfia köteteknek a száma ürügyén vagy épp a megjelenítés időzítése kérdésében.

De merőben más felelet is adható kérdésünkre, ha a szaktudomány oldaláról vesszük fontolóra. Legalább két lehetséges álláspont létezik. Az egyik szerint a helytörténet – az országos történettel kialakult egészséges, legalábbis azzá alakítható munkamegosztás keretei között, az utóbbiban használatos kategóriákkal történő *egyeztetés* mellett – a minőségileg *más*, tudniillik a mikroszint feltárására képes és alkalmas műfaj. E nézetnek legpregnansabban Vörös Károly ad hangot, adjuk is át neki a szót. „A helytörténeti kutatás az országos szinten végzett történezmunkával szemben három nagy előnyt kínál a vállalkozónak. Azt, hogy természetes, jól körülhatárolt, *szerves*, de kisebb közösséget vizsgálhat... Ebből következik a munka második előnye: a szerves közeget a *legkomplexebb módon* lehet megközelíteni... a *teljesség* lehetőségével. Végül harmadik lehetőségként a szerves közösség komplex megközelítése *igen mély analízist* tesz lehetővé..., amely az országos méretekben kutató történezmunka számára soha nem lesz megoldható...”¹

Minden jó szándéka ellenére ez a felfogás nem alkotja meg azt az elméleti keretet, amelyre bizony támaszkodva meghaladható lenne a helytörténet és az országos történet egyébként általa is kárhoztatott hamis kettőssége. Félreértések elkerülése végett szögezzük le rögtön: nem a kettő különbségeinek a teljes eltüntetése, az egybeemosásuk a kívánatos. A probléma nem a munkamegosztás pusztja tényében rejlik, hanem abban, hogy milyen funkciót tulajdonítanak e munkamegosztás során az egyiknek és a másiknak. A probléma lényege tehát az, hogy kettőjük kapcsolatában az alá- és fölérendeltség a meghatározó, vagyis a helytörténet presztízse kisebb az országos történetírásénál; következésképpen a helytörténet igazodik az országos történethez és ennek a fordítottja soha nem fordulhat elő; és hogy a fogalomhasználat, vagy a tematika terén egyaránt az egyedüli normát az országos történet jelenti és nincs rá esély, hogy a mintaadás érdeme és joga a helytörténetet illesse meg, s belőle, ráépítve alkossák meg az országos történet rajzát. De miből ered ez az oly régóta természetesként ható hierarchikus felosztás: helytörténetre és országos történetre?

Előként abból, hogy a politikai köztörténet mint szintetizáló elv huzamosan és hazánkban most is uralma alatt tartja a történetírói közgondolkodást. Nagyot fordul viszont a kocka, ha az *események története* helyett a gazdasági, társadalmi folyamatok alakulása kerül a szaktudomány érdeklődésének a homlokterébe. Hiszen, amíg egy ország politikai köztörténete megírható a kormány, a parlament, egyszóval a központi hatalmi szervek történeteként is, addig egy társadalmi osztály, vagy az átrétegződés folyamata, az

¹Vörös Károly: A helytörténeti kutatásról. Valóság, 1972. 2. sz. 45. old.

emberek mindennapi életvitele és mentalitása stb. kizárólag a maguk konkrét térbeliségükben tárthatók fel. A *struktúrák* kutatása, a *társadalomtörténeti* tematika tehát különösen felértékeli a helyi (városi, falusi, tanyai) közösségi formákat, ráadásul forrásait is elsősorban a helyi levéltárak irataiban fedezi föl.

A helytörténetírás országos kutatásoktól való egyoldalú függőségének egy további feltétele a redukált szakszerűség és a helytörténet gyakori azonosításában lehetőségek. Ki tagadná, hogy más mércéket szokás alkalmazni – merőben szakmai tekintetben – a magát helytörténetiként vagy a magát országos történetiként definiáló írásműre és szerzőjére. Úgy tűnik: a hierarchikusan tagolt tudományos munkamegosztás mély beidegződése szinte természetessé avatja azt, hogy ami itt még elnézhető, mert megbocsátható hiba, az amott már sarkalatos bűnnek számítson. Pedig, és ezt tézisként fogalmaznám meg, a helyi vonatkozású történeti vizsgálódások – *elvileg* – semmivel sem kevésbé értékesek vagy hasznosak, mint az ún. országos történetiek.

Az efféle sommás beállítások azért is veszélyesek, mert azt a látszatot keltik, mintha a helytörténetírás osztatlan egész lenne. Holott talán nem árt figyelmeztetni rá, hogy helytörténetből többféle is létezik. Nem ritka (igaz, többnyire szerényebb kiadványokban jelenik meg) a csupán *krónika* szintű helytörténet, amely nem is tartozik igazán a szaktudomány körébe. A városok vonatkozásában azonban újabban igen divatos műfajjá lépett megint elő a *monográfia*, amely kifejezetten szaktudományos igényeket táplál. Nem ismeretlen végül a *kettő fura keveréke* sem, ahol egyazon vállalkozás ad helyet a monografikus feldolgozásnak és a történeti bédekkernek. Újabb jó példa rá az Algyő-kötet.² De vajon melyek a jellemző arányok, a helytörténeti irodalom termése hogyan oszlik meg a különféle szintű és jellegű munkák között?

Aligha akad ma hazánkban bárki, aki a kérdésre megnyugtatóan válaszolhatna. Mindekelőtt azért, mert nincs erről az irodalomról kellő áttekintésünk, sokszor az is nehezen követhető nyomon, hogy mi jelenik meg ilyen témában országsszerte, és még több nehézséget jelent a könyvekhez való hozzájutás. Mivel a helytörténet művelői számára nem jelenik meg egy olyan jellegű szakmai folyóirat, mint amilyen az angol *Local Historian*, rendszeresen ismertettek sem látnak napvilágot ennek az irodalomnak a java részéről. S még kevésbé megoldott a bibliográfiai adatszolgáltatás.³

Vannak azért próbálkozások. Egy ilyen erősen részleges áttekintés (annotált bibliográfia) alapján, amelyben Szilágyi Miklós az 1970–1981 között megjelent helytörténeti monográfiákat veszi számba rövid értékelést (helyenként csak a tartalomjegyzéket) adván,⁴ megkockázható néhány következtetés megfogalmazása. A bibliográfiában 120 cím szerepel; ám jellemző, hogy ebből 15 mű annotálását a szerző nem végezhette el, mert ezek a könyvek a fővárosi könyvtárakban nem beszerezhetőek! Ha most megnézzük, hogy a fennmaradó 105 monográfiából mennyi jut a krónika jellegű feldolgozásokra, akkor minimálisan is minden *negyedik* regisztrált könyv sorolható ebbe a kategóriába. Legtöbbjük egyébként a „gyenge amatőr munka”, vagy „kompiláció” stb. minősítést kapta. A komolyabb, s egyúttal színvonalasabb munkák szinte mindegyike kollektív vállalkozás, sok szerzővel és azzal a Vörös Károly által említett „komplexitásra törekvéssel”, ami több tudományág közös erőfeszítését kívánja meg. Leggyakoribb eset, hogy a történeti fejezeteket néprajziak egészítik ki – ez szinte szabályszerű eljárás. De számos olyan munka is található e listán, amely tovább tágitja a bevonandó tudományok körét. Ezt a monográfiatípust neveztem az imént a monográfia és a történeti bédekker fura keverékének. Az ilyen művek címükben rendszerint a helység neve után az *és népe* szavakat is magukban foglalják. Velük kapcsolatban különösen indokolt az a máshol sem egészen felesleges kritika, hogy: 1. Túl sok a szerző, a kis témákat is agyonaprózzák a sok közreműködő között, ami nagy gátja az összefüggő kép megalkotásának. 2. Túl hosszúak ezek a monográfiák, amely nem az érdemi mondanivaló bőségéből, hanem az inkább adattárba illő póre forrásközléseknek a feldolgozással való elegyítéséből következnek. 3. Az előbbiből fakadó műfaji eklekticizmus (krónika, adattár és elemző feldolgozás egy kötetben) megkérdőjelezi, hogy valóban monográfiának

²Algyő és népe. Tanulmányok. Szerk.: Hegyi András. Szeged, 1987. 460. old.

³Bár a Honismeret e téren betöltött szerepe méltánylást érdemel, a mozgalom teljes körét átfogni igyekvő folyóirat azonban nem pótolhatja egy kifejezetten helytörténeti szakmai orgánium fájó hiányát.

⁴Szilágyi Miklós: Helyi kiadású helytörténeti monográfiák 1970–1981. *Ethnographia*, 1984/1. 118–133. old.

tekintsük-e az ilyen névvel ellátott, ilyen szándékokkal létrehozott munkákat. Nem helyesebb-e tanulmánygyűjteményekről beszélni ez esetben, mert valójában a Szilágyi Miklós által feldolgozott irodalom zöme is belőlük kerül ki? Ekkor viszont határozottabban kellene állást foglalnia (megrendelőnek, a tanácsnak éppúgy, mint a szakember szerkesztőknek), hogy átfogó monográfia-írásra vagy a szerényebb, de sok esetben talán helyénvalóbb szemelvényes tanulmánygyűjtemény összeállítására vállalkozzanak.

A helytörténetnek, mint egésznek az állítólagos kisebbrendűsége végül igen mély nyomokat hagy művelőinek az önértékelésében, helyesebben a *helyzettudatukban*. Vagyis: talán túlzottan hitelt adnak maguk is szakmai alárendeltségi helyzetüknek. Aminek a megnyilvánulásaként értékelem a következőket.

Gyakorta visszatérő tapasztalat, hogy egyik város története (a gombamódra szaporodó monográfiák tükrében) úgy hasonlít a másikéhoz, mint ahogy két tojás szokott egymásra hasonlítani. Miért? Azért, mert a feldolgozások készítői az országos történethez igazodnak szolgálai módon, hozzá igazítják mondanivalójukat, az ott megfogalmazott tételeket igyekeznek a helyi anyagon, a helyi forrásokkal is igazolni – így remélvén biztosítani a maguk számára a szaktudományosság hitelét. Továbbmegyek: jellemző, hogy már az időrend tekintetében is kritikátlanul alkalmazkodnak az országos történet alapjában eseménytörténeti korszakhatáraihoz, nem vetve számot azzal, hogy egy-egy település múltjában a döntő események nem feltétlenül esnek egybe az országos hatókörű történésekkel (forradalmakkal, politikai sorsfordulókkal).

Mi hát akkor a kiút? A megoldás – egyszerűen szólva – az, hogy *ne provinciális, hanem autentikus helyi történetet beszéljünk el*. De vajon megvalósítható ez anélkül, hogy szükségképp elveszítsük a szaktudományosságnak még a látszatát is? Úgy gondolom, hogy igen, ehhez viszont gyökeresen újra kell gondolni helytörténet és országos történet munkamegosztásának eddig vallott felfogását.

„A helytörténet, természet szerint, majdnem mindig társadalomtörténet” – jegyzi meg Rodney Hilton, neves angol középkorkutató.⁵ Kijelentése tömören fejezi ki mondandók lényegét. Kiindulópontunk, hogy az új társadalomtörténet mai előtérbe kerülésével és azáltal, hogy az a politikai eseménytörténet helyébe kezd lépni általános rendezővel gyanánt, a helyinek a jelentése, vele a helytörténetnek az értelme is gyökeresen módosul. Hiszen mint már utaltam rá, a társadalom szerkezete és annak működési módja pusztán (országos) makroszinten még forrászerűen sem ragadható meg; ahhoz egyedül a (helyi) mikrovilágban, a szervezetek elemi létezési és működési síkján lehet közel férkőzni. És nem kivétel ez alól a makrosztatisztikákkal dokumentált modern kor sem, de egészen magától értetődő az ún. prestatistikus évszázadokaként. Ennek a jelentésváltozásnak a könnyebb megértése végett tanácsos visszakanyarodni egy pillanatra a helytörténet hagyományos fogalmához.

Helytörténeten rendszerint egy falu, város vagy megye teljes, esetleg részleges feldolgozását értik. Tulajdonképpen olyan formailag területi (földrajzi), valójában azonban politikai-közigazgatási egységek vizsgálatát minősül helytörténetnek, amelyeket a politikai-közigazgatási intézményrendszer definiál egységként.⁶ Amde a társadalom ilyen hatalmi szerveződései elveken nyugvó egységei korántsem az egyedül érvényes téregységei a társadalom jelenségeinek. Mint Faragó Tamás hangsúlyozza, „a gazdaságnak, a társadalomnak, a kultúrának egyaránt van térszerkezete... (és) a különböző térszerkezetek, különböző területi egységek... nemcsak méreteikben, határaikban, hanem tartalmukban és tulajdonságaikban is eltérhetnek egymástól, annak ellenére, hogy alapelemeik (család, háztartás, üzem) gyakran azonosak, illetve egymással egybeesők.”⁷

Ha ezt alapul elfogadjuk, akkor a választott témának, a vizsgált történeti problematikának leginkább megfelelő térbeli kiterjedés fogja megszabni a kutatás földrajzi kereteit: ami tehát nem feltétlenül és többnyire nem is esik egybe egyetlen falu, város, egy közigazgatási egység határaival. Most érkezünk el arra a pontra, ahol pontosan megfogalmazható: miért is jelent ez szakítást a helytörténetnek azzal a fogalmával, amelyet Vörös Károly fejtett ki az előbbieken. Mivel az ilyen, tehát a társadalomtörténet által ihletett helyi kutatás úgy tekint a lokalitásra, mint az általánosan (is) ható folyamatok szinterei közül az egyikre, a

⁵Rodney Hilton: Further dimensions for local historians? Local Historian, 1973/8. 390. old.

⁶Gyáni Gábor: Helytörténet, várostörténet és regionális kutatások új megvilágításban. Vásárhelyi Tanulmányok IX. 1979. 7. old.

⁷Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. 1984. 15.

vizsgálódás e fajtájának a térbeli vonatkoztatási kerete már nem a „szerves helyi közösség” mint egész, hanem csak a benne sajátosan megnyilvánuló általános(abb) folyamatok és történések köre. Ez a máshol és korábban általam *problémaközpontúnak* nevezett helytörténetírás⁸ miközben az egyik oldalon szűkíti, a másik oldalon tágítja a kutatás horizontját. Ami abból fakad, hogy noha a lokalitás csak bizonyos összefüggésével kerül be a vizsgálódásba, ám a helyi társadalmak (azok adott vonatkozásai) összehasonlító vizsgálata során a tárgy egy interlokális összefüggésbe ágyazódik bele.⁹

S vajon az így dolgozó helytörténetírás képes-e kilépni a maga választotta részlegességből, hogy meghaladjon a csak rész kérdésekben elért regionális lépték korlátait? Lehetősége-e a régió teljesebb fogalmának a megalkotása? Feltétlenül! A kizárólag egyetlen városban, faluban stb. gondolkodó helytörténeti gyakorlatot sutba hajító és a *történeti táj* tágasabb – a kutatott problematika szempontjából egyúttal természetes – térbeliségével számoló, ám „komplex régiókhoz” eljutni kívánó kutatás különböző eljárásokat követhet. 1. „A jelenségcsoportok részletes vizsgálata révén egyenként leírjuk a különböző típusú – gazdasági, társadalmi, kulturális, infrastrukturális, természeti környezeti – alrendszerek működését, szerkezetét, határait stb. majd ezekből összeállítjuk a rendszerként értelmezett tájat.” Vagy: 2. „ugyancsak néhány jellemző segítségével megpróbáljuk a különböző típusú megközelítések során megfogható téregységek (pl. vonzáskörzetek, gazdasági mikrokörzetek) lokalizálását s azokat egymásra vetítve a határaik egybeesése révén kirajzolódó területet tekintjük történeti tájnak”.¹⁰

A helytörténet eme újabb koncepciója immár nem az országos történetírás *alatt*, sokkal inkább *mellette* lévőként, vagy egyenesen azt *helyettesítőként* határozza meg a lokális kutatómunkát. Ha széttekintünk a történetírás nemzetközi terepén, azt látjuk, hogy ott, ahol már teljes polgárjogot élvez a társadalomtörténeti szemléletmód, mennyivel nagyobb a helytörténet – korábban csak járulékosnak tekintett – hozzájárulása a fontos történeti kérdések megoldásához. Egyáltalán nem túlzás, hogy az új társadalomtörténet jegyében született hatásos történeti munkák legtöbbször helyi anyagra épül és a lokalitást veszi alapul. Jóllehet: hagyományos értelemben nem tekinthetők többé helytörténeti műveknek.

A választ új fejlemények gyökeresen változtatnak a helytörténészek és az országos történettel foglalkozók korábbi viszonyán. Azzal, hogy a kutatás súlypontja kezd áttevődni a lokális terepre, részint értelmét is veszti a két terület és művelőinek a szembeállítás. Ezzel együtt szűnőben van a helytörténészek elszigeteltsége, valamint hogy fölöttük a profi szakértők paternalista gyámokodást folytassanak. Mindezt egy sajátos együttműködés kezdte fölvaltani, aminek a modelljét a demográfiai család- és háztartásvizsgálatairól ismert, nemzetközileg rangos Cambridge Group honosította meg. Ennek rövid lényege, hogy a hivatásos történészekből és más társadalomtudósokból álló egyetemi kutatóműhely szoros munkakapcsolatba lép helytörténészek százával. A cél nagy tömegű forrásanyagok (egyházközségi anyakönyveknek) meghatározott kérdések megvilágítására (a család és a háztartás méretei, összetétele) egységes feldolgozási módszerekkel történő helyi kiértékelése, majd központi összegyűjtése és együttes elemzése. Természetesen az ilyen együttműködések másként és más témák kapcsán is megteremthetők.

Hazánkban kevés, vagy szinte teljesen hiányzik a fentihez fogható munkakapcsolat helytörténészek és a központi kutatóhelyeken dolgozó, túl gyakran csak összefoglaló munkák egymást követő változatain munkálkodó történészek között. Ennek a lehetetlen, a tudomány fejlődését hátráltató helyzetnek a megváltoztatása ösztönözte a fiatalabb társadalomtörténészek azon csoportját (e sorok íróját is beleértve), amely előbb konferenciák szervezésével,¹¹ újabban pedig intézményesen is megszerveződve (Hajnal István Kör) törekszik a helytörténet és az „országos történet” művelői között még mindig magasodó fal lebontására.

⁸ Gyáni Gábor: i. m. 7. old.

⁹ Pierre Goubert: *Local history*. Daedalus, 1971/1. 123–124. old.

¹⁰ Faragó Tamás: i. m. 16. old. Korábban én az itt másodikként bemutatott eljárást pártoltam (Gyáni Gábor: i. m. 10. old.)

¹¹ Eddig két konferenciára került sor, 1986-ban Salgótarjánban, 1987-ben pedig Gyulán. Az előbbi teljes anyaga külön kötetben is napvilágot látott, Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk.: A. Varga László. Salgótarján. 1987. 589 old.; ismertetést közölt róla Pálmány Béla a *Honismeret* 1987. 5. számában.

A Somogy megye múltjából című levéltári évkönyv 20. és a Somogyi Almanach 50. kötetének megjelenése alkalmából 1989. szeptember 22-én Kaposvárott regionális tudományos tanácskozást rendeztek több tudományos intézmény és szervezet részvételével. A tanácskozáson Varga János, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója elnökölt. Vörös Károly történész bevezető előadása után számos hozzászólás hangzott el, s miként a két levéltári kiadványsorozat, a felszólalások is érintették a levéltárak és a honismereti mozgalom fejlett kapcsolatát, összetartozását. Ez utóbbiak közül adjuk közre ízelítőül a tanácskozásnak helyet adó Pannon Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Kara dékánjának, Széles Gyulának köszöntőjét és Miklós Endre megyei szakfelügyelő hozzászólását.

Az agrártörténet oktatása és kutatása Kaposváron

A mezőgazdasági szakemberképzés folyamatában a természettudományi alapok (biológia, kémia, genetika és matematika) eredményes elsajátításához szorosan kapcsolódik a társadalom sajátos mozgásformáinak megismerése is. Úgy vélem, az agrártermelés sok irányban kötődik a természeti-földrajzi környezet mellett ahhoz a társadalmi-gazdasági környezethez, amelynek változása jelentősen befolyásolja a termelés eredményét. A társadalmi-gazdasági környezet változásait sajátos mozgásában, annak belső dialektikájából fakadó törvényszerűségeinek megismerése alapján célszerű vizsgálni. Ehhez jó segítséget, módszertani alapokat és egyben szemléletet formáló intellektualitást meríthetünk az *agrártörténet oktatásából*. Fontos, hogy a leendő mezőgazdasági szakemberek megismerjék az ágazat fejlődését a különböző termelési módokban, feltárják azokat a törvényszerűségeket, amelyek előrevitték, vagy éppen megakadályozták az agrártermelés növelését. Kiemelten érvényes ez a megállapítás az állattenyésztésre, amelynek vállalati-gazdasági kapcsolódása igen sokrétű, és éppen a természeti-földrajzi, továbbá gazdasági környezetéhez történő kedvező illeszkedése révén vált egy-egy vidék a történelmi fejlődés során híres tenyésztői körzeté. Gondoljunk itt a Dél-Dunántúlon a Zselici-tájkörzet, továbbá a Kaposvölgyének valaha virágzó szarvasmarha-tenyésztésére, ahol a gyepterületek biztos alapot adtak a gazdaságos tej- és vágómarha-termelésnek. Szomorúan kell viszont azt látni, hogy ezek a hajdan bőséges termést szolgáltató gyepterületek ma jórészt elgyomosodtak, nem hasznosulnak, rontják a táj szépségét, károsítják a környezetet. Az viszont közismert, hogy egy ország mezőgazdasági kultúrájának fejlettségét, termelésének színvonalát az állattenyésztés méretével, az ott alkalmazott technológiával, és a gazdaságos termék-előállításal hozzák összefüggésbe.

Az agrártörténet oktatását 1977-ben kezdtük meg Kaposváron, akkor még főiskolai képzésű program keretében. A tananyagot 1980-ban, majd 1984-ben az új tanterv belépésével egy időben korszerűsítettük. Az előadók sorában a hazai állattenyésztésünk elismert szaktekintélyei mellett muzeológusok, régészek, történészek szerepelnek. Különösen jó kapcsolatot alakítottunk ki a Somogy Megyei Levéltárral és annak nyugalmazott igazgatójával, dr. Kanyar József professzorral, valamint dr. Tóth Tibor professzorral, a Pécsi Egyetemi Könyvtár főigazgatójával, aki csaknem egy évtizeden keresztül a Somogy Megyei Levéltárban dolgozott.

Karunkon az agrártörténet oktatásának eredményeként 2–3 hallgató diplomadolgozatának témáját évről-évre mezőgazdasági történeti tárgykörből meríti. Így szívesen vállalkoznak egy-egy tájegység állattenyésztésének feldolgozására, valamely állatfaj törzstenyésztésének, történetének bemutatására, vagy egy környékbeli uradalom állattenyésztésének vagy gazdálkodásának elemzésére. Az utóbbi években jó néhányan választották szakdolgozatuk témájául, főleg lakóhelyük közeléből termelőszövetkezetek és állami gazdaságok történeti fejlődésének feldolgozását, esetleg monográfiáját. Hallgatóink tudományos diákköri pályá-

munkájuk témájaként is mind gyakrabban agrártörténetet jelölnek meg. A kétévenként megrendezésre kerülő Országos Tudományos Diákköri Konferencia mezőgazdasági tagozatában már agrártörténeti szekció is működik, ahol rendszeresen 14–18 hallgató vetélkedik. Ebben a nemes versenyben karunk hallgatói évről-évre jól szerepelnek.

Tudományos kutatómunkánkban is számos agrártörténeti kapcsolódás tapasztalható. Oktatóink-kutatóink egy-egy szakágazati vagy regionális fejlesztési kérdés megoldásánál, bizonyos irányzatok felvázolása miatt gazdaságtörténeti vizsgálódásokat végeznek. Ennek érdekében levéltári kutatásokra támaszkodva tárják fel a mai kérdés megválaszolásához kapcsolódó történeti előzményeket. Utalni szeretnék itt saját kutatási tapasztalataimra is. 1985-ben megvédett akadémiai doktori disszertációmban a tenyészállatimport gazdasági értékelésével, és ennek szarvasmarha-tenyésztésünk fejlődésére gyakorolt hatásával foglalkoztam. Értekezésemben igazoltam, hogy az 1890–1910-es években, elsősorban tejhasznosítási céllal, igen jelentős tenyészállatimportot szerveztek. Ezek tapasztalatait azonban figyelmen kívül hagyták (akklímizációs ártalmak, egyéb állat-egészségügyi problémák stb.).

A szakágazati agrártörténeti kutatás mellett a kar, főleg a társadalomtudományi tanszék oktatói a régióban működő Somogy, Tolna és Baranya megyei levéltárak forrásmunkáira támaszkodva még számos témát művelnek. Eredményeikről, a korábbi évek gyakorlatának megfelelően, regionális tudományos tanácskozásokon, levéltári évkönyvekben számolnak be. Oktató-nevelő munkánk színvonalas ellátása, a tudományos kutatás előzőekben részletezett igénye a jövőben is fontos feladatként jelöli meg a Dél-Dunántúlon dolgozó intézményekkel, elsősorban a Somogy Megyei Levéltárral kialakult együttműködésünk fejlesztését. Ennek gyakorlati megvalósítása érdekében a következő konkrét feladatokat jelöljük meg.

● A levéltári dolgozók bevonásával kari oktatói-kutatói értekezleteken adunk tájékoztatást a levéltári kutatások lehetőségeiről.

● A hallgatók számára évfolyamgyűlések keretében, erre felkért levéltári kutatók ismertetik a levéltári forrásmunkák felhasználási módját, majd látogatásokat szervezünk a megyei levéltárba.

● Az agrártörténeti témájú tudományos diákköri, valamint diplomadolgozatok összeállításához levéltári dolgozókat kérünk fel külső konzulenseknek, másokat külső bírálóknak.

● Időszakonként kiállítások rendezésére vállalkozna az egyetemi kar, ahol új agrártörténeti dokumentumokat, illetve ezek fotó- és fénymásolat-kópiáit mutatnánk be.

● Továbbra is igényeljük az agrártörténet oktatásában az aktív levéltári közreműködést.

Dr. Széles Gyula

A Somogy megye múltjából évkönyvsorozat szerepe a történelemoktatásban

Az évenként megrendezett levéltári napokon a levéltári évkönyv egy-egy számának anyagáról, felhasználási lehetőségéről szoltunk és annak alapján próbáltuk megfogalmazni követendő teendőinket. Annak ellenére, hogy ezek a beszámolók reálisak, valóságok, pontosak, idealizálhatták is a dolgokat. Ugyanis, a pedagógiai gyakorlat azt mutatja, hogy minden újnak van valamiféle orientáló varázsa. Ezért az említett referátumok az újszerűség erejével ható dokumentumok ismeretéről, a pillanatnyi felhasználási tapasztalatokról, a *közvetlen kiváló hatásairól szoltak*. Ez sem elhanyagolható, de ennél többre vagyunk kíváncsiak, többre van szükségünk.

Nagyon sok múlik azon, hogy a középiskolás diákságnak okosan és időben kezébe adjuk-e a hely- és honismereti munkákat? Ha igen, akkor nyugodtak lehetünk felőle, hogy élete során nem tud elmenni mellette. Ami egyszer a katedrára, tanuló padra kerül, az később ott lesz az illetők könyvtárának polcain is.

Előadásom elkészítéséhez kétféle megoldás is kézenfekvőnek látszott. *Összeállíthattam volna úgy*, hogy elővéve az iskolai évkönyveket, melyekben fehéren-feketén olvasható, hogy miként vélekedtek róla a nevelők, kik és hogyan hasznosították? A megállapításaikat összeírva, azokat súlypontozva, megkaphattam volna a Levéltári évkönyvek tanítási „mérlegét”. Tudom-hiszen nemcsak résztvevője, de aktív közreműködője is voltam ezeknek a tanácskozásoknak–, hogy a teljes képet rajzolhattam volna meg, de nem biztos, hogy a valós helyzetet. *Összeállíthattam volna úgy is* beszámolómmal mondanivalóját, hogy fellelőzve a tanévekről készített szakfelügyelői feljegyzéseimet (ki, mikor, hogyan, hányszor nyúlt a folyóirathoz stb.) és a tényeket összeadva, majd szorozva-osztva kijött volna a felhasználási „hányados”. Biztos, hogy így is pozitív kép rajzolódott volna ki, csak az a kérdés, hogy reális-e? Mivel a két koncepció alkalmazása esetén várhatóan a valóságos helyzetnél rózsaszínűbb kép kapható, *harmadik megoldást választottam*. Nem az átlagot kutattam, hanem azt néztem, hogy mi vált belőle munkánk tartós részévé? Nem az érdekelt, hogy a közölt tények révén egy-egy történelemóra mennyivel lett értékesebb, hanem az, hogy segítette-e a ház, az otthon, a lakóhely, a táj, a haza történelmének életszerűbb és maradandóbb megismerését? Vizsgálódásom során többet nyomott a mérleg serpenyőjében annak a dokumentumnak a feldolgozása, amelyik 10–15 évvel ezelőtt jelent meg, mint azoké, melyek az adott levéltári napot követően – az ott hallottak nyomán – kerültek bonckés alá. Csakhamar megbizonyosodtam, hogy a dolgot ketté kell választanom. Más a helyzet szemléleti szempontból és egészen más a konkrét órai gyakorlat szemszögéből tekintve.

Szemléleti szempontból (úgy érzem, hogy ez az elsődleges) *megnyugtató a helyzet*. A nevelők számottevő része mind óráin, mind beszélgetései alkalmával gyakorta hivatkozik az Évkönyvek mondanivalójára. Építkeznek belőle. Döntő érvként fogadják el gondolatait. Ha hiányát érzik, így fakadnak ki: „Nem is tudom, hogy miért nem foglalkoztak vele Kanyarék?” (Ti. a nevelők közgondolkodásában dr. Kanyar József neve egyet jelent az évkönyvvel.) Tisztelt szerkesztőség! Tessék a nevelők szavait sikerükként elkönyvelni, lássák benne munkájuk elismerését és dicséretét, és adjon impulzust további írásaik megjelentetéséhez.

A tanórai felhasználás gyakoriságát tekintve a segédeszközök között *a negyedik helyen áll*. Az első hely a Történelmi olvasókönyveké, második a História folyóirat cikkei, a harmadik a Harminc nemzedék vallomása Somogyról című helytörténeti olvasókönyvé. A kérdés most már az, hogy mi az értéke a negyedik helynek? Egy értékes helyezés, avagy lemaradás a dobogós helyről? Véleményem szerint *ez kedvező helyezés*. Hiszen maga mögé utasította a gazdag országos szakirodalmat, a népszerű történelmi kiadványsorozatokat, a szépirodalmi alkotásokat, az oktató csomagok kellékeit, a filmeket, a diákat és az összes helytörténeti kiadványt. (Még az erősen oktatási jelleggel íródott Levéltár és Iskola példányait is.) *Helyzeténél fogva előkelőbb helyezésre nem is számíthat*. A Történelmi olvasókönyvekkel nem versenyezhet. Azok az egész (magyar és egyetemes) történelmi anyagot fellelílik. Nem állhatja a versenyt a História folyóirat időszerű tanulmányaival sem. A Levéltári Évkönyv főszerkesztője által összeállított helytörténeti olvasókönyvet is maga elé kell engednie. Annak anyaga pragmatikus tanítási szempontból (is) vezérelve készült el. *A dolgok méltó megkoronázása a negyedik hely*. Pedig a tényleges szerepe ennél nagyobb is. Ha nemcsak a tanítási órák gyakorlatában vizsgálódunk, hanem az oktatás egészét vesszük (szakköri foglalkozások, versenyek, vetélkedők, OKTV-dolgozatok, ünnepi megemlékezések stb.), akkor úgy vagyunk a negyedik helyével, mint az ökolívódöntők negyedik helyezettje. Ott nincs negyedik hely, csak két harmadik. Így hirdethetem (akár) harmadik helyezettnek is.

A pontos kép érdekében az 1988/89-es látogatási naplóból ide „csatolok” egy szerény statisztikai adatsort. A szaktanácsadói munkám során az 1988/89-es tanévben 70 óra meghallgatására jutottam el. Egy órán 15 évnél „idősebb” Levéltári évkönyvben megjelentett forrást boncolgattak, négy órán 5–15 év között megjelent anyaggal dolgoztak, két esetben az utolsó 5 év során napvilágot látott Évkönyvből merítettek. Sajnálom, hogy az előző években ilyen jellegű megfigyelésről nem készítettem feljegyzést, de hasonló arány el az emlékezetemben.

Egy-két gondolat a felhasználásáról: iskolákról, tanárokról és tanulókról. A részt vevő iskolákról érdekes és tanulságos (elgondolkoztató?) jelenségről tudok számot adni. A közelmúltban létesített *fiatalabb iskolák nagyobb gondot fordítanak a helytörténet tanítására*, mint a nagyobb múlttal rendelkező társaik. Számukra égetőbb szükség volt a helyből való „táplálkozásra”? Lehetséges! Az tény, hogy az új iskolák kiemelt figyelmet szentelnek

tanáraik ilyen jellegű továbbképzésére, honismereti szakkörök indítására, kiadványok beszerzésére. Örvendetes jelenség ez.

A helytörténeti anyaggal dolgozó tanárokról most is azt tudom mondani, miként arról már sokszor beszámoltam, hogy nem növekszik a számuk. A nevelők többsége lelkes ugyan, de egy-két próbálkozás után elfeledkeznek a folytatásáról. Leállnak és visszatérnek a megszokott rutintanítás formulájához. A levéltári nappal kapcsolatos lelkesedésük gyorsan megkopik. Az a *pár nevelő* marad a gondolat megszállottja, aki maga is kutatója a hely történetének. Ezek a kollégák *mintaszerűen* dolgoznak. Tevékenységükről képtelenesen azt tudom mondani, hogy ők a helytörténet tanításának kiváló „pékjei”, igazi kenyeret sütnek, de a sütés művészetében, illetve a jó kenyér sütéséhez szükséges kovász átadásában nem mindig jeleskednek.

A tanulók és a helytörténeti anyag viszonylatában nem mondok semmi újat mikor megerősítem, hogy *tanítványaink kéri, várják, igénylik* és örömmel fogadják a helytörténettel kapcsolatos dolgokat. Hálásak érte, hogy ismerőjévé válhatnak otthonuk történetének. Nekünk mégsem erre a természetes hála kell leginkább büszkének lenni. Arra kell figyelniük, hogy fiataljaink a későbbi tanulmányaik során mennyire kamatoztatják az óráinkon megtanítottakat: évfolyam-, szeminárium- és szakdolgozataikban, doktori disszertációik megírásánál. Az utóbbi időben módomban állott több komoly pályamunkát átnézni. Kijelenthetem, hogy azok írtak értékesebb dolgozatokat, akik kisdíák korukban ilyen munkában részt vettek, eligazítást nyertek.

Mekkora a Levéltári Évkönyvünk felhasználási köre, területe? Mint történelem-szaktanácsadó, amikor társaimmal találkozom, nemcsak az ügy propagandistájaként lépek fel – viszem magammal egy-egy példányát: íme ez van, lássátok –, de érdeklődöm létezéséről is. Ezúton szerzett tapasztalataim alapján közlöm, hogy *időnkinti felhasználása* egy Kaposvár körüli 50–100 km sugarú körre terjed ki (Tolna, Zala megye). Az ún. szomszédos megyék (Fejér, Baranya, Veszprém) *tudnak róla és alkalomszerűen, elvétve élnek is vele*. A távolabbi tájak (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés) pedagógusai csupán *hallottak róla*. Ettől a leegyszerűsített általánosítástól csak ott tapasztalható eltérés, ahol somogyi származású diák a történelemtanár. Ahol pedig olyan somogyi középiskolában végzett tanulóból lett az iskola történelemtanára, akinek középiskolás korában az órákon évkönyvünk a rendszeres segédeszközök között szerepelt, abban az iskolában gyakorta forgatják lapjait. Így Pécs egyik gimnáziumában, egy szakmunkásképző intézetében, Székesfehérvár egyik szakközépiskolájában, Eger egyik gimnáziumában.

Ez az én konkrét válaszom a mai tanácskozáson felvetett kérdésre, hogy mit adott a Somogy megye múltjából című évkönyvsorozat a történelemtanításnak?

Milyen általános törvényszerűségek erősíthetők meg és milyen új „hajtásokra” érdemes odafigyelni? a) A „tegnapi” felbuzduláson alapuló tanítás, mely egyaránt táplálkozott szakmai igényességből és lokálpatrióta lelkesedésből, „mára” sem alakult át rendszeres folyamattá. b) Nem csökkent a felhasználása, csak itt-ott kissé megfakult. Mivel még nem kristályosodott ki feldolgozási módszere, ezért naponta vitatjuk, hogy mikor és hogyan éljünk vele.

Melyek az új „hajtások”? a) A legjelentősebb eltérés az anyagának órán belüli elhelyezkedésében ment végbe. Sokáig az óra feldolgozási szakaszában volt megtalálható. Ma egyre gyakrabban az órák összefoglaló, súlypontosító részében fedezhető fel. Valahogy ilyen formában: „Na akkor nézzük meg, hogy mi történt ekkor nálunk Somogyban?” A Levéltári Évkönyvet forgatva keresik meg a feltett kérdésre a választ. A korábbi felhasználási forma volt a helyesebb. b) Az első évek általános órai felhasználása átment szakköri feldolgozásba, diákköri előadások témakörébe, kirándulások előkészítése tárgykörébe. Ez utóbbi terület feldolgozása megérne egy hozzászólást. Addig is míg ez a hozzászólás megszületik, szeretném jelteni, hogy a Levéltári Évkönyv tanulmányai elősegítették, hogy az ún. buszbeli tanár-diák kiselőadások nem a megye határát túllépve kezdődnek el, hanem már a Szent Margit-templomnál, a kaposfüredi desedai tónál, a Szigetvár utcai hősi temetőnél, a kaposszentjakabi templomromnál, a répáspusztai vasúti átjárónál.

Van-e konkrét kérésünk, igényünk? Igen van. Nagyon nehéz ennek pontos és rövid megfogalmazása.

● Elérkeztünk oda, hogy a megye történelemtanárainak többsége nem somogyi középiskolába járt. Olyan veszély kísért, hogy nagy részük azt sem tudja, hogy mi történt ezen a tájon, mit kellene elmondani róla. Ezért nem elég építeni a múlt összegezésére (a maihoz

hasonló szintetizáló tanácskozást tartani), de úgy ötvenként mindent előlről kell kezdeni.

● Kérjük az 1918–1919-es és az 1956-os forradalmunk pontos és reális bemutatását.

● Jó lenne hallani az 1919–1944 közötti eseményekről többet. A velük kapcsolatos ismereteink nagyon is politikai céllal íródtak: vagy nagyon „kifehéřítettek”, vagy nagyon is „elvörösítettek”. Ennek következtében használhatóságuk megkérdőjelezhető.

● Szívesen vennénk, ha többet tudhatnánk meg a megye, a táj népességének alakulásáról 1945-től napjainkig.

● Jól tudnánk kamatoztatni a somogyi parlamenti képviselők „képének”, szereplésének bemutatásáról készített munkákat (1945–1947).

● Örömmel olvasnánk (szükségünk van rá!) a Kisgazdapárt, a Független Kisgazdapárt 1922–1930, illetve 1930–1947 közötti somogyi pályafutásáról. Különösen annak a kettősségnek tudományos megvilágítását fogadnánk hálásan, mely az 1945–1948 közötti állapotot rajzolná meg. Ugyanis: a párt somogyi tagjai, korifeusai a csokonyavisontai temetőben koszorúztak és Nagyatádi maradt továbbra is a példaképük, míg a párt országos vezetői a boglári kápolnában Gaál Gaszton útját dicsőítették és Varga Béla plébánost tartották a megyei vezetőknek. Mitől és miért szakadt így szét a párt?

● Hasznosítani tudnánk a más pártok és a különböző szervezetek 1867–1914 közötti helyi ténykedéséről szóló írásokat is.

Remélem, előadásomból is kicsengett, hogy a Levéltári Évkönyv anyaga, de főleg annak gondolatai a megyei történelemtanítás részévé váltak. Azt a kérdést, hogy anyagából mi került a tanítás gyakorlatába s mi nem, és miért, egy következő tapasztalatcserén lenne szerencsés megvitatni.

Dr. Miklós Endre

Halász Péter:

A honismeret az új városi lapokban¹

1. Az utóbbi időkig kizárólagos helyzetben lévő MSZMP-irányítású megyei lapok – tisztelet a gyéren előforduló kivételeknek – elsősorban az országos napilapok halvány utánzatai voltak, a *genius loci*, a hely szelleme csak nagyon halványan sugárzott belőlük. A táj hagyománya, múltjának történései, de még a sajátosan arra a megyére jellemző közelmúltbeli vagy napjainkban zajló események is csak igen mostohán kaptak helyet. Az pedig egészen rendkívüli alkalomnak számított, hogy a honismereti mozgalom kisebb-nagyobb ünnepei, netán hétköznapijai, személyiségei, közösségei publicitást nyerjenek ezekben a „vidéki” napilapokban. Elfoglalta előlük a helyet mégcsak nem is annyira a helyi politizálás, hiszen ilyesmire alig volt mód, hanem az országos politika és a világpolitika eseményeiről szóló, másodkézből származó közlés.

Kérdés, hogy az elmúlt egy-két esztendőben örvendetesen megszorodó megyei, városi lapokban a rég óhajtott módon megpezsdült helyi politikáról szóló beszámolók, jó és rossz szándékú pártközi csatározások közepette kap-e valamelyest helyet a honismeret – úgy is mint ismeretanyag és úgy is mint mozgalom. Ére a kérdésre kerestem a választ az újonnan indult városi lapokban.

Az Országos Széchényi Könyvtár folyóirattára több, mint hatvan olyan városi lapot tart nyilván, amely 1989-ben jelent meg először. A valóságban ennél bizonyára több ilyen újság is van, de ebben a kiadványdönypingben nem mindenhol veszik komolyan a kötelezpéldány intézményét, így sok lap rendkívül hiányosan, mintegy alkalmyszerűen, jó néhány pedig egyáltalán nem jut el nemzeti könyvtárunkba. Az újonnan indult városi lapok száma az 1989. év végére valószínűleg megközelítette a százat, ami azt jelenti, hogy előbb-utóbb minden városunknak lesz saját lapja, sőt némelyiknek (pl. Balassagyarmat) máris kettő van.

És ez így van rendjén. Tudjuk, hogy a két világháború közti időben, meg a Monarchia

¹Elhangzott a HNF Komárom Megyei és a Kisbér városi bizottsága honismereti bizottságai által 1989. október 21-én, Kisbéren rendezett XVI. Komárom Megyei Honismereti Szemlén.

idejében (egyiket sem lehet a pluralista társadalom mintaképeként tekinteni), egy-egy nagyobb településen a társadalmi, gazdasági, politikai tagolódásnak megfelelően több – esetenként jó néhány – napi- vagy hetilap jelent meg. Efelé tettük meg tehát 1989-ben az első lépéseket.

Az 1989-ben indult lapok között akad néhány, amely már fejlécén is jelzi, hogy valamely korábban ott megjelenő és nyilván patinás csengésű, a helybéli lakosság szívéhez közelálló sajtóterméket tekint elődének. Például az Esztergom és vidéke című lap büszkén hirdeti: alapított 1879-ben. A helyi kötődés tehát sokszor már a címválasztásban és az előzmények vállalásában megmutatkozik.

Az új városi lapok esetében a *lapgazda* kiléte általában elmosódik. Vagy föl sem tűntetik (ők tudják miért), vagy többet is megjelölnek, esetleg a helyi tanácsot szerepeltetik, még akkor is, ha tudvaló, hogy nem az az igazi „gazda”. Jó néhány olyan lap volt a kezemben, amely fejlécében a *függetlenséget* hangsúlyozza ugyan, de ha belelapozunk hamarosan kiderül, hogy melyik szervezetnek a szócsöve, ami természetesen nem baj, de ne áltassuk az olvasót „függetlenség”-gel. Vannak lapok, melyeket valamely helyi gazdasági szervezet, szövetkezet is támogat, de a kimondottan üzemi lapokat körképünk összeállításánál nem vettem figyelembe, az talán egy külön szemle témája lehetne.

Amikor hozzáláttam az új városi lapok áttekintéséhez, kissé aggódtam. Vajon a megpezdült, sőt felfokozott politikai csatározások között, az érdekérvényesítési küzdelmek sodrában milyen esélye van a *honismeretnek*? Nos, ha kissé tágabban értelmezzük a honismeret témakörét, s mindent ideértünk, ami a *hon* múltjának, jelenének megismerését szolgálja, akkor azt mondhatom, hogy nem járt szinte egyetlen olyan lapszám sem a kezemben, amelyben ne találkoztam volna a honismeret valamilyen formájával. De még ha a legszigorúbban leszűkítve értelmezzük is a témakört, akkor is elmondhatjuk, az új városi lapokban örvendetes számban találunk honismereti írásokat.

Különösen szembetűnő, hogy igen sok írás foglalkozik az adott település és környéke jelenének, közelmúltjának eseményeivel. Tehát pontosan azzal, aminek hiánya miatt gyakran érte vád a mozgalmat. Ami azt is jelenti, hogy eddig sem a szándék hiányzott, hanem a lehetőség, s az új lapok felvállalták a mozgalom eme többé-kevésbé fehér foltjának beszínezését. Remélhető, hogy az e téren megnövekedett publikációs lehetőség ösztönzően hat majd a jelen és a közelmúlt társadalmi kérdéseivel foglalkozó honismereti kutatásokra is.

2. **Általánosságban** megállapíthatjuk, hogy az újonnan induló lapok nemcsak annak a városnak jelenével és múltjával foglalkoznak, ahol megjelennek, de az esetek többségében *vállalják a tájat is*, csúnya, de divatos szóval élve: a vonzáskörzetet. Így az Edelényben megjelenő Borsod című lap egyben a Cserehátnak, vagy a Balassagyarmaton megjelenő Gyarmati Napló az egész Ipoly mentének is igyekszik fórumává válni. Ugyanakkor azt is meg kell mondani, hogy a lapokban igen jól tükröződik város-társadalmi viszony valósága, így az odacsatolt települések csak éppen tessék-lássék kapnak egy-egy cikket, rendszerint valami népszokás ismertetése ürügyén. Múltjuk valósága, jelenük sajátossága azonban – ami netán önálló életüket dokumentálná – csak a legritkább esetben fordul elő a „székhelyváros” lapjában.

Ugyancsak általános érvénnyel mondhatjuk, hogy a honismeret nemcsak mint téma, hanem mint *mozgalom* is megjelenik az új városi lapokban. Van olyan lap, mint az edelényi Borsod, amely már *honismereti különszámot* is adott ki; de számos lapban találunk honismereti rovatot, „honismereti sarkot”, amelyben helyet kap a helyi honismereti szakkörök, pávakörök propagálása; a mozgalom jeles helyi személyiségeinek bemutatása. Számos lapban ismertetik a településsel kapcsolatosan megjelent honismereti kiadványokat. Megállapíthatjuk tehát, hogy az újonnan indult városi lapok szerkesztői – ösztönösen-e vagy tudatosan – jó érzéssel fölismerték, hogy a *hely szelleme* nélkül aligha lehet szolgálni a helyi érdekeket, s azt is, hogy ezt a szellemet, a helyi gyökereket elsősorban a honismeret köreiben lehet megtalálni. Bizonyára az sem véletlen, hogy a legtöbb helyi lapban nem sokkal megindulásuk után szinte törvényszerűen fölbukkannak a honismereti mozgalom régóta ismert helyi munkásai, hogy az új keretek között érvényesítsék ismereteiket, szolgálják a kibontakozó demokratikus szellemet. Az új lapok pedig saját arculatukat keresve bizvást támaszkodhatnak ezekre a szülőhelyük, szűkebb pátriájuk iránt régóta elkötelezett emberekre. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ahol a korábbi években, évtizedekben virágzott a honismereti munka, ott ez az új lapokban is megmutatkozik. Lokálpatrióta szemléletükben és a konkrét témák esetében egyaránt.

3. Lássuk most ezeket a **konkrét témaköröket**, amelyeket összességükben talán úgy foghatnánk össze, hogy *a hagyomány szerepe a mai életben*.

A címer. Csaknem mindegyik városi lap legelső számaiban napirendre kerül a város címerének kérdése. Közelebről az az igény, hogy az elmúlt évtizedekben a városok közösségére erőszakolt, nemcsak a hagyománnyal és a heraldikai szabályokkal, de sokszor a lakosság érzelmeivel, sőt az esztétika igényeivel is ellentétes „címerék” helyett állítsák vissza a települések régi, a lakosság szívéhez közel álló címereit, vagy ha ilyen nem volt, akkor a legszelebbebb nyilvánosság bevonásával, pályázattal alkossák és fogadják el az újat. Ugyanez a nyilvánosság iránti igény fogalmazódik meg atekintetben is, hogy a régi városjelképek közül melyiket állítsák a hamis helyére. Hiszen a városi címerek az elmúlt évszázadok alatt gyakran változtak, elsősorban grafikájukban, de néha tartalmukban is. Egy-egy város régi pecséteinek, címereinek részletes bemutatása jó témát kínál a helytörténet-szek számára, s a hagyomány itt is eredményesen szolgálhatja városainknak azon törekvését, hogy jelképeikben is kinyilvánítsák sajátos arculatukat, megújulásra vonatkozó szándéukat.

A **településnév** kérdése elsősorban ott merül fel, ahol az elmúlt évtizedekben – a lakosság megkérdezése nélkül – megváltoztatták a település nevét (pl. Tiszaszederkény – Leninváros). Gyakrabban kerül szóba a téma olyan értelemben, hogy a városokhoz csatolt községek szeretnék, ha régi nevük valamilyen formában (utca, városrész) fennmaradna. Kényes kérdés, mert az „anya”-település vezetői az effajta igényekben – nem is mindig megalapozatlanul – holmi „szeparatista”, önállósodási törekvéseket vélnek fölfedezni. A helytörténet-szek számára mindenesetre jó alkalom arra, hogy a „társult” települések nevének megőrzése kapcsán történelmükről is szót ejtsenek. Lényegében ehhez a témakörhöz kapcsolódnak azok a törekvések is, amelyek a jelenlegi *megyenevek* megváltoztatását szeretnék elérni, s olyan történelmi nevek megőrzésén fáradoznak, mint Esztergom, Jász–Nagykun, Bereg, Torna stb.

Sok új lapban találunk helyi **demokratikus hagyományokkal, intézményekkel** foglalkozó írásokat. Így olvashatunk *a pártok* 1945 utáni vagy korábbi helyi szerveződésének emlékeiről, hiszen egykor szinte minden településen több párt tevékenykedett, ha nem is mindegyik város mondhatja magát olyan szerencsésnek, mint pl. Makó, ahová egyértelműen köthető a Nemzeti Parasztpárt megalakulása. Rendszeresen foglalkoznak az új lapok a városukban tevékenykedő *egyletek, egyesületek, körök, iskolaszékek* tevékenységével, születésük vagy éppen fől számolásuk körülményeivel. A legtöbb írás nem is egyszerű történelmi visszapillantás, hanem olyan szándékkal íródott, hogy tanulsággal szolgáljon esetleges újjászületésükhöz.

Lényegében ide tartoznak a **városi intézmények történetéről** szóló írások. Gesztusnak is szép, tanulságnak sem utolsó, hogy az új városi lapok rendszeresen teret szentelnek *a helyi újságkiadás története* bemutatásának; ezzel mintegy elődjüknek vállalva a korábbi városi lapokat. De számos írás foglalkozik a városi *iskolák, kórházak, nyomdák, malmok, ipari létesítmények, s – uram bocsá! – a városi nyilvánosházak* történetével is. Az új lapok jól hasznosítják a honismereti kutatók által feltárt intézménytörténeti anyagot.

Itt kell megemlíteni, hogy az újonnan indult lapokban jelentős helyet kapnak az **egyházi élet és az egyháztörténet helyi vonatkozásai**. Ez sok tekintetben új jelenség a honismereti mozgalomban, bár éppen a tatai honismereti akadémia tüzte másfél éve napirendjére az egyháztörténet-szek és a honismereti mozgalom kapcsolatát. Számos írást találunk ezekben a lapokban *a templomok, gyülekezetek történetéről*, egykori *egyházi iskolák* működéséről, a helyi *hitoktatás* múltjáról, a kalendáriumok fontosabb *szentjeire* vonatkozó tudnivalókról, a helyi *búcsúk* történeteiről, néprajzi vonatkozásairól. Olvashatunk továbbá az illető várossal kapcsolatos *jeles egyházi személyiségekről* is: a Fehérvári Hét Kaszap István szerzetessel, az Alföldi Maholnap Apor Vilmos püspökkel foglalkozik.

Témánk szempontjából külön is ki kell emelni, hogy az új lapok jelentős helyet szentelnek a **helyi múzeumoknak**. Úgy is, hogy bemutatják a városi múzeum vagy *a helytörténeti gyűjtemény* múltját, tevékenységét, és úgy is, hogy sorozatban ismertetik a gyűjtemények egy-egy értékes tárgyát. Foglalkoznak a lapok a környékbeli *tájházakkal* és kisebb gyűjteményekkel, sőt – ez az Egérszeg nevű zalaegerszegi hetilap jó ötlete – meghirdették a különböző *magángyűjtemények* bemutatkozását, ami ugyan nem jelent minden esetben honismereti témát, zömük azonban az.

Helyet kap a honismeret az **emlékművekkel és emlékhelyekkel** foglalkozó írásokban is. Az ilyen témájú cikkekből háromfelét ismerünk. Az egyik *a meglévő emlékhelyeket és*

emlékműveket ismerteti: a másik az *újak*, elsősorban a II. világháború és az 1956-os forradalom hőseinek és áldozatainak emlékét megőrzők *felállítását javasolja*: a harmadik típus pedig az egykor meglévő, de az elmúlt évtizedek során ilyen-olyan okok miatt eltávolított emlékművek *visszaállítását* szorgalmazza. Ez utóbbi cikkek jellegzetes és tanulságos példája a Soproni Hírlapban indított „*Régi dicsőségünk, hol késel...*” című rovat, amelyben többek között Attila szobrának visszaállítását sürgetik.

Lényegében hasonló indíttatásúak a városi *utca- és intézménynevekkel* foglalkozó írások. Más lapoknak is ajánlható a Salgótarjában megjelenő Tarjáni Tükör *egy évtized utcanevváltozásairval* foglalkozó sorozata, melynek írásai mögött igen gondos és alapos helytörténeti kutatómunka áll. De megemlíthetem az edelényi Borsod című lap módszerét is, amely konkrétan sorba szedi a megváltoztatásra ítélt jelenlegi utcaneveket, s egyidejűleg közli a javasolt új neveket is, mégpedig részletes, honismereti ismeretanyagon nyugvó indoklással. Heves szakmai és politikai indulatoktól sem mentesek ezek az utca- és intézménynevekkel foglalkozó írások (Meddig lesz Sztalin út Kozáron? – Tarjáni Tükör), s az elhangzó lakossági vélemények jól mutatják, hogy a városok lakossága mennyire érdeklődik lakóhelye története iránt, mennyire számontartja a hagyományt, s milyen nagy súlyt helyez arra, hogy saját városában olyan események és személyek neveit őrizzék az utcák és az intézmények, amelyeket a közösség politikai és erkölcsi ítélete maradéktalanul el tud fogadni.

Nagyon tanulságosak azok a hosszabb-rövidebb cikkek, amelyek a *város neves szülöttein*ek portréját rajzolják meg. Megemlékeznek ezek az írások a *városalapítókról*, az *első polgármesterekről*, a város életében jelentős szerepet játszó *régi családokról*. A Kőszeg és vidéke című lap *Emlékezzünk régiekre* című sorozata a város egy-egy jellegzetes és legendás alakjáról közöl rövid, színes, sokszor anekdotászerű visszaemlékezést.

Szinte természetesen, hogy a városok *műemlékeinek* bemutatása rangos helyet kap ezekben az új városi lapokban. *Templomokról*, *kastélyokról*, *régi temetőkről* olvashatunk, s a város *régi házairól*, mégpedig nemcsak építészeti szempontból, hanem megfelelő társadalmi háttérrel ellátva. Izig-végig honismereti ihletésű a főváros új lapjának, a *Heti Budapestnek*, a *Ha a házak beszélni tudnának* című sorozata, amelyből egy-egy sajátos sorsú ház „életét” ismerhetjük meg, köztük olyanokét is, ahol a Gestapo működött vagy éppen az ÁVH titkos börtöne volt.

Viszonylag kevés helyet kapott eddig az új városi lapokban, a *néprajz és a természetvédelem*. Az előbbi témára még inkább a társtelepülések kapcsán kerül sor, az utóbbira, ha valami nevezetesebb természetvédelmi terület található a településen. Nagyobb, bár korántsem elegendő jelentőséggel szerepel az új lapokban a *nemzetiségi hagyomány* és általában a *nemzetiségek élete*. Ebben a témakörben több lap az illető nemzetiség nyelvén is közöl írásokat. A honismeret helyi munkatársainak e téren még komoly lehetőségei vannak.

A honismereti mozgalom új, eddig meglehetősen háttérbe szorított területe a *jelen és a közelmúlt eseményeinek feltárása*. Az új városi lapok elsősorban abban hoztak újat a mozgalom számára, hogy teret adtak az ilyen témájú írások közléséhez. Kétségtelen, hogy még ezekben az új lapokban is kísért a jelen eseményeinek bemutatása során a rózsaszínű szemüveg, a kincstári lelkesedés, de feltűnik már az ellenkező véglet is, a mindenáron való botrányhajhászás. Az alapos és elkötelezett honismereti munkától nyilvánvalóan mindkettő távol esik, de a közéleti csatározások helyi csetepaté közepette nehéz is megtartani az objektivitást és az egyensúlyt. Talán természetes is, hogy a több évtizedes elhallgattatás után nem a bölcs visszafogottság jellemző a hirtelen támadt lehetőséggel élő íróakra, de éppen a honismereti mozgalom módszeres feltáró munkája lehet a garancia a valóság és az igazság érvényre jutására.

Szinte minden városnak, s nyilván községnek is megvan az a *megrázó történelmi eseménye*, ami az elmúlt évtizedekben, különösen pedig az 1940-es és 1950-es években következett be, s amiről – ez még csak fokozta a helyzet tragikumát – sokáig még őszintén beszélni sem lehetett. Ilyenek számos helyen a megszálló szovjet katonák viselt dolgai vagy például a pócspetri koncepciók pert kiváltó események, a szentesi Lakos-gyilkosság, a Maort-per helyi vonatkozásai, azután az 1956. november 4-ét követő vérengzések: a tiszakécskei, a salgótarjáni, az egri sortűz, hogy csak néhány kiemelkedő eseményt említsek. Ezek valóságos történetének felderítése elsősorban a honismereti kutatókra vár, s ehhez jó ösztönzést ad a helyi lapok publikációs lehetősége.

De nemcsak egy-egy véres eseményben merül ki a *közelmúltra való honismereti emlékezés*. Ezenkívül számos olyan témával találkozunk az új helyi lapokban, amiről eddig jószerivel csak az íróasztal fiókjának lehetett írni. Ezek az írások műfajilag igen sokfélék: az

egyszerű visszaemlékezéstől az alaposabb forrásfeltáráson alapuló munkáig mindenféle megtalálható köztük, közös vonásuk, hogy elsősorban nem az elmélyült és alapos elemzés jellemző rájuk, sokkal inkább a téma minél gyorsabb felmutatásának igénye. Egyelőre inkább csak a leltár készül tehát, hogy mi mindennel kell majd foglalkoznia a honismereti mozgalomnak. Én is csak felsorolásszerűen veszek itt számba néhány kiragadott példát. Az 1944–1945-ös harcok helyi eseményei; hazai fogolytáborok emlékei; hadifogoly-visszaemlékezések; női kényszermunkások a Szovjetunióban; a népfőiskolák virágkora és feloszlata, a cserkészcsapatok tevékenysége és betiltásuk körülményei; a szerzetes- és apácarendek feloszlatainak eseményei; a beszolgáltatás, a kuláküldözések, a tagosítások világa; a kitepítések; az 1956-os forradalom és ellenforradalom helyi eseményei; mártírok, sebesültek, elítéltek; a „konszolidáció” koncepció periei; hol volt Kádár János 1956. november 4-én, hogyan menekültek a salgótarjáni pártvezetők 1956-ban Csehszlovákiába; a Velencei kalmár című színmű szolnoki betiltásának körülményei, és még sorolhatnám hosszasan a témákat. Hogy egyetlen kisvárosban mennyi vereség érte az elmúlt évtizedekben a lakosságot, azt mutatja az Ipoly című Balassagyarmaton megjelenő lap *Mit képzel ez a Balassagyarmat?* című rovata, amelyben sorozatot közölnek az elmúlt két évtized – nyilván a megyeszékhellyel szembeni – „kulturális kudarcai”-ról.

Végezetül emlitem meg, de nem azért, mert nem tartom fontosnak: a helyi lapok igen egyetlenül foglalkoznak a területileg közel eső *határon túli magyar csoportokkal*. Leginkább természetesen az Ausztria és Jugoszlávia felé élő az együttműködés, errefelé nem ritkák a testvérvárosi kapcsolatok, s az sem, hogy egy-egy városi lap rendszeresen közöl beszámolót akár a testvéri város művelődési eseményeiről, akár az ottani magyarságot ért hátrányos megkülönböztetésekről. Ritkábban találkozunk az északi megyék városi lapjaiban a határon való rendszeres és őszinte áttekintéssel: kelet felé pedig csak a szinte már minden magyarországi városba eljutó menekültáradatról szóló írások jelentik a „kapcsolatot”. A jószomszédi viszony legszebb példájára a Soproni Hírlapban akadtam: arról tudósít, hogy a kismartoni és a soproni múzeum *közös néprajzi kiállítást* rendezett a tájegység anyagából.

4. Végezetül jó lenne néhány tanulsággal zárni ezt a seregszemlét. A legfontosabb kétségtelenül az, hogy ezekben a nyilvánvalóan politikai indítatásból létrejött új városi lapokban *helyi jelentőségét megillető súllyal szerepel a honismeret*. Esetenként természetesen egy időre háttérbe is szorul. A zalaegerszegi választások idején például 3–4 héten keresztül hiába kerestünk volna az Egerszegben honismereti témájú írást, a lap szinte kizárólag azt a célt szolgálta, hogy a választók minél jobban megismerjék a jelöltek programját. De mihelyt lezajlott a szavazás és megvolt az eredmény, az Egerszeg következő számában már a szüreti bált szervezik, s a régi szüreti bálókra emlékeznek. Ezeknek az új városi lapoknak a szerkesztői nyilván rájöttek arra, hogy ha olvasóközönséget akarnak maguknak szerezni, akkor a honismeretet nem lehet számításon kívül hagyni: sőt arra is, hogy *a hagyomány ismerete és megismertetése nélkül nem lehet a jelen fontos kérdéseit sem megoldani*.

A másik fontos tanulság pedig talán az lehetne, hogy a honismereti mozgalomnak *sürgősen ki kell használnia a megnövekedett lehetőségeket*. Mert ezek az új városi lapok, melyeknek száma bizonyára még növekedni fog, olyan publikációs teret nyújtanak a honismeret művelői számára, amit nagy vétek lenne kihasználatlanul hagyni.

Ahogy Németh László mondta, itt vannak mint a kaptárban a keretek. Tessék ezeket magyar szorgalommal telemézeln!

Késő avar kori aranyozott bronz mellboglárpár, Mödling (Hornyák László rajza)

A csütörtökhelyi Zápolya-kápolna

A Felvidéken, Szepességben barangolva Igló és Poprád között, az autót mentén, Csütörtökhelynél (Spyšský Štvrtok, Donnersmark) már messziről feltűnik a román stílusú Szt. László-templom, a hozzá épített kétemeletes, gótikus Nagyboldogasszony-, vagy Zápolyai-kápolna impozáns együttese. Első látásra a párizsi Sainte-Chapelle jut eszünkbe, pedig ott áhítatra, elmélyülésre egyáltalán nem invitáló környezetben, egy belső udvaron áll a gótikus csoda, a Szent Kápolna. Itt a mindig mosolygós apáca, Vivencia nővér fogadja, s többféle nyelven is kalauzolja a tüzetesebben érdeklődőket. Felemelő szepességi táji környezetben három nagyszerű látványosság: az ódon plébániatemplom, a Zápolyai-kápolna és a Mária halála-táblakép!

Csütörtökhely község az egykori Szepes vármegye hernádvölgyi járásában fekszik. Hajdan Quintoforum és Szentlászlófalva néven fordult elő: a Szepesi-medence délkeleti részén. Vásárait csütörtöki napon tartotta, később erről kapta nevét. A község jóval a tatárjárás előtt keletkezett, mivel már a tatárjárás után több fiókegyháza volt. Lakói többféle kiváltsággal rendelkeztek, így (1336) egyenesen a szepesi gróf törvényszéke alá tartoztak, aranyat bányászhattak. Csütörtökhely hajdan a Honckel grófi család székhelye volt (innen vette előnevét: von Donnersmark); III. Ferdinánd 1651-ben több más vármegyei javakkal együtt ifj. Csáky István grófnak adományozván, ez új birtokos 1668-ban itt ferences rendi minorita kolostort alapított, 1672-ben pedig átadta nekik a kolostorral együtt a magasabb helyen épült Szt. László-plébániatemplomot is. 1774-ben Csütörtökhely volt a szepesi kormányhatóság székhelye, de ezt ugyanabban az évben Kassára tették át.

A csütörtökhelyi, Szent Lászlóról elnevezett plébániatemplom mellé kétszintes várkápolnaként felépített csúcsíves, saroktámpilléres Zápolyai-kápolnát összefüggésbe hozták István mester (korabeli kassai városi építőmester) tevékenységével. Ennek azonban nincs alapja, mert a kápolna kivitelezése messze meghaladja István mester műveit. Datálásának kérdései nyitottak. Építésének lehetőségét a Zápolyai Imrének adott örökös szepesi grófság 1464-es adományozása teremtette meg. Imre gróf ugyan megépítette csütörtökhelyi kápolnáját, de 1487-ben bekövetkezett halála után nem ide, hanem családjának a szepeshelyi prépostsági templomhoz emelt kápolnájába temették el, amelyet Zápolyai István 1488–1489-ben építtetett. (A XV. század derekán Zápolyai Imre – ? – 1487– és István – ? – 1499–, a Hunyadiak híve volt. Magas tisztségeig ívelő pályájukon nagy vagyont gyűjtöttek. Imre 1482-től haláláig, István pedig 1492-től haláláig volt nádor.)

A sírkápolna kivitelezése – de csakis a kivitelezése – talán az 1470-es évek elejére tehető, s feltételezhető, hogy a kápolna tervei korábbiak, esetleg ugyancsak Imre gróf gyakori bécsi tartózkodása, közöttük nem utolsósorban III. Frigyes udvarában folytatott tárgyalásai idején készíttetett el. A kápolna eredeti tervrajzai, melyeket Grimschitz tulajdonított Hanns Puchspaumnak, a bécsi páholy tervhagyatékában vannak. (A bécsi egyetemi könyvtár képzőművészeti osztályán ma is megtalálhatók.) A terv szerint az épületek körül ablakok vannak, eszerint a kápolnának különállónak kellett volna lennie. A kápolnát azonban a tervező mester halála után 20 évvel építették, némi változtatással. Úgy látszik, hogy a helyszíni szemle után alkalmasabbnak találták hozzáépíteni a plébániatemplomhoz. Az alsó kápolnát ravatalozóhelyiségnek szánták, s alatta van a családi sírbolt, de nem nyugszik benne senki. Az alsó kápolna érdekessége a mennyezet közepén húzódo gerinc, melyből mint bordák ágaznak szét és futnak össze az ívek a tartópillérekre.

A kétszintes kápolna egésze magas tömbként emelkedik a plébániatemplom déli oldalánál. A nagy ablakkal megbontott falú felső kápolna tömegében összefogott, lábazati párkánnyal lezárt, kicsiny, csúcsíves fülkéből nyíló ablakpárokkal megvilágított altemplomra épült. A felső kápolna, amely istentisztelet céljaira szolgál, a palotakápolnák – a XIV. század óta reprezentatív sírkápolnák céljára is átvett – tagolási rendszerének hagyományához alkalmazkodik.

A felületeket ugyan vastag, neogótikus festés borítja, s a szobrok is XIX. század végi munkák, a konzolok levéldíszje azonban hiteles tanúja a késő gótikus, forgácsszerűen éles metszésű növényi ornáms megjelenésének. A szentély záradéka fölött díszes, négykaréjos keretezésben a Zápolyai család pajzsa függ. (Jellegzetes, hogy a csütörtökhelyi Zápolyai-kápolna megépült boltozatának a bécsi tervrajzzal szembeni egyetlen lényeges eltérése a záradék címeres záróköve!) A felsőkápolna építészetileg tán legmerészebb, legjelentősebb megoldása a nyugati karzat. Belső szépségét nagyon emeli a kórus, mely két boltíven nyugszik: középtámasz nélkül. Korlátja gazdagon díszített.

A csütörtökhelyi kápolna afféle építészeti importmunkának nevezhető. Aligha valószínű, hogy felépítése után mesterének további magyarországi tevékenységére számíthatnánk.

Az épületegyüttest a XIX. és XX. század fordulóján Schulek Frigyes tervei szerint renoválták, ekkor kapta szép, zöld tetőzetét. Festett üvegablakain a magyar történelem jeles alakjai díszelnek, s a címerek közt a magyar szentkoronás országcímerben is gyönyörködhetünk. Ekkor állították fel az oltár felső részét is.

Az oltáron lévő középső táblakép Szűz Mária halálát ábrázolja. Erőtlenül lecsüngő kezekkel térdel az apostolok között. Fejük fölött lebeg Krisztus főpapi ruhában, koronával a fején. Kezében koronát tart édesanyja számára, másik kezével mintegy jelzi az angyaloknak a virághintést. A Mária halála kép a kápolnával egyidős. Valószínű, a nürnbergi iskolából került ki, festője ismeretlen. (A szobrok olasz eredetűek.) Az 1450 körüli csütörtökhelyi Mária halála jelenet azt is bizonyítja, hogy a magyarországi táblaképfestészet a nürnbergi hatásokra érzékenyen reagált. Az oltártípus felépítése szempontjából jellegzetes háromszög alakú oromsúcok dívatja is Nürnbergből eredhet.

A kápolna külső pilléreire állítólag a tizenkét apostol carrarai márvány szobra volt. A török harcok idején elrejtették és eddig még nem kerültek elő.

A templom melletti gótikus, majd reneszánsz átépítési kolostorban ma szociális otthon van. A kolostort föld alatti folyosó köti össze a kriptával. A torony sarkánál készített fotókon a Magas-Tátra kínál gyönyörű háttérrel. Természetesen csak szép idő esetén látszik.

Csütörtökhely – melyet a trianoni békeszerződéssel Csehszlovákia kapott meg – magyar nemzeti hagyományként az európai idegenforgalom egyik leginkább felkeresett látványosságává válhat.

Dr. Domonkos János

A főváros és vidéke a XIX–XX. század nagy átalakulásában

„Korszerű reformoknak csakis a
tényleges állapot hű megismerése
szolgálhat alapul.” (Mártonffy Károly)

„Nem a társadalmat kell államosítani,
hanem az államot kell társadalmisítani.” (Teleki Pál)

Ahhoz a szakmai-politikai disputához, hogy van-e helyi hatalom és önkormányzat ma nálunk, a történelem alapos ismerete fontos érveket és kritériumokat nyújt. Tudom és magam is azt tartom, a történelem nem példatár. De azt is tudom, hogy „amelyik nép nem ismeri saját történelmét, arra ítéltetik, hogy újra átélje azt”. Szeretném tehát bizonyítani a történeti

modernizáció időszakában kialakult önkormányzati fogalmak, intézmények, kritikai elméletek gyakorlati használhatóságát. Valamint ezek normatív használhatóságát a jelenlegi helyzet elemzése és minősítése terén.

Az 1980-as évek eleje óta foglalkozom az egykori Budapest környékének (Budafok, Csepel, Pestszenterzseb, Kispest, Újpest stb.) társadalomtörténetével a XIX. század harmadik harmadától a XX. század közepéig, a központi városmaghoz csatolásig. Úgy gondolom, hogy a választott időszak és a választott hely, Pest környék 21 településének modernizációja, a községi (városi, falusi) önkormányzat funkcionális szerkezete, annak változásai, vagyis az állam általi destrualása példaértékű.

1. A Budapest környéki telepes falvak feltételei már 1848 előtt is kedvezőek voltak. A közvetlen magánföldesúri függés hiánya, az urbariális és magánjogi szerződésekből szabályozott adó- és egyéb szolgáltatási kedvezmények, az erős árutermelési hagyományok a szabad költözésű jobbágy-státusnál kedvezőbbé tette az ide betelepülők tényleges gazdasági helyzetét. A nemesség nélküli társadalomszerkezet, a hűbéri rendi kötöttségek majdnem teljes hiánya, a kezdetektől szerződéses jellegű vagyonközösség, a céhes ipar hiánya, a viszonylag védett és védhető paraszti önkormányzat, mind a kezdődő (paraszt)polgárosodás, a korai modernizáció irányába mutató társadalmi tények.

A patriarchális (paraszti) önkormányzat az 1867 utáni gyáralapítási lázban és az 1871–1873-as válság következtében már végorait élte. A korábbi nem nagy számú tradicionális hatósági-társadalmi intézményt a hirtelen fejlődés megsokszorozta, és már az újabb funkciók szerint tagolta. A hagyományos és modern (bürokratizált) önkormányzat közötti 2–3 évtizedes időszakot az *önfinanszírozás válságaként* lehet leírni. Az említett válságot az 1874. március 8-án kirobbant újpesti adólázadás már világosan, sőt drámai módon jelezte. A nyílt konfliktus, a robbanás közvetlen kiváltó előzménye egy újpesti illetőségű hentesmester és háztulajdonos okatlan halála volt. A hentesmester egyike volt a tömeges adómeztagadóknak, akit ezért néhány napos börtönre ítélték, ahol valószínűleg öngyilkosságot követett el. A zavargások arra az egyébként hamis hírre robbantak ki, hogy a hentesmester halálát a pandúrok okozták. A felbőszült tömeg a községházat valóságos ostrom alá vette, felégette, a községi előljárást elkergette. A felkelést csak kétszázadnyi vármegyei katonaság tudta megfékezni. A véres konfliktus következménye: két halott, rombolás és gyűjtögetés, rablás és 39 bírói ítélet 4 hónaptól 4 évig terjedő börtönidőre.

A valódi ok nem a hentesmester halála, hanem a hagyományos önkormányzatok adógazdálkodása és az állami adó- és finanszírozási rendszer között kiéleződött ellentmondás volt. A hirtelen fejlődés megsokszorozta a helyi kiadásokat, a közigazgatási és rendészeti igazgatás költségeit. A hagyományos községi jövedelem- és adóforrások kevésnek bizonyultak. Ehhez hozzájárultak az amúgy is magas állami egyenes adók, amelyeket a vármegyei és 34–35%-os helyi pótdadókkal kellett még súlyosbítni. Így sem tudták a valódi civilizációs szükségletek pénzügyi fedezetét megteremteni.

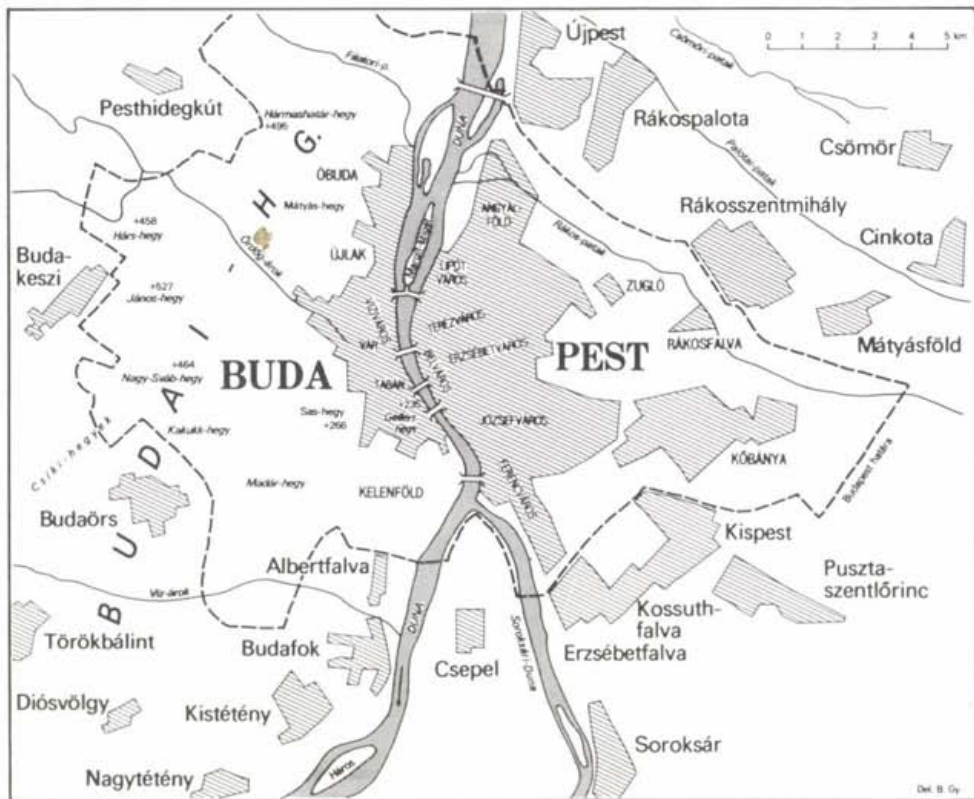
Az igazi kérdés tehát az volt, hogyan oldódott meg a településfejlesztésben az állam-önkormányzat dilemma, a helyi önkormányzat mennyiben maradhatott valóban gazdasági-pénzügyi önkormányzat? A megoldást egy kétirányú változás hozta meg: a központi adóreform és a községek gazdagodása után az ilyen nyílt konfliktusok megszűntek, viszont ennek az ára az önkormányzati adó- és pénzügyi igazgatási rendszer jelentős mértékű államosítása lett.

Az északi és déli Pest környéken 1860–1890, valamint az 1880–1910 közötti három-három évtizedben ment végbe a kapitalizálódás alapfeltételeinek kialakulása: az ármentesítés, az ipari racionalitásokat is figyelembe vevő vasúti és közúti közlekedési hálózat megteremtése, a tervezett funkcionális alapszerkezetű települések kialakítása, valamint a közigazgatás modernizálása. Dél-Pest környék fejlődése jó 20–30 évvel maradt el az északi régió mögött.

Az intenzív, az *amerikai méretű* iparosodás jellegzetes település- és társadalomszerkezeti következménye lett a „város és vidék”. Ahol a „város” tulajdonképpen az 1873-ban létrejött település, amely a maga zárt keretein belül külön fejlődött. Míg a „vidék” két eltérő gyűrűben telepedett le és szerveződött a városhoz. Egy sűrű belső községgyűrűben a városi mag körül, később azzal együtt alkotott összetett települést; és egy szétszórtabb külső gyűrűben, amit akkor a város falusias védőövezetének neveztek.

A városmagot szorosan körülvevő „községgyűrű” megjelenését és fejlődését az 1830 utáni évtizedekre tehetjük, hiszen ekkor még nincsen jelentékeny nagyságú különbség a szomszédos községek között. 1830-ban a városkörnyék lakossága mindössze 11–12 ezer között lehetett. A XIX. század első céltudatos telepítései Pest környéken csak 1831-ben, a Károlyi

grófi uradalom területén történtek. 1869-ben a lakosságszám már 26 482, mert Újpest (és Rákospalota), mint 1840-től önálló politikai község, jelentékenyen megnövekedett. 1900-ban, bár még szerény méretekben, de már megvan a „teljes” perifériaközség. A fiatal városkörnyék lakosságának száma már 120 678, s ennek mintegy a fele közvetlen ipari foglalkozású volt.

A századforduló idején a városkörnyéki ipari régió kialakulásának kezdeti állapotait figyelhetjük meg, amikor a különböző helységeken még inkább véletlenszerű gyártelepedés megy végbe. Meghatározott ipari jellege csak a várossá alakulását már 1886-ban elhatározott Újpestnek, Budafoknak és a gyorsan fejlődő Weiss Manfréd Művek révén Csepelnek volt. A három említett település, a helyi társadalmak belső szerkezetét és történeti fejlődési pályáját tekintve, három alaptípust képviselt. A századfordulót követő csaknem két évtizedes időszak a Budapest környéki iparvidék fejlődésének első nagy szakasza volt. Természetesen a népességrobbanás is folytatódott: 1910-ben 217 666, 1920-ban 288 329 lakosa van a vidéknek, vagyis fél évszázad alatt a lakosság megújszereződött. 1920-ra már a közeli környék csaknem minden településében abszolút túlsúlyra jutott az ipari kereső és eltartott népesség. Az összehasonlító statisztika adatsorai szerint mindez nem egyszerűen az autochton (helyi), hanem a regionális és az országos népességátrendező folyamatok következménye. A demográfiai és a városiasodási folyamatokat Budapest északi és déli ipari övezetének időben és szerkezetében is eltérő ütemű, irányú fejlődése befolyásolta alapvetően. Az elemzések során szerfelett nehéz a város és a környék fejlődését, az ok-okozati összefüggéseket szabatosan szétválasztani, vagy összekapcsolni. Ha ugyanis Budapest népességének növekedését nézzük, meg lehet állapítani, hogy a nagyméretű gyarapodás az 1880–1910-ig terjedő időre esett. (Ha 1869: 100%, 1880: 131,5%, 1890: 179,9%, 1900: 217,1%, 1910: 325,5%.) Ez alatt a 30 év alatt a lakosság az abszolút számát tekintve több mint hatszáz ezerrel növekedett (1869: 270 500, 1910: 880 500). 1910 után a szaporodás erősen

megcsappant. Egyidejűleg Budapest népességnövekedésének abbamaradásával indult meg a Budapest környéki község-városok újabb erős, három évtizedes, 1910-től 1943–1944-ig tartó fejlődése.

A vidék iparosodott községeinek regionális státusa jelentősen megváltozott, mert „egyetemes város-vidék viszonyba” került Budapesttel. A századforduló első évtizedétől a város és a várost környező községek gazdasági-társadalmi egymásrautaltsága kézenfekvővé vált. (Nem véletlen, hogy Harrer Ferenc székesfővárosi főjegyző, az 1908-ban éppen induló Városi Szemle című liberális szakfolyóirat első számában hozta nyilvánosságra Nagy-Budapest tervezetét. Ezzel bocsátotta négy évtizedes vitaútjára a korai város-vidék gondolatot.)

Az óriásvárosok vonzáskörébe eső községeknek majdnem mindig kettős arcuk van: egyrészt az önálló település arca, másrészt a nagyvárossal kapcsolatos lakótelep jellege. A városfejlesztő energiák ilyen közelsége, szerkezete és dinamizmusa egyszerre nehezítő nyomás, de vonzás is. Ez az alaphelyzet állandósult a város és a vidékének nemritkán konfliktusos kapcsolatában, egészen az 1950-ben bekövetkezett város egyesítésig. Talán mondani sem kell, hogy az új városok helyi társadalmainak mint közigazgatási közösségeknek és Budapestnek a sokszor konfliktusos összeszerveződése az önkormányzatiságnak egy fontos, településszintű metszete. (A „község” szót eddig is, a következőkben is általános értelemben használom, értve azon kisközségeket, nagyközségeket, rendezett tanácsú és megyei városokat.)

A XX. század első két évtizedében a város közeli környéke, az infrastruktúra fejlettsége alapján, már jól elkülöníthetően két településcsoportra oszlott. A városias és a falusiasabb jellegű (vagyis a kevesebb szűkségletű) községek csoportjára. Újpest, Rákospalota, Erzsébetfalva, Budafok, Kispest az első, Csepel – ipari népességének hirtelen földuzzadása ellenére – a második községtípusba tartozott.

A leghaladottabb község Újpest, az egykori „gyarmat” jelentős iparral, polgársággal, saját értelmiséggel és nagyipari munkássággal, egyszerre tagolt társadalmával 1907-ben alakult várossá. A már korábban városias fejlődésnek indult nagyközségeknek a de jure várossá válása a hatósági, igazgatási, pénzügyi és törvényes jogkörök jelentős bővülését hozta. Ezzel szoros összefüggésben megnőtt a bürokratikus „városfejlesztő” adminisztrációk cselekvési lehetőségeinek köre és az igazgatási apparátusok jelentősége is. Ebben az összefüggésben a városi önkormányzati szervezet – a nagyságrendekkel nagyobb helyi adóterheivel – és a városi infrastruktúra egymás megteremtői. Természetesen egy részletekbe menő kutatásnál nem lenne közömbös a községenként eltérő módon, eltérő szakzszerűséggel formálódó település- és városfejlesztő politikáknak a konkrét társadalompolitikai célja, tartalma sem.

Úgy látom, hogy Csepel és a Pest környéki régió gazdasági modernizációja, a regionális ipari forradalom, a veszttel háború, a forradalmak bukása Trianon után is tovább folyt, de a társadalmi modernizációs tendenciák lelassultak. Megtört a korábbi idők folyamatainak lendülete. Az ellenforradalom stabilizálódása után a főváros közeli környékén valóságos városlétesítési hullám indult el. Az 1920-as évektől Budapest környékén már nem lehetett elzárkózni a modern városodási törekvések elől. Részben a trianoni városvesztések pótlására, részben a korábbi városiasodási eredmények realizálására a nagyközségek önkormányzati határozattal és belügyminiszteri jóváhagyással városi szervezetet vettek fel. A sort Kispest nyitotta meg 1921–1922-ben. Rákospalota és Pesterzsébet 1923-ban, Budafok 1926-ban, Pestlőrinc 1936-ban alakult rendezett tanácsú, illetve az 1929 óta használt fogalommal megyei várossá. A „hat város” után 1939–1941 között Csepel előjárósága, adózó és lakópolgársága többször is szavazott városalakulás-programja felől, és mint a községi előjáróság időseiről javaslatát, elvetette az.

Az urbanizáció ütemének országos lassulását paradox módon éppen a dinamikus Pest környéki térség rohamos városodásával szemléltethetjük. Az egész két háború közötti korszak városfejlődése egyoldalúan és túlnyomórészt Nagy-Budapest növekedésére korlátozódott.

A város belső, nagy községei, városrészei és a külvárosok együttese, amelyek korántsem csak egyszerű variációi a városiasodásnak, valójában új lakóhely típusokat alkottak. Jellegetes társadalmi-politikai szerkezettel, sajátos térségi és helyhatósági összefüggésekkel. Azt a befolyást, amelyet a külvárosi lét gyakorolt a lakosság életmódjára, aligha hagyhatták figyelmen kívül a helyi politikusok, a városrendezők és a városkutatók. Nem is hagyták. Okkal állapítható meg 1939-ben Chikán Béla, Pesterzsébet polgármestere, hogy Pest környékén „fejlődött ki Magyarországon – Budapest kivételével – aránylag legjobban a szociális gondozás”. Ma sem látszik érdektelen dolognak fölvetni a kérdést, vajon a társadalmi élet, főleg politikai szempontból, összefüggő és eredeti módon szerveződött-e a

város-vidéken? A kérdésekre nem meglepő a válasz: igen. Gondolhatunk a „vörös övezet” összefüggő, legális és illegális, baloldali, ellenzéki mozgalmaira éppúgy, mint a szélsőjobb 1936 utáni látványos előretörésére. A városkörnyéken szerveződött, itt koncentrálódott a hivatalos kommunista párttól függetlenül a kommunista Demény-, Weiszhausz-, Rézner- és a Deák-csoportok tevékenysége.

De gondolhatunk a sok száz polgári és munkásegyletre, egyesületre, helyi pártra, amelyek végül is a helyi önkormányzati kidolgozottság legjobb mutatói. A mindenkor „centralista kórfomák” leírásának, kutatásának egyik pontos metszete a helyi egyesületek léte, száma, társadalomszervező és integráló funkciója, a helyi hatalmat befolyásoló, az érdekérvényesítést legalizáló eljárásmodok intézményesítettsége. 1930-ban Újpesten 52, Csepelen 46 egyesület működött. Ugyanakkor ha az anya- és fiókegysületek arányát figyeljük, az egyesületi regiszterek vizsgálatából kiderül: az 1920-as évektől az egyesületek, körök stb. központosításának folyamata is folyorsult. Mégis a valóban helyi egyesületek legfőbb funkciója az volt, hogy az adott helyi társadalom tagoltságát (némileg „függetlenül” az országos politikai intézményrendszerrel) az önkormányzatok belső tagoltságává szervezzék át. Hiszen a társadalom tagoltsága és rétegzettsége megfelelő intézmények hiányában még nem politikai tagoltság. Mindez vonatkozik a helyi nyilvánosság legfőbb eszközeire, fórumaira, a valódi értelemben vett helyi kötődésű sajtóra, az újságokra. Szinte mindegyik nagyobb községben működött helyi újság, a városokban egyszerre több is. Ahol és amikor sikerült az országos folyamatoktól való relatív függetlenedés, ahol sikerült megakadályozni az állam illetéktelen terjeszkedését, ott és akkor beszélhetünk valódi helyi hatalomról, mint önkormányzati biztosítékról.

Ezt a gondolatsort érdemes Eötvös Józseftől származó idézettel lezárni. *„Ha az állam egyes részeinek (községeknek, megyéknek, tartományoknak) autonómiája veszélyessé válik az államra nézve, abban kell okát keresnünk, hogy a kisebb közösségek, közelebb állván az egyeshez, s ez több befolyást gyakorolhatván azok vezetésére, s önérdelmeinek azonosságát a közösség érdekeivel tisztábban belátván, mindig sokkal kompaktabbak, mint a nagyobbak, s így a kisebb közösségek és az állam közti összeütközések alkalmával – miket miután a körök, melyekben mindkettő mozog, sokképpen érintkeznek, alig kerülhetik ki, ha amazoknak némi önállóságot adtak – valószínűnek lehet venni, hogy lassanként mindig a község körét terjesztik kijebb az államhatalom rovására. Ami csak tágitja azon kötelekeket, melyek az egyes községéhez, megyéjéhez vagy tartományához fűzik, s csonkítja ezek hatalmát az egyes fölött, úgyszintén ami csak az egyes polgároknak ébredtetja az öntudatot, hogy nem az egyes községhez vagy tartományhoz, hanem az államhoz tartoznak, mindaz szükségesként előmozdítja az állam szilárdságát is. Mindkettőt pedig legjobban elérheti szabad egyesületek által.”*

Volt már róla szó, hogy az 1867 utáni iparszabadság, a modern kereskedelmi jog nyomán kibontakozott tőkés fejlődés kapcsolta be a Pest környéki falusi-agrár térséget a dinamikus gyáripari fölfutásba. A déli Pest környéken igen intenzív iparosítást követve épültek ki a racionális, munkamegosztásos, szakszerű hivatalszervezetek. Ezt a fejlődést teljesíti ki a világháború. Ezen időszak a „bürokrácia és a gyár” kora (Weber) Pest környéken. Noha a térség fejlődése nagyon erősen kapcsolódott az ipari-kereskedelmi konjunktúraciklusokhoz, az intenzív iparosodás folyamatosan „szakszerűsége készíteti az új városiasságot”.

2. Kétségtelen, hogy a helyi önkormányzat kiépítése része volt a közigazgatás általános modernizálásának. Az sem vitatható, hogy a városi önkormányzatok a demokratikus önkormányzat számos formai elemét tartalmazták. Csakhogy a centralizáló állam az adminisztratív, a rendészeti és a pénzügyi alapfeltételek megteremtésében úgy megszorította a községeket, hogy elsőrendű életfeltételeiket vonta meg tőlük.

Csepelen 1891 decemberében fogadták el a szervezési szabályrendeletet a „község beligazgatásáról, háztartásáról és számviteléről”, amely több mint száz módosítással, de lényegét megőrizve 1950-ig érvényben maradt. Létrehozták a képviselő-testületet, és benne a virilizmus intézményét. 1893-tól megindult az igazgatási bürokrácia, az irányítók rendkívül gyors számszerű gyarapodása. Ha csak a létszámot nézzük 1893–1944 között, félszáz év alatt a községi adminisztráció a korábbi 2-ről 201-re nőtt. A státusbeliek számnövekedése lassabb ugyan, mint az összes alkalmazotti gyarapodása, de a fejlődés így is imponáló. A község-falu 1900-ban veszi föl a nagyközségi szervezeted. Ekkor már a község

¹ Olyan közigazgatási rendszer, ahol a legtöbb adót fizető polgárok az önkormányzati rendszerben előjogokat élveztek. (Szerk.)

15–20%-os pótdót szedett, tehát innen számítható a helyi pótdó-gazdálkodás kezdete. (A Pest környéki városok általában 30–100%-ig szedtek községi pótdót.) 1893-tól kezdődött az újjászervezett testületek írásbelisége. Az 1901: 20. tc. és az 1902 novemberében kiadott községi ügyviteli szabályzatok nyomán kialakított hatáskörök alapján világos volt, hogy a jegyző most már egyértelműen az államhatalom „helyi” letéteményese, s a bírónak, a laikus elöljárónak való formális alárendelése nem egyéb, mint a valóságos hatalmi viszonyok elfedése. Magát a bírói hivatalt is bürokratizálták, s így a laikus elöljárók állásai sem maradtak immár *nobile officium*, fizetés nélküli tisztségek. Az ügyviteli szabályzatok kiadása nagy lépést jelentett a centralizáció irányában, mert megkezdődött a közigazgatási gyámkodás (adminisztratív tutela) gyakorlata, amely már nem konstruktív eleme semmilyen demokrati- kus határozathozatali vagy döntési folyamatnak.

De nemcsak bővült, bürokratizálódott, hanem szakszerűsödött is a csepeli adminisztráció. A gyáripari fejlődés teremtette igazgatási szükségletek kielégítésére 1903-ban szabályozták a napi hivatali időt és az adószedési periódust. Már a háborús fölfutás éveiben szervezték meg a lakossági nyilvántartási hivatalt, a közellátási osztályt és a lakáshivatalt. A képviselő-testületek mellett az ügyek szakszerűbb vitelére pénzügyi, építési, közművelődési és közéletme- zési állandó bizottságok alakultak.

A századfordulóval megjelenik ama bizonyos főjegyző vagy polgármester, „aki mindig iskolát végzett ember volt, minden írásbelit elvégzett, szerves része volt az egész vezető társadalomnak, mégsem volt sem nemesi jellegű úriember, sem civis, hanem tipikusan értelmiségi funkciót látott el” (Bibó I., 1946).

Paradigmatikus értékű a rendészeti központosítás folyamata. A budapesti államrendőrség hatáskörét Pest környék legfejlettebb északi részére már 1889-ben kiterjesztették. 1912-ben Erzsébetfalvát, Kispestet és Pestszentlőrincet is bekebelezte az államrendőrség, mivel az „bővített hatáskörrel és jó szervezettséggel bír, kiszorítja a közveszélyes alakokat a fővárossal szomszédos községekbe”.

Csepelen 1905-ben tört ki az első súlyos társadalompolitikai konfliktus a gyárvezetés és a munkásság között. Nem véletlen, hogy a község éppen 1907–1908-ban szervezte meg a maga municipális rendőrségét. A községnek a maga rendőrsége „...közbiztonsági, adózási szempontból kívánatos, hogy az idegen helyről jövő és itt letelepedett lakosság kellően nyilvántartassék”. De alighogy megtörtént a községi rendőrség felállítása, a vármegye már arról érdeklődött, hogy Csepel „Valjon nem volna-e hajlandó az államrendőrség hatáskörének kiterjesztését kérelmezni?”. A helyi polgárság ekkor (1908-ban) még elutasította a kérdés formájában megfogalmazott sürgetést. Pest vármegye közigazgatási bizottsága viszont egyre nyiltabban szorgalmazta az államrendőrség hatáskörének kiterjesztését. A miniszterelnökhöz írott 1911-es, 1912-es és 1913-as jelentéseiben egyenesen követelte, hogy a községek mondjanak le autonómiájuk egyik legfontosabb feltételéről, a saját rendőrségükről.

A háború, a gyárak militarizálása, a haditermelés, a hadiipari fontosságú községek szigorú ellenőrzése oda vezetett, hogy a község 1916-ban már az 1908. évi összeg hétszeresét is vállalta, csak hogy megtörténjék az államrendőrség hatáskörének kiterjesztése Csepel területére. Az államrendőrség 1916 augusztusában meg is kezdte a működését, bár jogilag csak majd egy év múlva (1917 júliusában) került sor a hatáskör kiterjesztésére.

A folyamat betetőzését jelentette az egész ország rendőrségének államosítása, 1919 késő őszén (1920: 1. tc.). Ezzel befejeződött az igazgatottak teljes kirekesztése a rendészeti igazgatásból. A municipális rendőrség sorsa, a rendészeti központosítás története különösen élesen mutatja, hogy a helyi hatalom modernizálódott intézményei maguk is részei lettek az állam „láthatatlan” erőszakszervezeteinek.

3. Az 1920-as évtized első felében az egységes közigazgatás községi tagozata több értelemben is jelentősen átalakult. A belügyi igazgatás centralizációját gyorsan követte az adó- és pénzügy, valamint a vagyongazdálkodás központosítása és szervezeti elkülönülése. Az első lépés volt az 1921-ben életbe léptetett forgalmi adó egy részének átengedése a városoknak. A törvényhozás 1923-ban átengedte a kereseti adót, a bor- és húsfogyasztási adókat és végül az italmérési illetékeket. A nagyobb városok új községi adókat is életbe léptettek. Az 1923. évi adóreformmal épült ki a városok új adórendszere. Ezek után tudtak csak a városok nagyobb hitelhez jutni, amelyre az 1925: 22. tc. hatalmazta fel őket: 16 millió dollár névértékű hosszú lejáratú, törlesztéses kölcsönt vettek fel. Mindez a lehetőség csak a jómódú, gazdag önkormányzatoknak volt lehetőség és valóság.

A 3330 kis- és nagyközségnek maradt az „önkormányzati koldustarisznia”, valamint a

forrásszükét ellensúlyozó „hatékony ellenőrzés” politikája. A túlságos gyámkodás és az ebből folyó késedelmes, hosszadalmas szankcionálás (előzetes elvi hozzájárulás, költségvetési hitelbeli jóváhagyás, tervek felülvizsgálata, kiviteli jóváhagyása stb.) itt már anyagi veszteséget, kárt, hátramaradást okozhatott és okozott is. Az önkormányzati koldustarisznya kialakulásában döntő tényező volt az 1924: 4. tc. és az 1927: 5. tc., amelyek erőteljesen megszorították a szegényebb és kisebb önkormányzatok gazdálkodását. Az 1936. évi önkormányzati adóstatisztika szerint a községek 74 millió pengőnyi szükségletéből a legfontosabb forrás a községi pótagó (34%), utána az átengedett állami jövedelmek (24%). Az erőforrások sorrendjében harmadik a jövedelmező vagyon (10%), negyedik a helyi közszolgáltatásokból eredő saját forrás (9%) és az államsegély (9%). Az önkormányzatok egyéb jövedelmei különféle apró forrásokból erednek és ezeket külön-külön osztályozni nem érdemes.

A nehéz helyzetbe jutott községek részleges állami szanálásának a lehetőségét az 1920: 34. tc. nyitotta meg, lehetővé téve, hogy a község jövedelmét az ingatlanforgalomból növeljék. Amint az államhatalom bizonyos jövedelmek átengedésével, állami szubvenciókkal, kölcsönökkel segített a községek háztartásán, úgy e segítségadás jogcímén előbb korlátozta, majd megszüntette a gazdasági önkormányzatok függetlenségét és szabad mozgását. Így jutottak el a községek 1924–1925. év fordulóján egy olyan állapothoz, amiből saját erőből az adott jogrendszerben nem volt kiút. Szinte teljessé vált a községi önkormányzatok államosítása: a szanálásnak nagy „ára” volt.

Összességében tehát fel kell tennem a kérdést, pontosabban a kérdéseket: vajon ez a gúzsba kötött helyi önkormányzat a valóságban mire volt képes? Képes volt-e arra, hogy az adózó polgárok politikai iskolája legyen? Vagy a gyökereiben antidemokratikus Horthy-rendszer községi önkormányzata jogi fikció volt csupán?

A kérdésekre többféle válasz is adható. Weisz István szerint az egységes közigazgatási szervezet – alulról, a község mint igazgatási alapintézmény felől szemlélve – „a túlzott központosítás, a gyámságig fokozott ellenőrzés idejét élte”. A helyi önkormányzatok jogfejlődése annyira hátrányossá vált, hogy még az alaptörvényekhez képest is visszafejlődésről kell beszélni. Kóncz János szer írta 1937-ben: „Csak látszat a mai községi önkormányzat, mert egészet jelentő összetételében nem fejlődött, elvesztette arányosságát a kormányzati és önkormányzati egyenlítőnek az ége alatt.”

Az 1930-as évek második felétől az önkormányzat ismét önálló politikai életet élő kérdés. A hivatalos kormányzat deklaratív módon beismeri: a községek közigazgatási helyzete tarthatatlan. Keresztes-Fischer belügyminiszter 1939 novemberében bejelenti az autonómiák ügyének új rendezését, vagyis a községi reformot. Teleki Pál miniszterelnök 1940 márciusában a községek kongresszusán azt fejtegette, hogy „nem a társadalmat kell államosítani, hanem az államot kell társadalmisítani”. A községi reform azonban ezúttal is elmaradt.

A korabeli válasz tehát szigorú: a „nyomorék” önkormányzat sürgős és radikális reformja *nemzeti ügy*. A reformelvek készen állnak: adóreform, amelyben az „állam részeltetné a községeket az illető község területén befolyt állami jövedelmekből”. A nyers virilizmus eltörlése. Az alsó fokú közigazgatási bíróság föllállítása. A helyi pótagó-gazdálkodás köztársaságainak megszüntetése. Az általános kinevezési rendszer fölváltása a tisztségviselők választásával és választhatóságával stb.

A reformtehetetlenség, a konzerválás reform nélküli közigazgatási gyakorlata folytatódott. „Szakértők évtizedek óta szinte kísérletesen ugyanazokkal a szavakkal vázolják a hibákat: a nyolcvanas évek szakirodalma, a század elejének szakirodalma és a mostani szakirodalom legtöbb megnyilatkozása olyan, hogy bármelyik cikket vagy tanulmányt áttehetjük az előbbi vagy későbbi korszakba” (Mártonffy, 1939). Tagadhatatlan: az önkormányzat egyre előbb múlt. Dolgozatommal két történeti tény akartam dokumentálni. Az első szerint: ami az önkormányzatok centralizációval történő elsorvasztását illeti, 1948 után volt mire építeni.

Az önkormányzat sorsát illetően az 1948 után történtek a nemzetközi hatalmi-politikai erőviszonyok ismert alakulásának következményei. De a már egyszer eldöntött kérdések „alternatívái is többnyire élők, vagy feléleszthetők, vagy elsorvaszthatók, de semmiképpen nem tárgytalanok”. Mert minden szervezet demokráciájának külső feltétele az autonómia, az önrendelkezés. A helyi igazgatás autonómiája az önkormányzat. Remélem rövidesen

kiderül, hogy ezt a múltat sem lehet „végképp eltörölni”. Idő kérdése, hogy általánosan kiderüljön, hogy ma Közép-Kelet-Európában „az önkormányzat a legfőbb társadalmi igény”.

Kiss József

Források és irodalom: Berend T. Iván (szerk.): Csepel története. Bp., 1965. – Balázs Magdolna: A dualizmus politikai kultúrájának, mobilitásának és karriertípusainak vizsgálata a közigazgatási apparátusban (kézirat). Bp., 1984. – Bónis Gy., Degré A. (szerk.): Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp., 1971. – Bibó István: Társadalmi reform és közigazgatás. B. I. Összes Munkái. Bern 3. k., 1983. – Bibó István: A magyar közigazgatás történeti háttere 1946. Közli: Gyarmati György: Egy elmaradt közigazgatási reform 1946. Századok, 1979. 3. sz. – Concha Győző: Politika I–II. k. Bp., 1985., 1905. – Concha Győző: A municipális rendszer jelen állása Európában I. In: Hatvan év tudományos mozgalmi között I. k. Bp., 1928. – Csizmadia Andor: A község. Bp., 1949. – Csizmadia Andor: A községi önkormányzat 1848–1944 között. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Bp., 1970. – Egyed István: Budapest önkormányzata. Magyar Statisztikai Közlemények. 78. k. 3. sz. – Enyedi György: Földrajz és társadalom. Bp., 1983. – Erdei Ferenc: Város és vidék. Bp., 1971. – Eötvös József: „Neveljünk polgárokat...” Bp., 1984. – Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II. k. Bp., 1981. – Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983. – Gombár Csaba: Egy állampolgár gondolatai. Bp., 1984. – Gombár Csaba: Politika címszavakban. Bp., 1980. – Gombár Csaba: Állampolitikai rendezőelvek és a helyi társadalom (kézirat). Bp., 1986. – Harrer Ferenc: Nagy-Budapest. Városi Szemle. 1908. 1. sz. – Harrer Ferenc: Budapest városfejlesztési programja. Városi Szemle. 1933. 1. sz. – Harrer Ferenc: Városrendezési politika. In: A magyar város (szerk.: Mártonffy Károly). Bp., 1938. – Homolyai Rezső: Városi önkormányzat. Bp., 1946. – Huszár Tibor: Falu a társadalomban – társadalom a faluban. In: A szocialista átalakulás jellemzői falun. Bp., 1983. – Kiss József: Vázlat Csepel társadalomtörténetéhez. Bp., 1984. – Koncz János: A községi közigazgatás reformálása. Bp., 1923. – Koncz János: Önkormányzat és közigazgatás. Bp., 1937. – Koncz János: Az önkormányzat élete. Vita a választásról és a kinevezésről. Bp., 1940. – Koncz János: A közigazgatási útmutató. Minta és példatár a községi jegyzőségek részére. Bp., 1947. – Magyary Zoltán: Várospolitikai. In: Városfejlesztés, városrendezés, városépítés (szerk.: Mártonffy K.). Bp., 1940. – Magyary Zoltán: Nagy-Budapest. In: Szendy Károly: Nagy-Budapest. Bp., 1942. – Magyary Zoltán: Magyar Közigazgatás. Bp., 1942. – Mártonffy Károly: A magyar közigazgatás megújulása. Bp., 1939. – Meznerincs I., Torday L.: A magyar közigazgatás szervei 1867–1937. Bp., 1937. – Nagy Endre: Önkormányzat Magyarországon 1867–1918-ig (kézirat). Bp., 1978. – Pálos Ervin: A vármegyei önkormányzatok társadalompolitikai feladatai. Eger, 1939. – Ránki György: Állam és társadalom a két világháború között Közép-Kelet-Európában. Bp., 1986. – Ránki György: A modernizáció történetéhez és problematikájához Magyarországon (kézirat). Bp., 1987. – Somlai Péter: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Bp., 1977. – Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp., 1976. – Szende Pál: A magyar helyhatósági önkormányzat. Huszadik Század. 1908. – Tocquille, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Bp., 1983. – Weisz István: A mai magyar társadalom. Bp., 1930. – Weisz István: A magyar falu. Bp., 1932.

Egy tatai iskolarektor verses országleírása

Tatán, a Környei úti temetőben a főkaputól nem messze, az út jobb oldalán bronz mellszobor fogadja a látogatót. Szikár, csontos, Kossuth-szakállas arc. Tollbokrétás süveg, prémgalléros mente, rojtos sáلكendő és feszülő atilla a viselete.

Közelebb érve, a fehér mésző talapat felirata is olvashatóvá lesz:

ITT NYUGSZIK EGY MUNKÁS ÉLETŰ
EV. REF. REKTOR
FLÓRIS BENŐ
SZÜL. 1826
MEGH. 1908

A tatai ev. ref. (evangélium szerint reformált, ma egyszerűen református) egyházközség az 1848–49-es szabadságharc leverését követően több ízben is tanítói gondokkal küzdött. 1851-ben „összegyűlvén az egyházi előjáróság, az iskola rektori hivatal miképp lehető betöltéséről intézkedendő: miután a pápai főiskolából ez idő szerént – az ottani nagyobb tanulók megkevesbülése miatt – alkalmas egyénre egyházunk nem számíthatott, annyival inkább nem, mivel az organistaságot a rektori hivatalhoz kívánván csatolni, ily kellékkel bíró egyén a pápai főiskolából nem jöhetett volna”.

Számos ideiglenes és átmeneti intézkedés sem vezetett eredményre. Többször olvassuk az öreg jegyzőkönyvben, hogy az egyik vagy másik tanító leköszönt állásáról. 1853-ban a jegyzőkönyv okát is adja a belső feszültségeknek. Az akkori rektor ellen „sokféle vádak emeltetvén, nevezetesen tanításával elégtelenség, magaviseleti műveletlenség, éjjeli tivornyázás, utcán való muzsikáltatás, a presbitérium hívására előtte még nem jelenés, az organistával való botrányos háborúkodás, és ennek következtében a városban ellene való bujtogatás, és a templomban elkövetett botrány: – végeztetett, hogy ez az ügy nagytiszteletű Esperes úr elé tisztelettel felterjesztessék, és miután az egyházi előjáróság a rektor úrnak egy évi szolgálat utáni elbocsátását kívánja, ezen szándékába való beleegyezésre nt. Esperes úr felkéressék.

Egyszersmind arra nézve is megkérdendőnek határozatott nt. Esperes úr, hogy a mostani rektorválasztással egy oly egyénnek, ki a rektori hivatal mellett organista is lehessen, avagy csak egy évre is meghívhatására az egyházat felhatalmazni méltóztassék – ilyenül ajánlva lévén a ráckevei egyházban három évet kiszolgált rektor és organista Flóris Benjámín úr.”

1853 őszén tehát Tatára jött Flóris Benő. Esztendő múltán az állásán megmarasztották, 1856-ban pedig állandósították.

A korábbi szokás szerint az iskolai tanítók – az „akadémikus rektorok” – általában egy, ritkábban három évig maradtak hivatalukban. Hazai tanulmányaik végeztével így gyűjtötték össze a külföldi tanulmányút költségeit. Külföldről hazatérve aztán rendszerint valamelyik lelkészséget pályázták meg, ritkábban valamilyen világi (orvosi vagy hivatalnoki) állást foglaltak el. A múlt század második felében egyre gyakrabban vált végleges foglalkozássá a tanítói hivatás is: Tatán éppen Flóris Benő személyével.

A századforduló idején négy tantermes iskolát, és hozzá csatlakozó négylakásos tanítóházat épített az egyház. Az 1850-es évek végén azonban még nincsen tanítólakás, csak két szobácska: az egyik a rektoré, a másik a két segédtanítóé. Mivel Flóris időközben megházasodott, 1859. február végén az egyházi előjáróság „kényszerülve érezte magát úgy intézkedni, hogy rektor úr s neje és családja lakásáról a városban folyó évi Szt. György napjáig gondoskodjék”.

A szűkkeblű felekezetieskedésen felülemelkedve, az Eszterházy-uradalom segített a fiatal házásokon. Az akkori Kálvária utca – Fazekas utca sarkon (ma Schönherz u. 1.) levő lakóházban lehetőség nyílt a tanítócsalád befogadására. A következő évben Flórisék megvették a lakóépületet, 1893-ban megvásárolták a telek tulajdonjogát is.

Flóris Benő felesége Soós Eszter; apósa „nemes Komárom vármegyénél volt Assessor”. Hat gyermekük született: Sándor, Mária, Vince, Áron, Endre, Rudolf. Vince 22 esztendőskorában meghalt, síremléke az édesapja sírjától néhány sorral feljebb, az úttól jobbra található. Rózsaszín márvány obeliszk; a név fölött egy derékbatört gyertya elmosódott képe látható. Ebbe a sírba temették el az 1919-ben meghalt „legjobb édesanyát” is.

Mit tanított a tanító?

1876-ban jelent meg az első hivatalos „népiskolai tanterv a dunántúli helvét hitvallású egyházkerületben” – ahová a tatai iskola is tartozott. A hatosztályos elemi iskolai tanterv és utasítás tizenhat nyomtatott lapon elfért, pedig nem petittel nyomtatták. A hat évre a tanulóknak összesen tizenhárom tankönyvet sorolt fel, a tanítók számára még további kilencet.

A füzetke utolsó lapján egy jegyzetben így mentegetőzött a tanügyi bizottság: „Nem vehetünk fel több tantárgyat annál, mint amennyinek egész éven keresztüli eltaníthatásának lehetőségét a tanító szorgalma, jó akarata, rendelkezése alatti fizikai ideje tekintetbe vételével jogosan és méltányosan lehet egy olyan tanítótól kívánni, kire egyedül magára van bízva hat iskolai osztálynak egész éven keresztüli oktatása, ki ezen kívül még szentegyházi és

temetkezési segédkező is. Ott azonban, ahol a gyülekezet iskoláiban több tanító működik, igen elváratik, sőt követeltetik, hogy az a tantervbe felvett tudományok belterjűleg sokkal szélesebben adassanak elő s taníttassanak el, mint itt körvonalazva van.”

Flóris iskolája a második csoportba tartozott. Már ebben az időben három tanerős volt. Az iskola egész napos: reggeli könyörgéstől délig, akkor mindenki hazament ebédelni, majd délutántól az esti könyörgésig.

Tanítói pályája kezdetén, 1857-ben *Kis utazó az elemi iskolák számára* címmel tankönyvet írt. „Készítetett az elemi iskolák 2-dik osztályának, ahol a 7–8 éves gyermek előtt elvontabb fogalmakat, kivált osztályozva beszélni, céliránytalan munka; követvén az oktatástan szabályát is, mely az egyenkéntiesről az általánosra, a külsőről a belsőre, a közeli tárgyról a távolira való tartalmas menést kívánja.”

Az akkori Magyarország városait járta, járatta körül növendékeivel – mindenütt a jellegzetességeket emelve ki. Oktató célzatú rigmusai jól érzékeltetik az akkori idők pedagógiai szemléletét. Keletről haladt nyugat felé: Debrecennel, Nagyváradal, Araddal kezdve a felsorolást. Erdély akkor még külön tartomány volt.

Hát ilyen belül Pest? – no, ez már megjárja:
Csakugyan nem hiszem, hogy lehetne párja:
Mennyi minden van itt: semmisen hibázik,
a drága szépségtől szemem már káprázik.
Mennyi itt a népség, s majd' mind úri fajta,
Aztán milyen finom öltözet van rajta!
Már igaz, hogy kik ily szépen öltözhetnek,
Igen gazdag, s tanult emberek lehetnek.

– Bizony derék ember volt Klárk Vilmos bácsi,
Ki azt a Lánchidat meg tudta csinálni.
Most a Duna hátán mily könnyű átmenni,
S mikor tetszik, Pestről és Budába lenni!
De szinte Budán is tettek egy nagy munkát,
Ott meg a vár hegyét úgy keresztülfúrták,
Hogy kocsival járják országút módjára.

A Dunán hajóval vezet tovább az utunk nyugat felé. Almásról gyalog szűkebb hazája felé!

Almástól dél felé van Tata városa,
Ennek vároldalát a tó vize mossa.
Régi vár ez nagyon; a tó is híres lett,
Hogy beledobták a két török követet.

Hajdan hírben voltak itt a szúrposztósok,
Most jobban élhetnek a sok fazekasok.
Hanem, majd elhagyom a dolog legjavát:
Itt láthatjuk a föld legnagyobb hordaját.

Van Tatán egy szép kert, s annak oly forrása,
Amelynek hazánkban sehol nincsen mássa.

A zömében földműves gyerekek számára különös távlatot nyit az alábbi strófa:

Magyar-Ováron meg olyan iskola van,
Amilyen még kevés van Magyarországon,
A gazdálkodást itt könyvekből tanulják,
S hogy ki érti jól, a mezőn megpróbálják.
Mert gazdálkodni is úgy lehet helyesen,
Ha könyvből tanuljuk azt előlegesen.

Az aggteleki cseppkőbarlang leírása személyes élményekről vall:

Itt van Agtelek barlang kormos szája
A munkás természet különös csodája.
Ez oly nagy üreg, mit nem ember készített,
Hanem maga a jó Alkotó épített.
Van ebben szép térség, azon viasz, s vasút,
Van templom, katedra, orgona, szentelt kút,

Gyémánthegy, köerdő, Krisztus koporsója,
S ami több, egy tiszta, iható folyója.
Hanem egy hétig sem tudnám elszámolni,
Mennyi csodás dolgot lehet ebben látni,
Szóval, csak azt mondom: borzadva csodáltam,
Mert Istent ily közel még soha sem láttam!

Magyarország után Bécs következik, majd a Monarchia többi országa. Aztán a vén Európa népei, majd Ázsia – egészen Japán szigetországig –, Ausztrália, Afrika, s végül a Föld túlsó felén a tengerrel kerített hosszú Amerika. A földes tanterem így tágult végtelenné: talán a mai környezetismeret tantárgyi elődjeként: a lakott Föld, mint életünk színtere és környezete.

De nemcsak iskolai tanulásból áll az élet. Ünnepek is voltak benne, születés- és névnapok, családi és tágabb körben is. Így született meg az alkalmi versikék gyűjteménye: „Különféle alkalmakra írt versek, melyeket a jó gyermekek számára készített Flóris bácsi Tatában.”

Naivság, néhol modorosság, kedves egyszerűség, vallásos színek keverednek benne. Olykor meghökkenítő fordulat; inkább a rigmus kedvéért, mint a gondolat erejéért választott kifejezésekkel. Nyilván nem a „nagy irodalom” fel nem fedezett remekművei ezek a költemények. A gyakorlati szükség teremtette meg őket. A közvizsga elején, a vizsga végén szavalni illett. Az édesanyát, az apát, nagyszülőt, a tanító kisasszonyt, a rektor urat névnapján köszönteni szokták. Amit mondani kellett: az alkalom jellegéből következően

adott volt. A rektor úr feladata csak annyi volt, hogy rigmusokat faragjon belőle. De éppen ebből következett a vers sajátos értéke. A gyerek ismerte a rektor urat is, ismerte a tollat-tintát is. A költészet „misztikuma” valósággá vált a szeme előtt. Tegnap nem volt azon a papíron semmi: ma egy „igazi” vers van rajta. Itt köztünk történt meg a „csoda”. A gyermek valamiképpen maga is az irodalom részévé vált, és kifejlődött benne az a képesség, amely életének részévé tehetette az irodalmat.

Ugyanígy tetten érhető a tudatformáló szándék is. A részeg ember látványa vegyes érzelmeket ébreszt a felnőtten is, a gyermekben még inkább. A tanító úr versikéje keményen a helyére teszi ezt a kérdést:

Jaj, beh keskeny ez az út, ez az út,
Hát ez a ház hova fut, hova fut?
Ekképp dalolt Palkó bácsi az utcán,
Hej, mert sok pálnika lefolyt a torkán.
Egy oldalról a másikra botorkált,
S ha pihenni akart, hát négy lábra állt.

Gyermeksereg kísérette ökelmét
Mint a német komédiás medvéjét.
Csúf a részeg ember, ragya verje meg,
Mint oly állat, mely a sárban hempereg.
Édesanyám! megfogadom szavadat:
Részegnek nem látják soha fiadat!

Nem, ez sem üti meg a magas irodalom mércéjét, de olvastatja magát. Játékosan, tisztán és keményen kimondja az igazságot. A végső fogadalom ismételtetésével pedig észrevétlen is a belső tartást formálja a serdülő gyermekben.

Hitvallástöredék

A tatai lelkészi hivatal irattára sárgult füzetlapon, Flóris Benő keze írásával, egy unokájához írt levél-fogalmazványának töredékét őrzi. Figyeljük ezeket az 1904-ből származó, ma is időszerű gondolatokat:

... Fel kell fogni, hogy csak folytonos, szorgalmas munkával lehet életünket biztosan fenntartani. Előre nem tudhatni, mily munkakörben, tehát minél többféle munkát megtanulhatunk, begyakorolhatunk, annál inkább biztosíthatjuk sorsunk kedvező állapotját. Kevés gyermek részesülhet abban a szerencsében, hogy szülei után akkora vagyont örökölhessen, hogy abból kenyélve megélhesen...

Nem egészen helyeselhető az a mostan lábrakapott szokás, hogy az ifjútól szakismeretet kívánnak, ha más tárgyban egészen ismeretlen is. A múlt században egyetemleges – universalis – embert neveltek. Ezen sokféle szerzett ismeretek után maga az ifjú választott szakpályát, melyet a szerzett ismeretek után könnyű szerrel kibővített, s ennek nem sikerülte után más szakba ment át ismeretét érvényesíteni. Most, ha a szakismerete nem érvényesülhet, beszegődik a mindenkori állam szolgálatába nyolcvan krajcáros napi díjnoknak, s ezen nyomorogja át siralmas életét, midőn más pályán érvényesülhetne, ha értene hozzá. A mai világban a kézi munkástól, az iparostól is bizonyos elméleti tudást kívánnak, enélkül sok mesterségben még inasnak sem vállalják be. Azért legalább közép, vagy polgári iskolát nélkülözhetetlenül el kell végezni...

Térj a jó útra, a kellő munkához, szorgalomhoz, csüggedő szülőid szeretetéhez, gondozásuk beismeréséhez, légy szófogadó, hűséges munkaszerető! Szilárd akarat legyen benned, még minden jóra fordulhat, de én hiszem is, hogy bizonyosan jóra fordul. És akkor, amikor te örülsz a szerencsés előmenetelednek, örömnél nagyobb lesz szülőid öröme. És én – ha megérem – büszkén vallom meg, hogy én vagyok a te szerető nagyatyád!

Flóris Benő 1908. május 6-án hunyt el csendesen. A tatai szájhagyomány úgy tudja, hogy az önkényuralom idején magyaros ruhaviseletéért és szakálláért nyilvánosan huszonöt pálcaütésre ítélték (magyarul deresre húzták). Azután is a magyar módit viselte, halála napjáig. Az öregek emlékezése szerint Kossuth Lajossal (talán Jókai Mórral is) több ízben levelet váltott. A Magyar Génius című újság 1894. április 8-i számában beszámolót olvasunk Kossuth Lajos budapesti temetéséről. A Menet a Váczi körúton kép mellett Flóris Benő saját kezű feljegyzése: „A sastollas Flóris Áron, mellette apja, Flóris Benő” – közvetlenül a gázkocsi után az első sorban.

Tatán, a Környei úti temetőben, a főkaputól nem messze, az út jobb oldalán bronz mellszobor fogadja a látogatót. Tollbokrétság süveg, prémgalléros mente, rojtos sálkendő és feszülő atilla a viselete. Nem volt szokás, hogy az iskolarektornak szobrot emeljenek. Flóris Benő emléke 1909 óta bronzba öntve áll. Tanító nevenapjára című versében – egy kicsit talán önmagának – efféléket kívánt:

*Bírn nyugodt kebelet, szilárd akaratot,
A honnak nevelni sok kedves magzatot..
Ennyi jót kívánhat hű szívem tenéked,
Légy boldog, és legyen áldott hű emléked!*

A tatai öregek beszélnek, hogy volt tanítványai – amíg éltek – a temetőben járva, mindig megsüvegezték egykori iskolarektorukat.¹

Dr. Márkus Mihály

Volt egyszer egy fürdő

Nagyapám pár száz méterre lakott csak tőle. Délutáni sétáink célja leggyakrabban ez a régi, patinás hangulatot árasztó hely volt. Gyere, felsétálunk a fürdőig – mondogatta, s kézen fogva indultunk az Ökörhegy irányába. Lélegzetvételnél szünetet mindig a malomnál tartottunk. Ütött-kopott épületét én már nem láthattam működés közben. Az 1960–1970-es évek fordulóján – ez volt nagyapámmal történő közös csavargásaink időszaka – csak összefirkált, bereteszelt vasajtó mellett mehettem el. Nem sokkal a malom fölött, jobb kézre a halastavakhoz értünk. Sokféle célt szolgáltak ezek az évtizedek során, mert nemcsak a haltenyésztés feladatát kellett ellátniuk, hanem fürdőként, csónakázótóként és telente kocsolyapályaként is várták a város lakóit. Közülük a legnagyobb, aminek éppen a strandolókra gondolva, valamikor az 1970-es évek elején, oldalait s egy részén az alját is betonlapokkal rakták ki, már egészen közel volt a vasas gyógyfürdő egyik útszéli épületéhez. Ezzel szemben állt – s áll átalakított formájában ma is – Rozsnyó fürdő központi épülete – a fürdői nagyszállóda. Északi épületszárnyában volt az éttermi rész, az ebből nyíló terasszal. Ennek részeit még láttam, megértem. Nagyapámmal idáig jutva, ennek asztalainál még mi is leülhettünk megpihenni, egy-egy pohár trissitő ásványvizet meginni. Innen a már magasra nőtt fenyőfákkal teli park egy részét nézhettük. Melyet akkor már sajnos egyre jobban tönkretett az emberi nemtörődőség, érdektelenség. Valahol e felett húzódnak hajdanában a fenyves sétány, ahol a fürdő vendégei tehettek kiadós sétákat. Már csak nyomait tudtuk megnézni barangolásaink során, s a meghitt nyugalmat árasztó fekvőcsarnokról is csak mesélni hallottam, meg nagyapám régi képein nézegettem a pontos, szép ács munkát sejtető tetőszerkezetet. Eközben játszom mindig a gondolattal: Móricz Zsigmond vajon e pihenőhely melyik székében ült le, melyik nyugágyában feküdt, hogy itt, az Érchegység szűk völgyében pihenést, nyugalmat találjon, valamikor századunk elején? Mert gyakran fordult meg e nagyon szép fekvésű helyen. Sokszor kereste fel Rozsnyót, sok barátja volt erre felé – szerette az itteni embereket.

Ha jól emlékszem, a fürdő teraszán üldögélve hallottam először, hogy a pár méterre alattunk folydogáló Dráuzus-patak mellett fakadtak azok a vasas források, melyek a múlt század közepétől majd száz éven át sikerrel gyógyították a vértelen, gyenge betegeket. Rozsnyófürdő fenyőillatos, tiszta levegője – mondták – már pár napi ott-tartózkodás alatt is éreztette hatását. Mivel gyógyítottak itt? – kérdeztem sokszor értetlenül, mert e környezetben felnöve nem láttam különös varázserejű lehetőséget e térségben. Persze figyeltem, mikor elsorolták, miszerint az étvágyat fokozza, az anyagcserét élénkíti, a szellemi kimerültséget szünteti meg az ittlét. De az izgalmasabb az volt, amikor egy régi, kis füzetreelve részleteket is megtudhattam fürdőnkéről. Szerettem a vasas gyógyvizről szóló leírását: „A vasas gyógyvíz a klimatikus faktoron kívül a Rozsnyófürdőn gyógyulást keresők legeredményesebb orvossága. Már egy régi tapasztalat megmondta a rozsnyófürdői vasas vízre célzóva: vassal javítsd véredet, s ma minden túlzás nélkül a vértelen és kimerült emberek Mekkája a vasas vize révén ez a fürdő. Számos különböző vegyi összetételű vasas gyógyforrása van a fürdőtelepnek, melynek vize kristálytiszta, színtelen, felettébb jóízű és gyors gyógyhatású. A vasas fürdő forrásai kristálytiszta, melegítve azonban feloldódik bennük a szemmel láthatólag dús vastartalom s ez erősen vörössé teszi a fürdővizet. A fürdés

¹ E helyt szeretnék köszönetet mondani özv. Flóris Endréné kecskeméti lakosnak, Flóris Benő unokája özvegyének, aki értékes adatokkal segített a kutatásban.

Fűrdoi nagyszálló

Terasz

gyógyhatásai meglepően eklatánsak vérszegényeknél, idegbántalmaknál és női bajoknál. Az ivásra használt gyógyforrások közül legerősebb az Antal-kút, Bánya-forrás, Amália-forrás Szép leány-forrás.”

Ezt a vizet használták aztán az út másik oldalán álló kis épületekben – hallom nagyapám szavait. Voltak itt skót zuhanyok, gőzkamra, hideg és meleg medence. Meg még a soványító

és hizláló kúrákat is alkalmazták. Növelte a fürdő népszerűségét a századunk elején bevezetett iszapfürdő is. A vas- és arzéntartalmú radioaktív iszap különösen reuma, csúsz, isiász és neuralgikus fájdalmak eseteiben nyújtott gyógyulást. A rozsnói vasas gyógyfürdő vendégei a szállodában vagy a közelben álló magánvillákban voltak elszállásolva, s bizony vidám élet folyt itt akkoriban – idézem vissza az immár két évtizedes mesét, a fél évszázadnál is régibb eseményekről.

Ambrus Ferenc

HÍREK

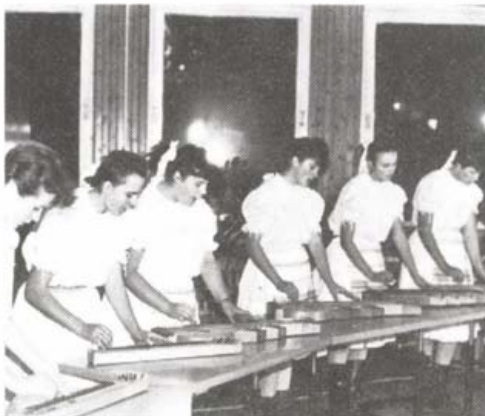
Lendva környéki magyar néphagyományok

A Népművészeti Baráti Kör meghívására négy muravidéki magyar hagyományörző együttes mutatkozott be 1989. november 18-án a fővárosban. A kis, szlovéniai magyar népcsoport talán az egyetlen magyar nemzetiségi közösség a Kárpát-medencében, amely példamutató nemzetiségi politikai viszonyok között él Jugoszláviában. Az alig hatezer lelket számláló muravidéki magyarság tizenhét kulturális egyesületben és egy írócsoportba tömörülve ápolja anyanyelvét és nemzeti kultúráját. Közülük ez alkalommal fellépett a Dobronaki Petőfi Sándor Művelődési Egyesület néptáncsoportja, a Göntérházi Hetés citeraegyüttes, a Felsőlakosi Arany János Művelődési Egyesület kórusa és a Radamosi Harangvirág Művelődési Egyesület citerásai és leánytáncosai. Az irodalmi betét keretében Rudas Jutka, Tivadar Éva, Szekeres Albert és Kopinja Edit szavalt Bence Lajos, Bati-Konc Zsuzsanna, Halász Albert, Rozsmán Erzsébet, Szunyogh Sándor és Varga József verseit. Pozsonyec Mária, a magyar nemzetiségi érdek-

közösség közgyűlésének elnöke ismertette a Lendva környéki magyarok helyzetét és mutatta be a fellépő együtteseket. A rendezvény előtt és után a közönség gyönyörködhetett a pincei hímezőkör asszonyainak rögtönzött népművészeti kiállításában. (Halász)

*A göntérházi citerások
(Szunyogh Sándor felvételei)*

A radamosi citerázó leányok

A dobronaki táncosok

„Nekifeszülve a teljesíthetetlenek...”

Arcképvázlat Kunkovács László fotóművészről

Fél évtizede rendszeresen hozzá fordulok, adjon képet ilyen-olyan cikkeim illusztrálására. Legyen a témám bármi, ami a néphagyománnyal kapcsolatos: hortobágyi pásztoroktól a széki aprók tánczáig, palóc népviselet, busójárás, lakodalmas kalács vagy halászóeszköz. Megbízható, gazdag archívumú munkatárs – mondhatná bárki.

Néhány közös munka kapcsán – egy al-dunai néprajzi gyűjtőút, a Tiszaladányban rendezett fotóstábor, melynek ő volt a vezetője – közelebből is megismerhettem törekvéseit, gondjait. Néhányszor láthattam, hogyan dolgozik a „terepen”. Megsejthettem alkotói nagyságát, művelődéstörténeti jelentőségű munkásságának semmivel se mérhető értékét.

„Endrődön születtem 1942-ben. Voltam tanyai tanító, mezőgazdasági újságíró, fotó tantárgyacsakámmal évekig megbíjtam egy művészeti főiskolán, éltem szabad pályán, mint fotóművész. Most egy képszerkesztői státus ad kenyeret. Közben fényképezőgéppel összehordtam magamnak kora gyermekkorom emlékképeit, a falvak és tanyák múltó világát – nekifeszülve a teljesíthetetlen feladatnak” – vallja egyik kiállítási katalógusában.

„Összehordta” magának gyermekora emlékképeit, a békési, sárréti, nagykunsági táj, a szűkebb szülőföld emlékeit, aztán tágult a kör. Egyre több képet gyűjtött. Tegyük hozzá, nemcsak magának, hanem valamennyiünknek, a jövőnek.

Két évtized alatt több mint százezer néprajzi témájú képet készített. „Új összefüggéseket keresek: megsejtéseim és felismeréseim magyarázatához vagy megerősítésére először is fényképes adatok tömegét kell begyűjtenem. A fényképezés műveletének csakis jelen ideje van, a hozzákapcsolt tevékenység tehát mai valóságunk újfajta kutatási módszere is lehetne. Hol az a gigantikus múzeum, ahová a képeimmel konzervált százazernyi valóságlenyomat tárgyakká visszaváltoztatva egyáltalán beferne?” – írja egy helyt.

Nincs olyan gigantikus múzeum sehol a világon, s amit Kunkovács László „a látható világ birtokbavételének csodaszerszámaival”, a fényképezőgéppel megörökített, lassacskán az életről is véglegesen kivesszik. Előbb a perifériára szorul, majd örökre eltűnik.

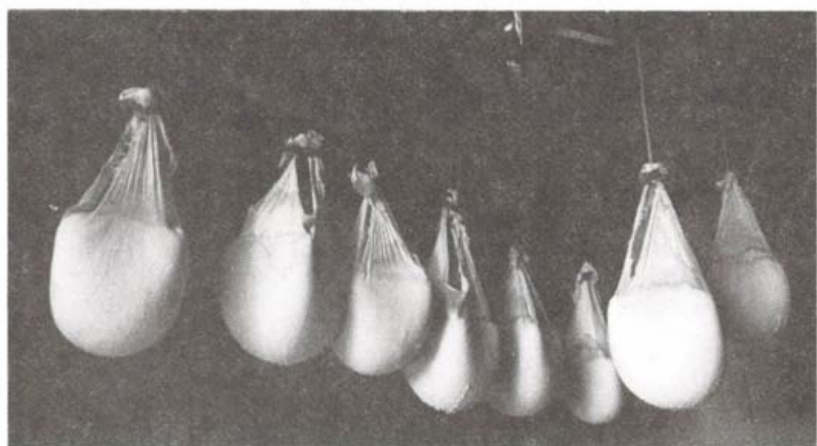
„Az építészettől kristálytisztá ösformáit a paraszti gazdálkodás udvarbeli tákolmányaihoz látam meg. A kerek ölakat, kőlabas kukoricagőrékat, kinti kemencéket és pásztorépitményeket az elmúlt másfél évtizedben kutattam fel a Nagyalföld tanyavilágában és pusztáin” – közli az Ősépitmények című kiállításának katalógusában.

A múlt nyáron rekkenő hőségben kutyagoltunk egy bodrogközi falu marhalegelőjén. A kiaszott rét közepén folydogáló sekély, zavaros vizű csatorna felé tartottunk egy kisgyerek, egy öreg és két fiatal cigány férfi társaságában. A férfiak, a falu közismerten kiváló orvhalászlai, titkos rejtekből előszedett ősi halászóeszközeikkel hamarosan munkába kezdtek. Az öreg tapogatóval lépegetett a térdig érő víz közepén, az egyik ifjú villámgyors mozdulatokkal, pusztá kézzel kapta el a vízinövények közé bújó halakat. A másik hatalmas rúdon merítőháló ereszgetett a vízbe. A kisgyerek közben szöcskéket fogdosott s egy dobozba gyűjtögette. Kunkovács László lázasan csattogtatta gépét, igyekezett megragadni minden mozdulatot.

A két-három órás halászat eredménye néhány kiló hal és több tekerics felvétel. Már csak egy kiállításon láthattam újra a jeleneteket. Az egyediben az általánost, az egyszeri és mégis örök képeket. A „halászó embert”.

*A hidi
vásárban (1981)*

Szikkadó juhgomolyák (Hajdúböszörmény, 1978)

Pásztoremberek

*Kunkovács László
felvételei*

*Tűzszerszám:
acél és kova
(Derecske, 1978)*

Kondás a Hortobágyon (1980)

Az angyalházi legelőn, Hajdúszoboszló határában (1983)

Sebők Imre juhász motorosisakban (Szentés, 1987)

Barátkozik a csordás és a juhász a tiszaszőlősi legelőn (1982)

Kunkovács László képei néprajzilag hitelesek s – nálam illetékesebbek állítják – a tudományos precizitás minden ismérvének megfelelnek. A tudományos ismérveken túl azonban a művészi látásmód is jelen van ezeken a képeken. Kunkovács tudatosan törekedik e két szemléletmód egyesítésére. „Sohasem törődtem bele, hogy specializált korunkban a valóság megközelítésének módjait szétválasztották” – vallja egyik írásában. Az ő képein a művészi látásmód és a tudományos alaposág egymást erősítve van jelen. Kiállításai: az *Élő agrártörténet*, a *Tiszai barangolások*, az *Ősepitmények*, a *Hagyományos halászat*, a *Pásztoemberek*, a *Boldog falu népművészete* egy-egy az örökkévalóságba átmentett mikrovilág.

Magyar panteon. Pásztorok, halászok, parasztok arcképcsarnoka. Czine Mihály mondta róla a Pásztoemberek című kiállítása megnyitóján: „Amikor felvonultatta őket Kunkovács László, aki nem tudom hány száz kilométert utazott, gyalog, szekéren, kerékpáron, valami olyan munkát végzett, mint Móricz Zsigmond. Móricz is járta a szatmári mezőket, járta Biharnak, Békésnek a falvait és jegyzett mindent a jegyzetfüzetébe. Kunkovács László nemcsak jegyzeteket készített, hanem előhívta az arckat is.”

Mindezeket, mindig a saját költségén, hivatalos támogatók nélkül. Harcolva a művészi elhivatottság, a feladat és a mindennapi megélhetés gondjaival. Adósa neki a mai művészetpolitika, az intézményrendszer.

Adós Kunkovács László is. Könyvekkel, fotóalbumokkal, hiszen éppen azok, akikről, akikért szólnak a képei – nem jutnak el kiállításokra talán soha.

Kóka Rozália

HÍREK

A kunok betelepülésének 750. évfordulója alkalmából Karcagon ünnepi emlékülést rendezett a városi tanács, a Györffy István Nagykun Múzeum és a Déryné Művelődési Központ. Ez alkalomból tudományos előadások hangzottak el, felavatták Kárpáti Jenő Kun Emlékoszlopát, kiállítást nyitottak a Nagykunságban élő amatőr alkotók műveiből és ünnepi hangversenyre került sor.

Bakonyalji Tánacsics Népfőiskolát rendeztek Ácsteszénen 1989. október 28-tól négy hétvégén. Témakörök: A kistáj jelentősége (*Kemény Bertalan*), A termelési és helytörténeti hagyományok szerepe a falvak mai életében (*Halász Péter*), *A Bakonyalja néprajzi hagyományai* (dr. Turi Róbert), Tanácsrendszer helyett önkormányzat (*Pálné dr. Kovács Ilona*).

Avar kori csont táskazár vésett disze, Óbuda (Hornják László rajza)

Magyarország felülről

„Ki gépen száll fölébe,
annak térkép e táj”

(Radnóti M.: Nem tudhatom...)

Mi pedig, akik műholdakra, repülőgépekre telepített műszerekkel, azoktól származó adatok elemzésével vizsgáljuk a földfelszínt, azon belül hazánkat – ha közvetve is –, gépen szállunk fölébe. Egyfajta megközelítésben úgy is mondhatjuk, hogy sosem volt részletességű térképet látunk. Bár ha nem vagyunk átlagosan műveletlen technokraták, még tudjuk, hogy „hol lakott itt Vörösmarty Mihály”.

A műholdakról, űrhajókról elének táruuló látvány gyökeresen más, mint a „közelkép”, a gyalog járónak megszokott „mindennapi” panoráma. Már szabad szemmel is – gondoljunk az űrhajósok kezdetben szóbeli, majd fényképes beszámolóira – mást látunk. Látszik, hogy „alattunk” egy nagy gömb van, annak a felszínét nézzük. A felszín fölött vékony gáz-, emberibben megfogalmazva légréteg található, benne lapos, fehér foltokkal, azaz felhőkkel, továbbá porral, füsttel. Meglepő az igen sok felismerhető részlet. Az űrhajósokat kezdetben nagyon meglepte, s a földön maradtakat hitetlenkedésre készítette, az igen sok felismerhető részlet; szerencsés esetben még nagyobb hajók, repülőgépek kondenzcsíkjai, sőt vonatok is felismerhetők voltak.

Ma már – az „éppen fönt lévő” űrhajósok időnkénti le-lepillantásaitól eltekintve – nem az emberek szeme, hanem speciális műszerek mérik Földünket. Az ember szemével, lelkesedő, mindig érző intellektusával nem hasonlíthatók össze, még a buta, érzéketlen jelzőt sem érdeklik meg. Viszont nagyon célszerű, okos szerszámok, amelyek az emberi közösség számára hasznos információkat – képeket – gyűjtenek a Föld felszínéről úgy, hogy elegendő, ha az ember már csak a például rádió útján a Földre továbbított adatokkal foglalkozik, azokat „nézi meg”, dolgozza fel. Ezek a műszerek nem úgy nézik a Földet, mint alkotóik tennék a saját szemükkel. Az ember szeme a mélyvöröstől az ibolyáig terjedő színeket, az azon színeknek megfelelő hullámhosszúságú fényt látja. Zöldet látunk akkor is, ha a fény színe zöld vagy ha a fehér fényből valami (pl. klorofill) elnyeli a pirosat. Műszereink azonban külön-külön érzékelik – a rájuk jellemző, a megoldandó feladatcsoporthoz illesztett módon – a különböző hullámhosszúságú fény erősségét (intenzitását), pl. a kéket, a zöldet, a vöröset, a vörös-infravörös átmenetet, egyes infravörös tartományokat, a hősugárzást, sőt újabban néhány fontosabb (cm-es és mm-es hullámhosszúságú) mikrohullámú sugárzást is. Az így kapott adatokból azután számítógéppel és ahhoz kapcsolt speciális eszközökkel képeket, azaz speciális „térképeket” készítünk. E képek részletdúsága változó, a feladattól függő. Az igen nagy területek gyors áttekintését lehetővé tevő – pl. meteorológiai célra használatos – felvételek felbontása általában nem jobb $4 \times 4 \text{ km}^2$ -nél illetve $1 \times 1 \text{ km}^2$ -nél. A legtöbbször használt űrfelvételek felbontása a $100 \times 100 \text{ m}^2$ és $1 \times 1 \text{ m}^2$ közé esik, jellegzetes a $70 \times 70 \text{ m}^2$ -es, a $30 \times 30 \text{ m}^2$ -es, a $20 \times 20 \text{ m}^2$ -es és $10 \times 10 \text{ m}^2$ -es felbontás. Míg katonai felderítési célra ennél sokkal nagyobb felbontású űrfelvételek is készülnek. A részletek felismerhetőségét azonban a felbontás adta korlátokat túlhaladóan javítja az, hogy – elméletileg is jól tisztázott okokból – a vonalás alakzatokat (idegen szóval lineamentumokat) már akkor is jól fel lehet ismerni, ha szélességük a felbontás $1/10 \sim 1/5$ -ét meghaladja. Így ma már természetesnek vesszük, hogy az űrhajósok látják a kondenzcsíkot, a hajó nyomát a vízen, csúcában a

hajóval, a vasúti pályát a vonattal stb. csak úgy, mint azt, hogy a műszerek készítette képeken 70 x 70 m²-es felbontás mellett is jól látszik országunk főútvonal-hálózata.

Tudjuk, hogy három alapszínből (ezek eredetileg a kék, a sárga és a piros) kikeverhető az összes látott szín. (Így dolgozik a színes televízió is.) Ha a különböző hullámhosszúságú fény érzékelésével egy területről egyidejűleg készült úrfelvételekből pl. kiválasztunk háromat – mondjuk egyet a távolabbi infravörösből, egyet a közelebbi infravörösből és egy narancssárga színben készült –, s ezekhez kedvünk (vagy valamilyen szakmai szempontunk) szerint hozzárendeljük a három alapszín, akkor számítógépünk kimenetén olyan színes kép jelenik meg, amilyent a felszín nézve sohasem láthatunk. Az ilyen képeket nevezzük hamis színű képnek. A felszín olyan részletei, tulajdonságai válnak így szó szerint láthatóvá, amelyeket egyébként nem láthatnánk. Úgy gondolom, hogy ezzel e speciális szemlélési mód legfontosabb alapjellemzőit megmutattam. Persze még sok kis apró trükköt használunk, amelyek esetleg fontosak is lehetnek egy adott feladat megoldásán fáradozóknak, de az „eljárás” lényegének megértéséhez ennyi is elég.

Ha az úrfelvételeket megnézzük, akár a húsz évvel ezelőtt Európa felett készült, nagyon kis felbontású meteorológiai műholdképeket, akár a mai közepes vagy nagy felbontású képeket – amelyekből néhány vagy néhányszor tíz darab lefedi Európát, illetve annak számunkra fontos és kedves középső részét –, akkor eltéveszthetetlenül szemünkbe ötlik a Kárpátok koszorúja. A Kárpát-medence a magasból nézvést még szembeötlőbb, mint a természetrajzi térképeken. Így Magyarország helyét könnyen megtaláljuk.

Azt szoktuk mondani, hogy az országhatárok csak a térképen látszanak. Azonban meg kell szoknunk, hogy nemcsak ott és nemcsak műtárgyak stb. jelzik helyüket. Az életmód, a föld művelésének és a természeti környezet rombolásának eltérő módja, illetve mértéke látszik az úrfelvételeken. Így némi figyelemmel a határokat észrevehetjük. Természetesen jól látszik a hegy- és vízrajzi kép, a kis és nagy települések, utak, vasutak, röpterek. Az úrfelvételek a leíró földrajz korszerű műveléséhez elengedhetetlenek. Egyidejűleg lehetőséget nyújtanak a *lezajló változások nyomon követéséhez*, a közvetlenül a meglévő helyzetet mutató és azt nem többéves lemaradással követő térképek készítésére. E térképek ugyanakkor – a műholdas adatok természetével egyezően – lehetnek korszerű számítógépben tárolt adatsoportok. Ez pedig a térképhasználat jelenleg zajló minőségi átalakulása miatt igen fontos, s a közeli jövőben az informatika és elektronika más részei mellett egy-egy ország lehetőségeit ugyanúgy befolyásolja, mint jelenleg pl. a hírközlési (telefon stb.) szolgáltatás színvonala.

Az elmondott általánosságokon túl a következőkben nézzünk néhány fontosnak tűnő, speciális területet.

Az első, kifejezetten közhasznú (nem katonai) és nagy felbontású (nem meteorológiai) földfelszínvizsgáló műhold a Landsat-1 (régábbi jelölése: ERTS-1) 1972-ben startolt. Egy évvel később már igazolódott, hogy a felvételek kiválóan alkalmasak valamely (szárazföldi) terület *geológiai szerkezetének a vizsgálatára*. Az egyik elsőnek megvizsgált terület a különösen földrengésveszélyes Managua (Nicaragua) környéke volt, ahol mind a vulkánok, mind az összetett és aktív törésvonalrendszer jól kimutatható volt. Tudjuk, hogy a Kárpát-medence kialakulása és ennek során létrejött mai szerkezete nemcsak tudományos szempontból különösen érdekes, hanem az ehhez fűződő ismeretek lényegesen segítik a nyersanyagkutatást is. E mellett tudjuk, hogy bár a Kárpát-medence (a geológiai értelemben vett jelenben) nem tartozik a különösen földrengéses zónákba, aktív terület, ahol a földrengések rendszeresen előfordulnak, s ezek között emberi időléptékben sem ritkák az erősebb vagy kifejezetten erős rengések. Ennek oka a medence geológiai fejlődésében található meg, amelynek egyik igen fontos jellemzője a ma is aktív törésvonalak elhelyezkedése, rendszere. Ezek jól és nagyon eredményesen tárhatók fel és kutathatók felülről, azaz az úrfelvételek segítségével. Az eredmények alapvető jelentőségűek létesítmények (különösen valamilyen módon veszélyes létesítmények, pl. veszélyes hulladékok temetői, atomerőművek, víztározók...) helyének kiválasztásánál, s ezek elmellőzése komoly problémák forrásává válik rövidebb-hosszabb távon. Egyre pontosabb magyarázatot kapunk a medence domborzati és vízrajzára is. Talán itt érdemes megemlíteni, hogy a természetes és mesterséges alakzatok jól megkülönböztethetők, az idők folyamán eltemetett pl. mesterséges létesítmények igen sokszor felismerhetők, így az úrfelvételek szerepe a terepi régészetben gyorsan növekszik. (A mérési módszerek laboratóriumi alkalmazása pedig lehetővé teszi a legtöbbször igen érzékeny leletek valóban roncsolás mentes vizsgálatát, bár nálunk még sajnos ez az alkalmazás várat magára.)

A felszín formájának, színének stb. vizsgálata a szerkezetvizsgálattól tovább vezet bennünket. Jól megmutatkoznak a *felszín sérülései*, mind a természetes erózió, mind az emberi beavatkozás közvetlen és kiváltott hatásai. A felszín ember okozta sérüléseinek és azok változásainak (dinamikájának) a számbavétele az ember-környezet kapcsolat kölcsönhatás objektív vizsgálatának egy hatásos, eredményesen alkalmazott módja. Így kimutathatók a még érdemben sértetlen területek, segítve például adott környezeti körülményeket feltétlenül megkívánó gyógyászati létesítmények helyének kiválasztását. A sértetlen terület ma hazánkban sehol nem jelent valamilyen ősbioszféra állapotot, hiszen a történelem folyamán a kezünk nyomát néha jó, többször rossz értelemben rajta hagytuk a Kárpát-medence (Európa, a globusz) képen. A „sértetlen” területen azonban egyensúlyban lévő, működő és az ember, mint biológiai lény létét segítő bioszféra van, nem rombolt, ipari stb. táj. A különbség éppen a nagy felbontású űrfelvételeken látszik megrázó erővel. Ha beavatkozásunk hatása a bioszféra egy, néhány kulcselemét érinti vagy valamely küszöbértéket túllép, akkor az egyensúly megbomlik, a talaj tönkremegy vagy erodál stb., s a táj a ma már éppen a műholdas távérzékelés segítségével jól definiálható (általánosított értelemben használt) sivatagállapot felé tolódik. Figyelemre méltó, hogy a hazánkban végzett elemzések szerint pl. Komárom megyében a „sértetlen” terület alig néhány százalék, a megye területének döntő többsége közepesen vagy súlyosan sérült. Az országos helyzet minőségileg ennél alig jobb, természetesen nagy területi fluktuációt mutat.

Ezen vizsgálatok egyik speciális iránya a *talajterképezés és a talajminőség, a talajállapot kutatása*. Világszerte aktívan kutatott terület, hiszen a talaj megóvásától függ a pusztá létünk. A különféle talajfajták területi elhelyezkedése a hagyományos talajterképezési módszereknél pontosabban felmérhető. Észlelhető a termőtalaj lepusztulása, állapotának megromlása is. Részben az ilyen irányú kutatásoknak is köszönhető, hogy ma már az ezzel foglalkozók számára nyilvánvaló, hogy a termőtalajt érő károsodások nagyon veszélyesek és a *hosszú távú károk általában nagyobbak, mint a kárt okozó tevékenység tényleges haszna*. A talaj károsodásának egyik leggyakoribb oka a vízháztartás érdemi megbontása. Például markánsan megmutatkozik űrfelvételeken a tiszagyulaházi termőföld egyes Tiszához közeli tábláin az említett hatás, a lehetségesnél gyengébb hozammal társulva. (Vélelmezhető, hogy a jelenség nem független a tisztai duzzasztásoktól.)

Természetesnek is tekinthetjük, hogy ha a talaj jól vizsgálható a világűrből, akkor a növénytakaró is. Jelenleg a nagy területen termelt haszonnövények (búza, kukorica) állapotának a felmérésében van a legtöbb eredményünk. A haszonnövények állapotának felmérése és a *várható termés* esetleges nagy pontosságú *előrejelzése* gazdasági és üzemvezetési szempontból fontos. Világszerte intenzíven dolgoznak ezen, van mit utolérnünk. Az nyilvánvaló, hogy ha a haszonnövények állapota látszik felülről, akkor általában a teljes növénytakaró, így az ún. természetes növénytakaró, az erdők, mezők, lápok stb. állapota is. Így fel lehet térképezni aktuális kiterjedtségüket ugyanúgy, mint a nagyobb pusztulásokat. Ne felejtjük el azonban, hogy az állapot romlása vagy a növénypusztulás akkor látszik, amikor már kialakult, bár megfelelő gyorsaságú űrfelvetel értékeléssel elérhető lenne, hogy a kialakult állapotot esetleg sokkal hamarabb észleljük, mint más módon. Azonban még ebben az igen kedvező esetben is lényegi lépéshátrányban lennénk a romboló folyamatokkal szemben, nem sokszor már érdemi cselekvési lehetőség híján.

Még inkább ez a helyzet a vizek esetében, vagyis amikor már látjuk a romlást, általában késő a megelőzés. (Az űrfelvételeken „gyönyörűen” látszó árvíz erre triviális példa.) Hazánk vizeinek specialitása, hogy globális összehasonlításban sekély vizek, nagy lebegőanyag (hordalék, élő anyag...) tartalommal. Műholdas, távérzékeléses vizsgálatokban a kutatás kezdetén vagyunk. Mivel az országok nagyobbik részének van tengerpartja, a vízkutatásban a tengerek és óceánok vizsgálatát technikai könnyebbsége, gazdasági súlya stb. miatt fontosabbnak tartották, mint a sekély édesvizüket. Ézért e téren a teljes módszer- (modell, számítási eljárás stb.) fejlesztés is minket terhel. A mi vizeinknél még a láthatófény-tartományban is átlátszik a tófenék vagy a mederalj, hacsak nem szennyezett elképesztő mértékben az éppen vizsgált víz. Az nyilvánvaló, hogy a víz állapota, az átlátszatlanág mértéke, a klorofill és hordalék mennyiségváltozása, a meder vagy partvonal változása stb. vizsgálható. De az operatív alkalmazhatóságig még hosszú az út.

Végül érdemes szót ejteni a *levegőről*. Míg a mikrohullámok számára a felhők is átlátszóak, bár nem nyomtalanok, addig az optikai tartományokban a felhők átlátszatlanok. Az is nyilvánvaló, hogy a teljesen tiszta légkörön át a felszín sokkal tisztábban látszik, mint párás, poros, füstös légkörön át. Vagyis a légkör állapota, „tisztasága” nyomon követhető az

úrfelvételeken, bár természetesen egészen másként, mint a helyszíni vizsgálatokban és – legalább is egyelőre – csak bizonyos, általános jellemzők, például az átlátszóság, levegőfénylés segítségével. Említést érdemel, hogy több érdekes kerüloút is létezik. Például télen a leezett tiszta hó a szennyezett levegőjű körzetek és nagy forgalmú országutak mentén a kiüledő piszoktól elszürkül, ez pedig az úrból jól látszik stb. A levegő pillanatnyi állapotának leírása és előrejelzése a meteorológia alapfeladata. A szennyezettség, a folyamatos emberi tevékenység (pl. erőművi hőfelszabadulás, városi nagy mennyiségű hulladék hőkeletkezése) miatti helyi vagy körzeti változások nyomon követése azonban a meteorológián kívül tevékenykedőknek is fontos kutatási terület. Hazánkat nézve úgy tűnik, hogy levegőnk szennyezettségi mértéke nagy és területileg nagyon kiterjedt. Külön is kiemelendő, hogy a rossz hatásfokú energiafelhasználás (pazarlás) nyomai a hőszugárzási tartományban készült úrfelvételeken jól látszanak. Például Budapest hőszugárzása nagyobbban látszik Bécsnél, az M7-es autópálya jobban látszik (a hőtartományban), mint a nyugat-európai autópályák többsége.

Remélem, hogy a legfontosabb „speciális látóvalók” áttekintése nem tűnik haszталannak. Ezekből is kiderült, hogy kutatási, módszertani stb. szempontból e felülről rátekintés nem területspecifikus. A számítógépes képfeldolgozó rendszer képernyőjén hazánk területe (adatai stb.) ugyanúgy tűnik fel, mint Németalföld vagy az Ural. Ez a technikai változtatlan-ság szöges ellentétben van a terepbejárással. Egészen másként kell „turistáskodni” a csatornák szabdalta Hollandiában, mint az Ural déli lejtőin vagy hazánk egyik vagy másik táján. Így a modern technika e szép és hasznos lehetősége magában hordozza a kutató vagy a felhasználó-tervező elidegenedésének a súlyos veszélyét. Könnyű elfelejteni, hogy valójában „e tájak mit jelent”. A képernyőn, ha nem vigyázunk, hazánkból csupán munkatárgy lesz. Ezért az e téren dolgozó „írastudóknak” a felelőssége máris nagy és rohamosan nő. Mivel sok minden legkönyebben először távérzékeléssel, úrfelvételeken ismerhető fel, terheli e terület kutatóit a kérés nélküli szólás kötelezettsége. Ebben a szakmában nem szabad azt mondani, hogy az észlelt rossz változás jeléről azért nem szól valaki, mert nem esik a szűkebben vett szakterületére. Nem felejthetjük el, hogy vizsgálatunk tárgya szülőhazánk, amelyből nőttünk, ahol élünk és otthon vagyunk. Különösen növeli felelősségünket, hogy műszersze-meink elől a „virrasztó éji felleg” már nem fedi el a tájat, s a nagy felbontású eszközök képein már azok a kövek is látszanak, amelyeken lépkedünk. De rajtunk kívül – hiába a látvány – senki nem tudja, hogy a járdá peremén melyik az a kő, amelyikre „az iskolába menvén” „léptem én”, „hogy ne feleljek aznap”.

Ferenc Csaba

Irodalom: Domokos Györgyné dr.: Távérzékelés a műszaki gyakorlatban. Műszaki Könyvkiadó. Bp. 1984. – Magyarország az úrból. Zrínyi Katonai Kiadó. Bp. 1981.

A Fertőszentmiklós–Celldömölk közötti helyi érdekű vasút (1897–1979)

A helyi érdekű vasút létesítésének gondolata 1893 nyarán került nyilvánosságra. A GYSEV-fővonalból való elágazás helyére vonatkozóan két elképzelés volt: dr. Silberstein Adolf jogászé és Radó Kálmán egykori Vas megyei főispáné. Silberstein a kapuvári érdekeltek tervét képviselte. Elképzelésük szerint Kapuvárról ágazott volna le a Fertővidéki Helyi érdekű vonal. Radó elgondolása alapján a vonal Eszterháztól Répcelakon át vezetett volna Celldömölkig. A Soproni Hírlap 1895. július 7-én, Soproni aláírással, már Radónak az Eszterházaán át vezető vonaltervét üdvözölte. A döntő fordulatot az jelentette, hogy Radó mögött már ott volt a tényleges tőke a Budapesti Bankkegyesület – pontosabban a Münchner-Localbank A. G. – révén.

A vasútépítés bonyolult közgazdasági, jogi és műszaki tudást igénylő feladatait a

vasúttársaság választott operatív szerve, az igazgatótanács, rendszerint nem tudta ellátni, mert tagjai a sokrétű vállalkozásnak csak a pénzügyi vonatkozásaihoz értettek. A jogügyi és műszaki-technikai feladatok lebonyolítására a társulat szakembereket alkalmazott. Az igazgatótanács a szabad építőkapacitással rendelkező vállalkozóval a műszaki tervek bemutatása után megalkudott és szerződést kötött. A nagyvállalkozói rendszer alvállalkozók bekapcsolásával kombinálódott.

Az építés vállalkozója Polatsek Mihály budapesti mérnök volt. A GYSEV csak az építés műszaki irányítását végezte. A Polatsek Mihállyal kötött építési szerződés szerint a Fertővidéki Helyiérdekű Vasút Eszterháza–Celldömölk felőli vonalát 1897 október végéig, az Eszterháza–Nezsider közötti vonalat pedig 1898 őszéig kellett átadni.

A vasútépítő munka elindulásakor – amikor már együtt volt a szükséges tőke és a műszaki terv – került sor a kivitelező munkaerő toborzására és munkába állítására. A vasútépítő földmunkásság potenciálisan kéznél volt. A nagybirtokokon munkát nem találó agrárproletárok, szegényparasztek lettek a vasútépítő bérmunkások. Polatsek Mihály építési vállalkozó az új vonal földmunkáira csongrádi kubikosokat szerződtetett. Helyi munkaerőt csak kiegészítőként alkalmazott. A vasútépítésen a magyarokon kívül szlovák, lengyel, szerb és német munkások is dolgoztak.

Az első kapavágás 1896. november 28-án 10 órakor történt, 1897 januárjában jelent meg az új vonalra beosztandó személyzetet toborzó felhívás „...többrendbeli alhivatalnoki állás lesz betöltendő, melyekre alkalmas egyének előzetes kiképzés végett, mint gyakornokok 1 forintos napibérezés mellett már most felvétetnek.”²

Az állomásvezetők, kiadóőrök nagyobb részét újonnan vették fel, részben pedig a GYSEV-vonalról helyezték át. A vonalőrök főként a fővonalbeli pályamunkások közül kerültek ki.

A tényleges vasútépítés csak 1897 tavaszán indult meg. „A földmunkával – amit az aratási idő megszakított – szeptember első felében készültek el. 1897 szeptember közepétől már megkezdtek a sínek lefektetését, ezt csongrádiak és részben szlovákok végezték. A sínek lefektetése után a kavicsolás következett. A kavicsot a csapodi bányából termelték ki. A bányamunkánál szerbek dolgoztak: csaknem 50 ember két hónapon át bányászta a kavicsot. A kavicsolás után építették fel a hidat. Itt minden munkás német volt. A töltés rendbehozatalát követte a távíróoszlopok felállítása és a telefonoszlop-légvezetékek ráhelyezése.”³

A vasútvonal teljes megépítésével 1897. december 1-jén készültek el. Az ünnepélyes megnyitó 1897. december 18-án volt. A vonalon a következő állomások, kitérők és megállóhelyek épültek: A *Celldömölk–Eszterháza vonalon*: Vönöck állomás, Kenyeri állomás, Nick rakodó, Répceszemere rakodó állomás, Pusztacsalád rakodó megállóhely, Csapod vízállomás, Fertőszentmiklós megállóhely. Az *Eszterháza–Nezsider vonalon*: Mexikó rakodó megállóhely, Pomogy állomás, Vatta rakodó állomás, Mosonszentandrás vízállomás, Boldogasszony állomás, Barátfalu-Féltorony rakodó állomás, Gálos vízállomás, Védény megállóhely, Nezsider-Alsóváros megállóhely. Az állomások és megállóhelyek között a – Celldömölki vonalon Csapod–Pusztacsalád kivételével – őrházak voltak. A pálya megnyitásakor a vonatok Celldömölk-től Nezsiderig közlekedtek Eszterháza gépcserével.

A fővonalra – így a Sopronba – utazóknak át kellett szállniuk. 1907-től az egyik vonatpárt közvetlenül Sopron–Celldömölk között közlekedtetették. 1909-ben az igényeknek még megfelelőbb menetrendet alkalmaztak, és személyszállító vegyesvonatok valamint személykocsikat is továbbító tehervonatok közlekedtek.

Az első világháborút lezáró békeszerződés után – a területi megosztottság ellenére – a vasút egységes vezetés alatt működhetett tovább. Az osztrák kormány 1923-ban mind a fővonal, mind pedig a Fertővidéki Helyiérdekű Vasút számára megadta a szükséges engedélyeket. 1926. május 23-tól – pünkösdi napja – Sopron és Celldömölk között már motorvonatok bonyolították le a személyforgalmat. 1927–1928-ban újabb motorkocsik vásárlásával lehetővé vált az Eszterháza–Nezsider vonalrész személyforgalmának motorosítása is. 1938. március 13-án a német hadsereg bevonult Ausztriába. A vonal északi szárnya az új birodalmi tartomány – Ostmark – területére került. A második világháború alatt a magyar vonalrész

¹A GYSEV Vezérigazgatóságának közreműködésével a szakmai ismereteket Lovas Gyula: A Fertővidéki Helyiérdekű Vasút c. munkájából merítem.

²Győri Hírlap: 1897. január 10.

³Schubert Károly: Pusztacsaládi Krónika [kézirat]

szerepe megnövekedett. Celldömölkön át Sopron felé szállították a Tapolca környéki bauxitbányák termékeit. Talpfasűrítéssel, sebességcsökkentéssel igyekeztek lehetővé tenni a nagyobb tengelynyomású kocsik közlekedését.

1942. október 15-én a rendkívüli viszonyokra való tekintettel a kereskedelmi és postaiügyi miniszter a Fertővidéki Helyiérdekű Vasút Celldömölk–Mexikópuszta közötti részének tengelynyomását 13,5 tonnára engedélyezte. A vonalat első ízben 1944 április 23-án érte légitámadás. 1944. nyarán a Ganz Rt. – Csapod mellett – építtetett a nyílt vonalból egy kiágazást és a bregenzi réten tárolta az Argentína számára készült motorjait. 1944 őszén a front közeledtével a légitámadások szinte mindennaposá váltak. Szeptember 14-én 8–10 alacsonyan szálló repülőgép támadta meg a bregenzi győpőn felsorakoztatott motorkocsikat. A motorkocsik elszállítása után a kiágazást felszedték és vele bővítették a csapodi vontatóvágányt. A németek a pusztacsaládi erdőben a nyílt vonalból kiágazó vágányt vezettek az erdő fái közé. A jól rejtett vágányra telepítették decemberben egy rövid időre a Déli Hadseregparancsnokságot. 1945 márciusában mindkét vonalrészre rászakadt a pokol. 1945. március 15-től a Celldömölk–Eszterháza közötti vonalon a 103-as Vp. parancsnokság rendelkezésére a személyforgalmat be kellett szüntetni. Az északi vonalon 1945. március 27-én közlekedett az utolsó személyvonat, az utolsó német katonavonat pedig 1945. április 1-jén haladt végig a nezsideri vonalon. 1945. március 28-án a visszavonuló németek végigrobbantották a vonal nagyobb átereszeit: a nicki Rába-hidat, a Pusztacsalád megállóhely mellett folyó Családi patak hidját és a fertőszentmiklósi Ikva-hidat. Az országhatárt jelentő Hanság-csatorna hidját is levegőbe röptették, s még a Mexikó-majori vontatóvágány hidját is felrobbantották. A szovjet vezetés – vasúti utánpótlása megindításához – leggyorsabban helyreállíthatónak a Celldömölk–Eszterháza–Sopron–Wiener-Neustadt vonalat találta. 1945. április 4-én indult el Celldömölk-ről az utánpótlást szállító első vonat. A forgalmat szovjet vasutasok irányították, még a mozdonyvezető is szovjet volt. Mellettük a magyar vasutasok is bekapcsolódtak a szolgálatba.

Az első személyvonat Sopron–Celldömölk között 1945. május 1-jén indult. 1945. június 17-től magyar mozdonyvezetők vették át a szolgálatot. 1946. július 16-án mentek el a szovjet vasutas katonák az állomásról.

Az újjáépítési munkákhoz nagy szükség volt a bejáró dolgozók munkájára. 1945. július 23-tól indult Csapodról Sopronba munkásvonat, mely rövidesen Pusztacsaládig közlekedett. 1945. augusztus 25-től megindult a fővonalon is a forgalom. Eszterháza a munkásvonattal érkezők már a fővonalon közlekedő személyvonatra szálltak át. A munkásvonat hajnalban indult Eszterháza-tól Pusztacsaládig, vissza csak Eszterházaig közlekedett. A hidroncsok kiemelését sürgette az idő, 1945-ben Ruzsovits József győri lakatos szerződést kötött a vasúttal a hidroncsok kiemelésére. 1947 tavaszán a Rába megduzzadt. Ekkor elrendelték, hogy a nicki Rába-híd előtt minden vonatnak meg kellett állnia, és csak a kenyéri pályamester engedélyével haladhatott tovább. 1949 nyarán nagy lendülettel folytak a munkák a nicki hídon. A híd 1949. december 21-re – Sztalin születésnapjára – elkészült. Hamarosan végleges híd feszült a fertőszentmiklósi Ikva fölé.

Az 1950-es és az 1960-as évek a hétköznapi szorgos munkájával teltek a kettéosztott és mégis összefüggő vicinálison. A szerelvények éléről a Va-sorozatú mozdonyok helyére megérkeztek a 124-esek. A személykocsik is fokozatosan megfiatalodtak. Először az ún. „oldalgombolós”, német eredetű kocsik tűntek el. Az 1960-as évekre minden személykocsi vasvázás lett és a fapadok helyére műbőr bevonatú ülések kerültek. Kedves színfoltja volt a celldömölki vonalon bejáró tanulók részére fenntartott koci.⁴ Az apró, „skatulya”-méretű kalauzkocsikat komoly kalauzkocsik váltották fel. Az állomásokon a korábbi tárcsajelek helyébe karos védőjelzőket szereltek és előrejelzőket is kaptak. Az állítóbakokat az állomásépületek forgalmi irodái elé „ragasztott” szélfogókban helyezték el. A magyar vonal gondozása a kenyéri, csapodi, az országhatárig pedig az eszterházi pályamester vállalt terhelte. A vonalon némi változás történt: Kenyeri állomás mellől lekopott Rábakecskéd neve, 1951. január 1-jén Kemenes-pusztá megállóhelyként megnyílt, de 1961. május 28-tól – elnéptelenedés miatt – meg is szűnt. Időközben a nicki gát mellett üdülőtelep létesült és a pálya mellé szerény megállóhely épült.

Émlékezetes az 1965. évi száj- és körömfájás, ami miatt a személyszállító vonatok Fertőszentmiklós és Répcelak között nem állhattak meg. Pusztacsaládon és Csapodon is bevezették a villanyt, a régi petróleumlámpa tartalékként díszlett a szekrény tetején. 1971 tavaszán felszerelték Csapod, Iván, Kenyeri, Vönöck állomáson a kulcsazonosító berendezéseket, amelyek a váltóellenőrzést tették biztonságosabbá. 1974. február 1-jén bevezették az

egyszerűsített forgalmi szolgálatot. Csapod elveszítette állomás jellegét, megálló-rakodó-hellyé szervezték át. 1977. december 8-án Vönöck és Kényeri is megállóhely lett.

Míg évekkel korábban a gazdasági vezetés megakadályozta a vonal magyar szakaszának megszüntetését, az 1970-es évek végén a GYSEV részéről indult el a felszámolás kezdeményezése. A vonal megszüntetése mellett a következő érvek szóltak.⁵ „Az elavult pálya tengelyterhelése messze elmaradt a mai korszerűsített – világszerte elfogadott – 23 tonna tengelyterhelést bíró pályáktól. Csak hasonló teherbírására lenne szabad felújítani a gyér forgalmat lebonyolító pályát is, hogy egységesíteni lehessen a hazai vagonparkot, de anyagi okok miatt ez lehetetlen. A megszüntetés mellett szólt az az érv is, hogy a kis forgalmú vasútvonal mentén ott a közút és így a két közlekedési pálya párhuzamos fenntartása fölöslegessé vált.”

A Közlekedési és Postaügyi Minisztérium a vonalszakasz üzemének felszámolására az engedélyt megadta. Vas megye ugyan felszólalt a vasútvonal megszüntetése ellen, de csak annyi eredménnyel, hogy az eredetileg kitűzött határidő – 1978. december 31. helyett az 1979. évi menetrend változásakor, május 27-én – szüntették meg a forgalmat a Fertőszentmiklós–Celldömölk közötti vonalon. Evvel megszűnt a közvetlen kapcsolat Ausztria, Sopron és a Balaton között is.

Az 1968-ban elhatározott közlekedéspolitikai koncepció alapján Magyarországon több mint 2000 km vasútvonalat kívántak megszüntetni. A programot kisebb-nagyobb korrekciókkal az 1980-as évek elejéig végrehajtották. Az elképzeléseknek megfelelően az országos szempontból ráfizetésesnek ítélt helyi vonalakat – a régi helyi érdekű vasutak jogutódait –, szárnyvonalakat, valamint keskeny nyomközű vonalakat számoltak fel.

A kisvasutak közé sorolom a normál nyomközű, ám csak helyi érdekű vasutakat is. Ezek „kis” vasutak, mert elsősorban egy kisebb közösség igényeit szolgálják. A kisvasút természetesen csak felső látószögéből kicsi, hiszen annak a településnek – vagy vidéknek – amelyen keresztülhalad, ez a vasút volt a fő közlekedési eszköze. A közlekedésfejlesztési koncepció – az alatt rejtőzött a kisvasutak megszüntetése – az 1970-es „településfejlesztési koncepcióval” együtt, amit azóta már felülvizsgáltak – mérhetetlen károkat okozott az érintett településeknek, sőt egész vidékeknek.

A vasút megszüntetésének vannak emberi és gazdasági hatásai. A vasút a település és táj számára gazdasági fejlesztőerőt és kulturális értéket (presztízst) jelent. A vasút a városhoz, az országhoz, a világhoz fűződő kapocs, kommunikációs eszköz, a település nagyvilágra nyitott kapuja. A vasútmegszüntetés társadalmi, gazdasági átrendeződéssel, új szokások, életmód kialakulásával jár együtt. Mindez nyilván erőteljes hatással van a népeletre.

A Fertőszentmiklós–Celldömölk közötti vasútvonal megszüntetésének indokai mellé odarakjuk mi is az ellenérveinket.

1. A Volán által szervezett, sok faluba jobbra-balra betérő ún. karácsonyfa járatok jelentősen megnövelték a távolabbról utazók menetidejét. Ilyen a Celldömölk–Sopron között közlekedő járat is.

2. A Volán autóbusszai általában nem igazodnak a vonatsatlakozáshoz. Mind Celldömölkön, mind Sopronban két óra a várakozási idő.

3. A társadalmi rétegek közül elsősorban a nagycsaládosok, az idősek, valamint az ingázók kerültek hátrányos helyzetbe. Az autóbusszal való munkába járás sok ember számára lehetetlen. A megdrágult autóbusszjegyek miatt egy-egy városi kirándulást, szórakozást jobban meggondolnak.

4. A vasúti csomagszállítás megszűnése a piacozás visszafejlődésével járt együtt, így sokan elestek ettől a keresetkiegészítéstől. A buszokba ugyanis nem engedik fel a zsákokat, kosarakat, az élő kisállatokat.

5. Az autóbusz a vasúthoz képest jóval kevesebbet nyújt kommunikációs szolgáltatásokban. A vasúti állomások és vagonok kommunikációs központok is egyben (posta, telefon). A fűtött és őrztött várótermekben kulturált körülmények között lehetett várakozni. Az állomáson mindenütt volt kút, mellékhelyiség.

6. A vasútvonal megszüntetésére a helyi lakosság szinte mindenütt fokozottabb elvándorlással válaszolt. Bár ezeken a településeken a népesség fogyása már hosszabb ideje meglévő jelenség, ezt a folyamatot a vasút megszüntetése felgyorsította.

⁴A szerző nyolc éven át (1934–1942) a celldömölki vonalon volt bejáró diák.

⁵Karczag László: Határszéli vasútvonal. Népszabadság, 1983. május 12.

⁶Balázs Géza: A kisvasutak megszüntetésének hatása a népeletre. Honismeret, 1988. 1. sz. 39–41. old.

A vasútvonalak megszüntetése érdekes vasútbúcsúztató szokást alakított ki a lakosság körében. A szokásnak a vasúthoz fűződő mély érzelmi viszony az alapja. Már a vasutak felavatása is ünnepélyes külsőségek között ment végbe. Az első vonatot mindenütt virággal, énekszóval köszöntötték, a papok megáldották a mozdonyt. Az utolsó vonatok búcsúztatása hasonlóképpen ünnepélyes keretek között ment végbe. Az utolsó vonatok harsány dudaszóval haladtak végig a pályán, az emberek csapatostul mentek ki a vasútállomásra. Ünneplőbe öltöztek, sokan kezükben virágot, koszorút szorongattak. A felvirágozott, koszorúzott mozdonyok mozgó koporsókhoz hasonlítottak. Az emberek sírtak, megkönnyezték az utolsó vonatot. Előkerültek a vasútról szóló dalok, némelyeket ez alkalomra átköltöttek. A vasútbúcsúztatás néhol búfelejtő italozásba, „halotti torba” torkollott, de mindennél gyakoribb volt a csöndes, olykor befelé történő sírás.⁶

A vasút megszüntetését a helyi lakosság temetési szertartással fogadta. A temetési hangulat nemcsak érzelmi indítékból, hanem tudatosan jött létre. A vasút nélkül maradt falvak lakói jól tudták, hogy életmódjukban jelentős változás következett be. Az időszámításuk is két részre oszlik: a vasútvonal megindulása és megszüntetése utánira. Azóta a vasúti hidak elcsendesedtek és a közúti hidak forgalma élenkebb lett.

A vasúti szárnyvonal megszüntetése nem kedvező a terület infrastruktúrájára. Ez az életmódváltás a néprajz és a szociológia számára dokumentálandó feladat. A honismeret számára pedig ahol és amíg még állnak a vasúti őrházak, állomásépületek, raktárak, fényképezzük le őket. Értékes és megőrzendő egy-egy berendezési tárgy, vasúti felirat. A vasúthoz fűződő történeteket, emlékeztetéseket addig gyűjtjük össze, amíg ki nem vesznek az emlékezetből. Dolgozatomnak is ez a célja. Ki tudja, talán még visszaállítják a régi vasutat és jól fog jönni akkor egy-egy dokumentum.

Varga Gyula

HÍREK

Az Erdélyi Művészetiért Alapítvány az észak-erdélyi kisvárosban, Désen élő és alkotó Incze János festőművész képeiből rendezett kiállítást. A magyarországi magángyűjteményekből összeállított tárlatot a művész 80. születésnapja alkalmából, október 19-én nyitotta meg László Gyula professzor, a Budavári Palotában elhelyezett Szechenyi Könyvtár kiállítóhelyiségében. (Incze János személyéről és művészetéről a Honismeret 1989. 2. száma közölte Beke György interjút.) Ez évben Incze János nyerte el az alapítvány által létrehozott Kájoni János-díjat is. A XVII. században élt csiksomlyói ferences szerzetesről elnevezett művészeti díjat most ítélte oda első ízben az alapítvány kuratóriuma. A díjjal anyaországon kívül élő képzőművészt tisztel meg évente az alapítvány. (H. D. D.)

Művelődési tábor Gömörben. A rimaszombati Tompa Mihály Klub – a Csemadok járási bizottságával és városi szervezetével együttműködve – 1989-ben a Rimaszombathoz, az egykori Gömör-Kishont székhelyéhez tartozó Kurinc üdülőtelepen rendezte meg a járási művelődési tábort, festői helyen, tavas, erdős környezetben. B. Kovács István vetítéses néprajzi előadása hangzott el a Vály-völgyről. A második nap délelőttjén erdei séta keretében a kurinci védett erdőrészek élővilágát mutatta be a táborozóknak és érdeklődőknek dr. Gaál Lajos. Délután Szeberényi Zoltán irodalomtörténész, a nyitrai Pedagógiai Főiskola tanára György Dezsőről, Rimaszombati szülöttjéről tartott előadást. Ezt követte Budai Ilona énekművész és Szelei Zoltán előadóművész Anyaföldem, Erdély című közös műsora. A harmadik napon gyakorlati fafaragás-oktatást vezetett Nagyferenc Katalin. Vendége volt a Tompa-klubnak a Keleméren működő Tompa Mihály Kör vezetősége, élén É. Kovács László titkárral, aki e napon beszámolt körük munkájáról. (Vörös Attila)

FÖLDMÉRÉSI ÉS TÁVÉRZÉKELÉSI INTÉZET TÁVÉRZÉKELÉSI KÖZPONT

SZOLGÁLTATÁSAINK:

- Légi fényképek és űrfelvételek készítése, beszerzése és árusítása
- A megrendelő igényeinek megfelelően történő légifénykép-értelmezés, térképkészítés, montírozás, transzformálás elvégzését vállaljuk
- Számítógépparkunk alkalmas űrfelvételek adatainak különböző célú feldolgozására, értékelésére
- Szakmai konzultációval, előadások tartásával intézetünkben vagy a megrendelőnél bármikor rendelkezésükre állunk

TÉRKÉPTERMÉKEINK:

- földmérési alaptérképek (kataszteri térképek): 1 : 1000, 1 : 2000, 1 : 4000, 1 : 10 000 méretarányban
- topográfiai térképek (nyílt használatú): 1 : 10 000 (az ország 55%-ára), 1 : 25 000 (az ország 25%-ára), 1 : 100 000 (az egész országra), 1 : 200 000 (az egész országra)
- agrotopográfiai térképek: 1 : 100 000 (az egész országra)

LÉGIFILM- ÉS ŪRFELVÉTELTÁRUNK AJÁNLATA:

- 400 000 légifilmkocka az ország különböző területéről 1971-től napjainkig,
- 200 űrfelvétel az ország teljes területéről 1972-től napjainkig.

Mezőgazdasági, vízügyi, környezetvédelmi, erdészeti, területrendezési és egyéb feladataik megoldásában vegyék igénybe szolgáltatásainkat.

Címünk:
**FÖLDMÉRÉSI
ÉS TÁVÉRZÉKELÉSI INTÉZET
TFO**

1149 Budapest, Bosnyák tér 5.
Telefon: 136-6669, 163-6670. Télex: 22-4964. Levélcím: H-1373 Pf. 546.

Régi, elpusztult hajdúszoboszlói templomokról

Amikor a helytörténet kutatója Hajdúszoboszló múltját vizsgálja, olyan érzete támad, mintha a helység története csak Bocskai István fejedelem korával, a hajdútelepítéssel venné kezdetét. Igaz, a lovas hajdúk letelepedésével 1606-ban a város új lapot nyitott a történetében. Jövevény lakosai a régi település azon részén, melyet a török-tatár csapatok a XVI. század végén teljesen elpusztítottak, új várost építettek. Karddal szerzett földjükön és az ebből eredő hajdú-nemes-jogaik alapján új életformát, új szellemiséget teremtettek. A letelepülők, majd utódaik, ennek az új otthonot teremtő, azt nehéz munkával felvirágoztató és kemény helytállással védelmező, későbbi idők élményeit tekintették sajátjuknak. Ezeket ápták és amennyire lehetséges volt, ezeket őrizték meg a későbbi nemzedékek számára.

Szoboszlón azonban a hajdútelepítés előtt is éltek emberek. Ők is építettek a maguk számára otthonokat, kereszténységük jeléül templomokat emeltek. A régműltra utaló kevés írásos forráson kívül az előkerülő tárgyi emlékek, vagy a már alig észrevehető omladékok maradványai számos titkát feltárják a honfoglalás utáni időknek. A helytörténet igen hiányosan foglalkozott ezzel a korábbi korról, az utóbbi fél évszázadban pedig a gyógyfürdő létesítésével és fejlesztésével kapcsolatos felszíni átrendeződések, a nagyarányú építkezések nagyrészt már eltüntették a régműlt emlékeit.

Szent György-templom (-klastrom)

Legkevesebbet erről a XIII–XIV. században elpusztult szoboszlói templomról tudunk. Az 1975-ben megjelent Hajdúszoboszló Monográfiája Szoboszló és környéke a XI–XVI. században című tanulmánya szerint az 1873-ban készült ún. Bek-féle térkép „...a településnek a debreceni úttól közvetlenül délre eső részét Szent Györgynek jelzi... A néphagyomány szerint itt kolostor állott, Szent György tiszteletére emelt templomával.”

Bár a néphagyomány értéke sem lebecsülendő, de templom létét más források is megerősítik. 1928-ban látott napvilágot Málnási Ödön, akkor hajdúszoboszlói polgári iskolai tanár Hajdúszoboszló története című, igen sok fontos adatot tartalmazó, összefoglaló jellegű füzeté. Ebben az 1322–1327. évi pápai tizedlajstrom kapcsán így ír: „Talán már ezen időben fennállott a Szent György tiszteletére épített ama kolostor, melynek ma is őrzi nevét a református városban Szent Györgyről nevezett városrész, oldal. Ebben a korszakban ugyanis Szoboszló egész környéke Szent Györgyöt tisztelte védőszentjének.” Az idős emberek ezt a Wesselényi-Arany János utcák környékére eső területet ma is Szent György-részként emlegetik. Az elnevezésnek tehát jelenleg is élő hagyománya van.

Olyan személyről is tudunk, aki nemcsak hallott a templomról, hanem romjaiban látta is azt. Vágó János tanító, aki többször írt egykori eseményekről, a Hajdúszoboszló és Vidéke című újság 1903. április 26-i számában ezeket közli: „...látta, mert Mónus Sándor régi tanító tanítványainak megmutatta a Szent György klastrom maradványait... melynek magas omladéka... még jól meglátszott ezelőtt 50 esztendővel.” A leírásból nyilvánvaló, hogy az 1800-as évek közepén a Szent György-klastrom omladéka még látható volt. A templom tehát nemcsak a népi hagyományban, hanem a valóságban is létezett.

A templom történetéhez néhány más fontos dolog is kapcsolódik. Így az előbbi Bek-térkép az említett területen egy nagyobb dombot tüntet fel, mely szintén Szent György nevét viselte. Ennek erősen lefordított maradványai ma is fellelhetők. Ezzel kapcsolatban írta Geönczy József helyi kutató, hogy a városi tanács 1818-ban a halmot a Lente familiának adományozta, mint a „város földjét”, cserébe és kárpótlásul a mai tanácsháza területen volt családi telkükért. Ennek a XIX. század elején még üresen álló résznek a parcellázása és beépítése ebben az időben kezdődött el. A templom romjainak eltűnését ez nyilvánvalóan meggyorsította.

Szent György-templommal kapcsolatosan fel kell hívni a figyelmet két olyan dologra, melyeket az eddigi helytörténet-kutatás figyelmen kívül hagyott. Az egyik, hogy a templom körül kiterjedt temető volt. Ezt a XVII–XVIII. században még a hajdú város lakói is használták. A másik: a templomtól 800-900 méternyire délkeleti irányban, vízfolyásoktól védetten, egy földvár állott. Ennek körvonalait a Bek-térkép feltüntette. Helyét ma már csak a Földvár utca elnevezés őrzi.

Az eddigiekből több feltevés is megfogalmazható:

- Szent György mint a bizánci egyházban is előforduló szent vidékünkön gyakori névhasználat a keleti kereszténység itteni jelenlétére utalhat,
- a földvár avar vagy honfoglalás kori eredetű is lehet,
- a templom és a temető közvetlen közelsége keletkezésüket illetően a kereszténység felvétele utáni időkre mutathat,
- a templom, temető és a földvár léte települést, lakosságot feltételez.

Mind ezek alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Szent György-részen település állott. Ez a XIII. században, bizonyára a tatárjárás során elpusztult. Ha maradtak is túlélő lakói, falujukat nem építették újjá. Talán a biztonságosabbnak látszó Szoboszló közvetlen szomszédságában, a Kősi folyó partján, mintegy kilométernyire régi településüktől új otthont alapítottak.

Ma már bizonyított tény, hogy a hajdútelepítés előtti Szoboszló két részre tagozódott. A régebbi keletkezését, a következőkben említendő Szoboszló-vásár, az újabb a mai városközpont. Ezt igazolja a református templom alapjának beásásos vizsgálata, mely XIV–XV. századi eredetet mutat. Az is bizonyos, hogy a régebbi és az újabb településeknek nem volt külön neve. Mindkettő Szoboszló volt, valószínű más-más földesúri fennhatóság alatt. Szent György-rész Szoboszló külső legelőként használt területévé lett.

Szoboszló-vásár vagy Kis-Szoboszló temploma

Szoboszló nevét írásban legrégebből I. Géza királyunk 1075-ben kelt adománylevele említi. A király a garamszentbenedeki apátság részére adományozta annak a vásárnak a vámját, melyet magyarul *Szoboszló-wasar* nak hívtak. A XI. században tehát Szoboszló vásárral rendelkező jelentősebb helység volt. Az 1332–1336. évi tizedjegyzék szerint temploma Szent-Miklósról volt elnevezve. Ez az előbbieken említett XIV–XV. századbeli templomtól kb. 300 méterrel nyugatra állott. Léte ismert. Hajdúszoboszló Monográfiája Mesterházy Károly 1928-ban végzett kutatására hivatkozva írja, hogy „... a falmaradványok ... Szoboszló XI. századi templomához tartoznak...”, s „...feltehetően a tatárjáráskor pusztulást szenvedett, majd helyreállított templomának alapfalai voltak.” Ez a templom a hajdútelepítés korában használható állapotban volt, ekkor már a reformátusok birtokolták. Az egyetlen használható templom ez volt Szoboszlón. A későbbi építésű, ma is álló református templom 1594-ben egy tatár pusztítás során leégett és a körülötte lévő településsel együtt teljesen elpusztult. Az akkor Bocskai tulajdonában levő területet adományozta a fejedelem a hajdúknak.

A letelepedett hajdúk a leégett templomot nem tartották újjáépíthetőnek. Ezért fallal is körülvett területét házastelekként több személy közt kiosztották. A szoboszlói hajdúk, akik teljes számban reformátusok voltak, a régi falu templomát vették igénybe.

A két Szoboszló név szerinti megkülönböztetésével a hajdútelepítés utáni időkben találkozunk. A hajdú várost Nagy-, Nemes- vagy Hajdúszoboszlónak, a régi jobbágyfalut Kis-Szoboszlónak nevezték. A református egyház és annak prédikátora mindkét Szoboszlóra kiterjedőleg végezte feladatát. Váczi András lelkész, aki 1615-től látta el szolgálatát, a „nemes város”, tehát Hajdúszoboszló tanácsa 1643-ban hűsége jutalmául ház helytel és a

hozzátartozó szántófölddel adományozta meg. A prédikátor ez után lett hajdúszoboszlói illetőségű és hajdú jogú lakos.

A két Szoboszlóra kiterjedő egységes egyházszervezet, később már az egyedül álló református templom adta némely írónak, de a lakosságnak is azt a képzetet, mely szerint Szoboszlón csupán egyetlen templom létezett volna. Ma már bizonyos, hogy Kis-Szoboszló temploma 1660-ban a Szejdi-járás idején jó állapotban lévő erősség volt. Ezzel szemben Hajdúszoboszló templomerődjében csak a torony csonkjá állott. A város tanácsa az 1640-es években tett kísérletet arra, hogy a templom helyén kiosztott hajdútelkeket és az azokon emelt házakat csere útján megszerezze és a templom helyreállítását megkezdhesse. Erre azonban csak 1711-ben került sor. Ezért téves az az álláspont, mely szerint Szejdi basa csapatai elől 1660-ban ide menekült volna a város népe és ezt az „erődöt” ostromolta volna meg a török! Málnási Ödön világosan meg is írja: „A szoboszlóiak Kecskeméti Balázs hadnagy parancsnoksága alatt a Kis-Szoboszlón akkor még megvolt lőréses kerítésű régi templomukban kerestek menekvést.” Ezeknél a falaknál zajlott le az öldöklő küzdelem. Itt lelte halálát hadnagyával együtt mintegy 300 hajdú vitéz. Az emléküket idéző tábla azonban nem ide, hanem a másik templomnál, később kijavított és ma is álló erődfalmaradványra került.

Kis-Szoboszló templomát még a Szejdi-járás után is sokáig használták. Bizonyos, hogy az ostrom megviselte, elavult. A növekvő számú lakosság részére egyre szűkebb is lett. Kis-Szoboszló jobbágyi népességét Nagy-Szoboszló sokkal előnyösebb helyzetű, hajdú jogú lakossága magába olvasztotta. A falu szinte elnéptelenedett. Ezért a templom újjáépítése már Hajdúszoboszlón volt célszerű. Erre 1711–1717 között került sor. Az építkezéshez és a templomot körülvevő falak kijavításához a kisszoboszlói templom és erődfal használható kőanyagát is felhasználták. Az egykor „jó erősségű kastély” helyét csak a maradványromok jelezték, a falu helye üresen maradt. Területét sokáig Pusztafalunak nevezték. Az egyre terebélyesedő város fokozatosan körülfogta. Talán a soha ki nem nyilvánított, „tudat alatti tisztelet” óvta meg attól, hogy oda is épületek kerüljenek.

Végül ez a hely sem kerülhetette el sorsát. 1899-ben ezt a területet jelölték ki polgári iskola építése céljából. Ahol pedig a templom állott, éppen ott létesült a Hajdúszoboszló–Balmazújváros közti műút. Mint az akkori helyi lap hírül adta, akkor tűnt el a legrégebb szoboszlói templom utolsó maradványa.

A templomok és a település múltja szorosan összefonódik. Ez az egybekapcsolódás Hajdúszoboszló XI–XVII. századbeli története sok fontos összefüggésére is rávilágít. Azonban még ma is sok az ismeretlen, homályos folt. A helytörténet kutatói a jövőben sem maradnak feladatok nélkül.

Erdei Gyula

Kovássy Károly, az Ördög

*Kovássy Károly
1866-ban
(olajportré)*

Történelmünknek szerény alakja, de a magyar katonai erények egyik megtestesítője volt az Ördög, akiben ükapám, Kovássy Károly (1793–1870) emlékét tisztelhetem. Regényes élete valóban történelem, melynek összefonódó epizódjait régi családi naplóink, levelek, okiratok és korabeli újságközlemények hitelesítik.

Tanulságos életútjának felelevenítésére a sárvári Nadasdy Huszármúzeum megalapítása és

a Budapesten tartott, 1988. évi nemzetközi huszártalálkozó eseménye készített. Ezzel egyben azt is bizonyítani kívánom, hogy a családkutatások elsődleges célja a történelmi háttér felderítése kell, hogy legyen.

Bár Máramaroszigeten neves főiskola működött, szépapám Károly fiát a sárospataki kollégiumban neveltette azzal a bölcs indokkal, hogy a fiatalember idegen környezetben tanulja meg az engedelmisséget. A heves vérű ifjú azonban 1809-ben megszökött az iskolából és beállt inszurgensnek (fegyveres felkelőnek), ahonnan útja a 8. sz. Koburg-huszárezredbe vezetett, s ennek kötelékében harcolta végig a napoleoni hadjáratokat. A fiatal hadnagy később már századosként nyugdíjaztatta magát és Máramarosban „fótransport commissarius”, kincstári sőtárnok lett.

A Koburg-huszároknál Szikonya Mátyás, Mária Terézia-renddel kitüntetett őrnagy volt a parancsnoka (aki később feleségül vette úkapám özvegy édesanyját). A „népek csatájában” Lipcsénél 1813-ban, roham előtt, minthogy löva nem volt még szokva a golyók súvítéséhez, a fiatal tiszt fel-alá járatta. Szikonya őrnagy rákiáltott: „Kovássy hadnagy úr, ha még megmozdul, agyonlövötem!” Ilyen volt a katonai fegyelem! Ennek az időszaknak emléke, a lipcsei csata előtti hónapok hadi eseményeiről tájékoztató Magyar Kurír 1813. április 13. – féltőn őrzött – példánya.

Ott volt Párizs ostrománál, bevételénél, ahol szabad zsákmányolást engedélyeztek. Századának egy kereskedés jutott, de ő így szólt a huszárokhöz: „*Fiúk, szabad a zsákmányolás, de mutassátok meg, hogy a magyar ember nem rabló, nem bánt védtelen ellenséget.*” A francia kereskedő hálából 48 darab fajansz uzsonnás tányérral ajándékozta meg, melyeknek utolsó darabjai – Confucius, Hugo Grotius, Dunkerque stb. képekkel – a II. világháború után még megvoltak.

Kovássy Károly hazahozta francia földről tábori székeit és „*az egy méter szerint beosztott mérővesszőt*”, azaz a métert, amit Magyarországon csak 1874-ben rendszeresített az országgyűlés. A két szék az I., a méter a II. világháború viharában veszett el. Az emléktárgyak mellett azonban hazahozta még a francia republikánus szellemet, melynek egyik bizonyítéka, hogy az osztrák császári titkos rendőrség 1837/38-ban megfigyelés alatt tartotta, mint „veszélyes radikális”. Ebben a szellemben nevelte fiait is.

A Pesti Hírlap 1848. december 15. és a Budapesti Divatlap (utóbb Nemzetőr) december 17. száma közölte, hogy „orosz ajkú medvevadászokból” Kőrösmezőnél 200 fős vadászcsapatot állított föl, megszervezte a Tisza völgyének tizenkét mérföldes védelmét, bevágatta a szorosokat.

Nekem megható örömet jelentett, amikor kutatásaim során az Országos Levéltárban megtaláltam Kőrösmező medvevadászainak névsorát, így pl. Rekla Ivan-Vaszilyu, Dubjuk Stefan, Zsurlovsky Fedor, Kublyik Ivan „lengyelországi szolga” (akinek dédunokájával Budapesten véletlenül összehozott a sors) és még több más harcos nevét, akiknek élén Kovássy Károly, mint népfelkelő parancsnok, megakadályozta a Hammerstein és Deutschmeister császári ezredek betörését, s így Bem tábornok erdélyi serege részére biztosította a máramarosi ágyú- és löpörgyarak termelését és a sóbányákat.

Korabeli adatokból és újságtudósításokból kitűnően, jelentős szerep jutott neki a Galíciában állomásozó „Koburg-”, valamint a Zsurmai vezette „Vilmos-” huszárok hazajövetelének előkészítésében, akikkel „kémeik által” tartotta a kapcsolatot. Fellépésének – ugyancsak a sajtóközleményekből kitűnően – politikai jelentőséget adott, hogy a magyarok mellett „... ezen férfiú képes is leend népszerűségénél fogva, nemcsak orosz-, hanem oláh-ajkú lakosainkat is használható állapotba tenni.” A máramarosi nemzetiségiek „őrnagyukul óhajtották” és részt vettek az önvédelmi harcban. Példamutató népegyeség jött létre ezen a vidéken!

„Robosztus, rendkívül erős ember volt, annak idejében az egész huszárezredben a legerősebb”, aki erejét később is megtartotta és ennek jelét is adta. Egy alkalommal „... a Tiszán sőt szállító tutajok egyikére kérték, hogy egy harangot elvitel céljából feltenni engedjen. Néhány ember cipelte a több mázsányi súlyos terhet. Károly pedig két kézre fogva felemelte, s úgy kongatta meg a levegőben. A románok, akik a rendkívüli erőt látták, lekapták a kalapjukat, s összenézve sügták egymásnak: *Dracu* (ördög)”. Így maradt rajta ez a név!

A napoleoni hadjárat és a nagy hadvezér tiszteletének emléke a császárt 1814-ben ábrázoló színes kép, mely naplónk lapjai között maradt meg. További emlék a korábban Fiumében őrzött *Napoleon-butélia*, melyből a családi hagyomány szerint, az észak-olaszországi hadjárat alatt Napoleon a vörösbort itta. A butéliás üveg most az én gyűjteményem része, s abból, ünnepek alkalmából, ma is csak vörösbort iszunk.

Kovássy Károly az osztrák császár és magyar király hadseregének tisztje volt, aki katonai esküjéhez híven teljesítette kötelességét. Szelleme azonban – mely magáévá tette a francia vívmányokat – túllépte az elavult történelmi korlátokat. A Bach-korszak alatt meg is hurcolták. Az elégtételt halálában kapta meg, amikor Máramarosszigeten „katonai pompával temették el a volt katonát”.

Dr. Kovássy Zoltán

A magyar nehézipar kezdeteiről

A hazai nehézipar egyik megteremtője a svájci származású, kitünő öntészeti szakember, Ganz Ábrahám volt. A vasöntészet tudományát először hazájában, Svájcban tanulta, majd hosszú vándorlásai során csaknem valamennyi európai ország jelentősebb vállalatainál tanulmányozta azok eljárásait, technikáját és felszereltségét. Tudásban és tapasztalatokban gazdagon, 1841-ben, a Széchenyi alapította József hengermalomban kezdett dolgozni. Hamarosan az öntöde vezetője lett, de 1844 végén távozott. 1845 elején önállósította magát, megtakarított pénzével kis műhelyt alapított, és néhány munkással kezdett dolgozni. Ebből a kis magból fejlődött ki a magyar nehézipar.

Ganz 1858-ig vasakarattal, szaktudással, előrelátással egyedül intézte az öntöde műszaki, üzleti, pénzügyi és egyéb ügyeit. Később, részben az egyre jobban szerteágazó, főleg külfölddel kapcsolatos üzleti tevékenység, részben egészségi állapota arra kényszerítette, hogy szakembereket vegyen maga mellé. Így lett munkatársa 1858 és 1867 között Eichleiter Antal augsburgi mérnök, 1859 és 1867 között pedig Mechwart András. Mindkét mérnök fáradhatatlanul dolgozott az öntöde korszerűsítésén és újjászervezésén. Ganz Ábrahám 1867. december 15-én váratlanul meghalt. 1866. augusztus 9-én kelt végrendelete szerint az öntödét Svájcban élő, többnyire még kiskorú svájci rokonai örökölték. Eichleiter Antal azonban szerzett jogai alapján nem engedte az öntödét olcsó pénzért elkótyavetyélni, hanem mérnöktársával, Mechwart Andrással, valamint a gazdasági és adminisztrációs iroda vezetőjével, Keller Ulrichhal együtt társasági szerződést kötött a svájci örökösökkel. Ekkor az üzem Ganz és Társa név alatt működött. A társasági szerződés két évig állt fenn. 1869-ben az örökösök egy pesti pénzcsoporthoz eladták az üzemet, akik újabb pénzemberek bevonásával a gyárat részvénytársasággá alakították át Ganz & Co. AG néven. Ez az időszak a vállalat alapítások korszaka.

1867-ben, a kiegyezés után a magyar tőzsdéket addig nem tapasztalt módon fellendült. A lehetőségek mámorában egymás után alakítottak megalapozatlan vállalkozásokat, és hihetetlen mértékű spekulációkba kezdtek a részvényekkel, aminek szomorú következményei előre láthatók voltak. 1869 augusztusában a bécsi tőzsdéről kiindulva kitört az első magyarországi tőkés válság. A válságot elmélyítette a rossz termés is, aminek következtében jelentősen visszaesett a gabonakivitel, nem folytak be az idegen tőkék, amelyek 1867 óta az alapításokat, a „gründolásokat” táplálták. A pénzbőség mámorából hirtelen bénító erejű pénzsűzke lett. A tőzsdén a részvények árfolyama zuhant, a bankok a kamatlábakat felemelték, a vállalkozási kedv teljesen letört. A válságot tovább fokozta az 1870-ben kitört porosz–francia háború. Ez a háború ugyanis elzárta az amúgy is megcsappant magyar gabonakivitel útját a nyugati piacok felé.

Ez a válság, amelynek során a megalapozatlan vállalatok egész sora volt kénytelen megszűnni, a Ganz & Co. AG-ot éppen csak érintette. A cég szilárd alapokon állt, és termelésük nyugati üzletkörök révén bizonyos mértékig független volt a belső piactól. A válság csupán a tiszta nyereség és a részvényeseknek jutó osztalék csökkenésében mutatkozott meg: a kezdeti 8%-ról 7%-ra esett vissza. A válságból azonban semmit sem tanultak az emberek. Az újabb pénzbőség illúziójában, a magyar tőzsdei élet ismét nagy spekulációba kezdett. A társadalom csaknem valamennyi tagja hirtelen akart meggazdagodni. Ismét egymást követték a megalapozatlan „gründolások”. Az 1873. évi bécsi világiállítás még a konjunktúra hangulatában folyt le, a kereslet tartózkodása és visszafogottsága azonban hamarosan előrevetítette árnyékát egy kellemetlen fordulatnak. A pénzbőség európai viszonylatban csupán illúzió volt, viszont a hirtelen bekövetkezett pénzsűzke egész Európában csaknem teljesen visszafogta a beruházási kedvet.

Előlap: Vonalkörben: GANZ & COMP. IN OFEN. Középen a híves Ganz-gyártmány: a kéregöntésű kerék, alatta az évszám: 1871. Hátlap: MARKE/20. Átmérő: 38,9 mm. Anyag: bronz

Előlap: Vonalkörben: GANZ & Co /IN/ OFEN / 1871. Hátlap: MARKE/10. Átmérő: 31,5 mm. Anyag: bronz

Ez a második válság már igen érzékenyen érintette a Ganz-gyárat is. Elkészült vasúti berendezéseit és egyéb vasúti gyártmányait nem tudta eladni. A nyereség majd 100%-kal csökkent, az osztalékfizetés megszűnt. A Ganz-részvények ára az 1872. évi 490 forintról a válság során 120 forintra esett vissza. A gyár addig hú munkatársai: Eichleiter Antal és Keller Ulrich a Ganz-gyár pénzügyi helyzetét kilátástalannak véelve, állásukról lemondtak, és 1874 májusában végleg elhagyták Magyarországot. Mechwartnak egyedül kellett megbirkóznia a válsággal, zsenialitása, feltalálói képessége, üzleti érzéke most bontakozott ki igazán. Az 1875-ös év tulajdonképpen már a vállalkozás megújulásának kezdete volt. Mechwart felismerte a szerkezetváltás sürgős szükségességét. Előzőleg szerzett tapasztalatai alapján új gyártási ágat teremtett: megszerkesztette a hengerszékét. Az eddigi Weagmann-féle porcelán örlőhengereket kéregöntésű örlőhengerekkel cserélte fel, és ezeken sorozatöntésben készített, ferdesíkú hengerrovtákalást alkalmazott. Ezzel olyan finomra tudta örölni a gabonaszemeket, mint a világon sehol. Hengerszékeivel forradalmasította a malomipart. Gépeit az egész világon megvették, főleg azok egyre tökéletesebb kivitelezése után. Ezt a találmányát Mechwart 1876-ban szabadalmaztatta. Ezzel nem csupán megmentette a Ganz-gyárat a pénzügyi összeomlástól, hanem megteremtette a további fejlődés alapját is.

1878-ban már nyolc külföldi ügynöksége volt a vállalatnak. 1879-ben megvették a vasúti fordítókorongok szabadalmát, és megkezdték azok gyártását. 1873 és 1878 között hét külföldi és két magyar kiállításon vettek részt, ahol arany, ezüst érdemrendet, valamint elismerő okleveleket nyertek. Termékeik 1879-ben még Ausztráliába is eljutottak.

1879-ben a válság elmúlóban volt, újra megindultak a vasúti építkezések. A keresletek kielégítéséhez szükséges termelési kapacitás megteremtéséhez a budai (ma Bem utcai) ún. törzsgyár szüknek bizonyult. Ezért 1880 tavaszán megvették a kőbányai Első Magyar Vasútkocsigyárat, amely a válság alatt termékeit nem tudta eladni, pénztőkéje teljesen

felemésztdött, és így a pénzügyi összeomlás szélén állt. A két gyár közötti kapcsolat régi keletű volt. Alapításában ugyanis annak idején 1867-ben Trefort Ágoston és Ybl Miklós mellett még Ganz Ábrahám is részt vett, bár annak megnyitását már nem érte meg. A két gyár egyesítése után a vállalkozás a Ganz Vagon- és Gépgyár néven működött tovább (1959. január 1. után ebből lett a Ganz-Mávag Mozdony-, Vagon- és Gépgyár). A két gyár egyesítése után a budai régi Ganz-gyárat Törzsgyárnak nevezték.

Mechwart az 1872-ben társává lett Gulden Gyula mérnökkel együtt gondoskodott a kéregöntésű vasúti kerekek és egyéb vasúti termékek, valamint a hengerszékek gyártásán kívül egy kiegészítő tevékenységről is. Így a porosz-francia háború utáni háborús hangulatban kéregöntésű gránátokat, torpedókat, valamint polgári célokra vízvezeték- és csatorna-csőveket gyártottak. Mechwart élelétét bizonyítja, hogy az addig még alig ismert elektromosság tanulmányozására és gyakorlati felhasználásának céljára 1878 augusztusában, a szomszédos telken (Kacska u. 18.) elektrotechnikai műhelyt rendezett be, amelynek vezetésével az akkor 25 éves Zipernovszky Károlyt bízta meg. Zipernovszky munkássága kezdetén ív lámpákat készített. Ezekkel oldotta meg az éjszakai gátépítési munkák világítását az árvíz sújtotta Szegeden még 1879-ben. Ebből a kis műhelyből fejlődött ki először az 1881–1882-ben a Fő utca 75. számú telken épített elektromos üzem, majd a Lövőház utcában ma is működő Ganz Villamosság Rt. (Ganz ELEKTRIC). Mechwart Bajorországban született, de megtanult magyarul és egész családjával magyarrá lett. Mechwart a mérnökök és szakmunkások nemzedékének egész sorát nevelte ki. Korábban alig akadt olyan magyar mérnök, aki rövidebb-hosszabb ideig ne dolgozott volna a Ganz-gyárban. Ő tette fogalomná a Ganz-műveket itthon és az egész világban. Előkelő társadalmi állása volt, de sohasem felejtette, hogy egykor ő is igen szegény családból származott. Nagyon megbecsülte munkásait és alkalmazottait. A munka és a munkás megbecsülése, amelyet Mechwart mindig vezérelvének tartott, erősítette ragaszkodását a gyárhoz. Munkásainak lakóházakat építtetett, segélyezési alapot létesített, nyugdíjpénztárt hozott létre.

Nemcsak Mechwart és családja lett magyarrá, de egykori, főleg német munkásokból és mérnökökből álló gárdája is 1899-re 90%-ban teljesen magyarrá lett. Mechwart a királytól magyar nemességet kapott, „belecskai” előnévvel. Még 1897-ben megkapta a Magyar Tudományos Akadémia nagydíját, az ún. Warrmann-díjat. Mechwart András korszakos jelentőségű életpályája, mely szorosan összeforrott a Ganz-vállalattal, 1907. június 14-én lezárult.

Az ipartörténeti érdekességeken túlmenően két értékből álló, ritka numizmatikai emléket őrzünk e korból. Alkalmazásának körülményeit pontosan nem ismerjük, azonban az OFEN felirat a budai Törzsgyárra utal. Valószínűleg „jancsibankóként” funkcionált, tehát munkabér-kiegészítésként adott „vásárlási utalvány” (= *bon*) volt.

Leitner Sándor–Tóth József-dr. Zombori Lajos

Felhasznált irodalom: Vasárnapi Újság 1899. és 1907. évfolyamai. – A Magyar Mérnök- és Építészegylet közleményei 1866., 1913. évfolyamok. – *Pénzes István:* Műszaki nagyjaink. – *Berlász Jenő:* A Ganz-gyárak 100 éves története 1844–1896. – Mechwart-album 1859–1899. – *Anton Eichleiter:* Selbstbiographie 1831–1901. – *Tóth Lajos:* Cégnagyjaink. – A budavári evangélikus egyház anyakönyvei. – *Eichleiter* dédunokájának, *Elisabeth Pösel* asszonynak levelei. – Mechwart még ma is élő unokájának szóbeli közlései. – Mechwart dédunokájának közlései az USA-ból. – *Eckhart Ferenc:* A magyar közgazdaság 100 éve 1841–1941. – *Berend T. Iván–Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve.

HÍREK

Ragályi Tamás-émlékünnepséget rendezett Edelényben a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja, valamint az Edelényi Művelődési Központ és Ifjúsági Ház 1989. október 8-án. A tudományos ülésen előadások

hangzottak el Ragályi Tamás (1785–1849) koráról és munkásságáról, majd emlékoszlopot avattak a baljati református temetőben, és gyászistentiszteletet és emlékhangversenyt tartottak Ragályi Tamás tiszteltetére a borsodi református templomban.

A VI. Anyanyelvi Konferencia Kecskeméten

1970-ben kezdte meg munkáját Debrecenben az Anyanyelvi Konferencia. Szombathely, Budapest, Pécs, Veszprém után Kecskemét fogadta a résztvevőket. Az anyanemzet szakemberein kívül szomszédos országok kisebbségi sorban élő magyarjai és a Nyugaton élők is eljöttek, csak Erdélyből nem érkezhetett senki. Gondolom mindenki szívében jelképesen üresen maradt egy szék. Ezzel a hiánnyal együtt mégis kiteljesedve látszott az Anyanyelvi Konferencia. Pár napra megérkeztünk egymáshoz, kezet foghattak, véleményyt cserélhettek a hungarológia szakemberei. Lám, itt az igazság, nem a hajdani gimnáziumi könyvekben. Lám, itt a valóság: a szívderítő közös égbolt, és itt a tragédia: ennyifelé szakadtunk! Ennyifelől kell megérkeznünk? Miért nem tanulhattam róluk alig 10 éve a gimnáziumi könyveimben? Róluk, akik kultúránk építői, őrzői, továbbvivői. Hová tűntetek szomszédos országok magyarjai, hová tűntetek emigrációban élt testvéreink? Ki és milyen joggal törült ki benneteket több ezer iskolatársam történelem- és irodalomkönyvéből? Most mégis itt vagytok 1989. augusztus 6–10. között Kecskeméten. Itt vagytok egy békés forradalom közepében, ahol minden nap történelmi jelentőségű. Ahol újra fogják, mert újra kell írni az irodalom- és történelemkönyveket. S ezekben már felelősséggel érzünk majd minden magyar iránt. Mert itt és most mindenki felelősséggel beszél anyanyelvünk-ről. Ezért ez a néhány nap is történelmi jelentőségű.

Augusztus 6-án az Anyanyelvi Konferenciát *Pozsgay Imre* államminiszter nyitotta meg. Köszöntőjét ünnepélyes est követte verssel, énekkel fűszerezve. Másnap délelőtt *Lőrincze Lajos* professzor, az Anyanyelvi Konferencia védnökségének elnöke az elmúlt 20 évről tájékoztatta az egybegyűlteket. Elmondta, hogy ha az egyházi iskolák újra megnyílnak, nagyobb lehetőség lesz a külföldön élő magyar gyerekek tanulására. Felsorolta az elmúlt évek eredményeit: anyanyelvi táborok, nyári kollégiumok, továbbképzések szervezése, tankönyvek kiadása. De szólt az anyagi gondokról is: idén elmaradt a debreceni pedagógus-továbbképző. Vagy a Magyar beszélgetések immáron két éve kiadónál pihen. *Juhász Gyula*, az OSZK igazgatója a magyarságkutatás helyzetéről tartott beszámolót. A tudományos eredmény fontosságát hangsúlyozta. 160 téma vár feldolgozásra. A forrásokhoz azonban nehéz hozzájutni, külön engedélyt kell kérni, ami nem mindig egyszerű. A nemzetiségi forrásokhoz például nem jutnak hozzá. Mégis, *Juhász Gyula* bizakodik abban, ahogy ő mondta: egyszer majdcsak eljutunk az európai színvonalhoz.

Tóth Pál Péter a szomszédos országokban élő magyarság iskolaügyének helyzetét tárta fel. Hangsúlyozta, hogy a kisebbségi lét megbélyegzettséget jelent. Némely országokban a kisebbség teljes megszüntetése a cél. Kárpátaljáról kedvező híreket mondhatott. Negyven év után nem kell szégyellniük, hogy magyarok. Kedvező változás, miszerint 1988. szeptember óta fakultatív módon lehetséges a magyar történelem tanítása. Létrehozták a Hungarológiai

Központot. Problémaként említette a magyar oktatási óvodahálózat hiányát. Csehszlovákiában többek között a korszerűtlen tankönyveket, a pedagógushíányt említette.

Nobel Iván szintén a szomszédos országok iskolaügyéről beszélt. *Balla D. Károly* (SZU) a kárpátaljai magyarság szellemi életéről tartott beszámolót. A kisebbségi lét helyzetének változása szerinte három dologtól függ: milyen az ember viszonya a hatalomhoz, az anyanemzethez és önmagához. Elemezte kik azok, akik hatalmi pozíciót is vállalnak, a janicsárok; kik a közömbösek – akik közül sokan Magyarországra vándorolnak; s kik azok, akik öntudatuk, magyarságtudatuk pozitív megéléseiig eljutnak. Az utóbbiakat „örülteknek” nevezte, akik a nemzetiségi jog gyakorlásáért mindent megtesznek. Mostani hangulatjelentése is pozitív lehetett Kárpátaljáról, mert egyre több közművelődési klub alakul. Megünnevelték március 15-ét, létrejött a Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetsége. *Dupka György* (Szovjetunió) magyarságtudatuk megtartásának nehéz időszakáról beszélt. Amikor nem törődött velük a kutya sem, még az anyaország sem – mondta. *Sidó Zoltán* (Csehszlovákia) a Csemadok munkájáról, a nyelvi tudatvesztésről, ugyanakkor az anyanyelv ápolásáról szólt. *Csergits József* (Jugoszlávia) a horvátországi ifjúsági egyesületek magyarságörző munkáját mutatta be. *Köteles Pál* író a romániai magyarság lehetetlen helyzetére mutatott rá. Önmagukért ők nem szólhatnak. Ez Európa szégyene is, de Európa hallgat! Ha szól, csak a falurombolást emlegeti. A lélekölésről, a magyarság pusztításáról nem szól. Márpedig a nemzet egyharmadának pusztulását nem heverné ki az anyaország. A magyar kormánynak nincs stratégiája! A védekezés és nem a kezdeményezés vezet a magyar kormánynak – mutatott rá az Erdélyből már régebben áttelepült író. *Tasnády T. Almos* (Belgium) a magyarságtudatáról beszélt.

A magyarságtudat megtartásának témaköréhez tartoztak a másnap délelőtti előadások, tehát az első nap délutáni programjáról később szövegek. *Várdy Béla* (USA) a Verhovay Testvérségélező egyesület szerepét taglalta. Az Egyesület 1968-ban alakult, sajnálattal közölte, hogy kevés a fiatal, egyre több az idős. A magyar az első nyelvből második lett. *Várdy Agnes* (USA) a cserkészlet jelentőségéről beszélt a magyarság megőrzésében. *Kemenes-Kettner Béla* (Kanada) azt a szomorú tényét közölte, miszerint a kanadai magyaroknak mindössze 1%-a tevékenykedik az egyesületekben. *Dezséri András* (Ausztrália) számos kedvező adatot közölt Ausztráliából: 43 lehet nyelven híreket hallgatni, magyarul érettségizni. Egyszóval hagyják a kultúrákat működni. *Cservenka Judit* a Magyar századok című honismereti rádióműsor kazettabeli változatát mutatta be, *Halász György* a Magyar Hírek megújulásáról tudósított.

A második nagy témakör, melyhez az előadások csoportosultak: a magyar irodalom helyzete a világban. *Pomogáts Béla* bevezető előadásában felvázolta az irodalom kiszolgáltatott helyzetét, melynek autonómiája megszűnt 1956-tal. Azóta, 1989-ig bezárólag, központi-lag elgondolt irodalmi modellekre volt lehetőség, ami természetesen író- és műellenes volt. Hosszú évtizedeken át elfojtott kultúrában éltünk. Egyetlen fórum az Írószövetség volt. A kedvező hazai változások hatására – többpártrendszer, politikai nyilvánosság, sajtószabadság – az irodalmi áramlatok újra érvényesülhetnek. Megszűnőben vannak a tematikai tilalmak – mondta az irodalomtörténész. Ugyanakkor Erdélyben az iskolákat szüntetik meg, írók csak nálunk publikálhatnak, s idestova 40 író települt át. Szlovákiában a Duray-féle pert említette, Jugoszláviában szintén iskolákat zárnak be, írók ellen politikai pereket indítanak. Egyetlen hely a Kárpátalja, ahonnan biztató lehetőségekről van hír. *Czine Mihály* örömmel nyugtázta, hogy megnőtt az irodalom fölött az égbolt. Hazajöttek a kitagadott könyvek, folyóiratok. Beszédében ugyanakkor nyugtalanította: az irodalom lemondani látszik szerepéről. Mi a feladatunk? Sütő Andrással válaszolva, hogy megmaradjunk benne, ahogy lehet! *Görömbei András* nemzeti erőnknek a lelki szellemi erőt emelte ki. A politika szétzúzni törekedett a magyarságtudatot. Nekünk azonban nem a tragikumot, hanem a cselekvőképességet kell növelnünk. Az irodalom kincsesházát politikamentesen alakítsuk ki! *Nagy János* szuggesztív előadását díszítette a sok kívülről mondott versidézet. *Nagy Pál* (Franciaország) a modernizmus térhódításáról beszélt. *Dobos László* író (Csehszlovákia) hangsúlyozta, hogy a mostani Anyanyelvi Konferenciára az összmagyarságban gondolkodás a jellemző, a magyarság az atomizáltság állapotában még sosem volt ilyen erős. Most bizonyíthatjuk életető képességeinket. A nemzeti érzés legalizálásának fontosságát is hangsúlyozta az író. *Balla D. Károly* ismertette a Kárpátalján most induló Hatodik Sip című folyóiratot.

A harmadik nap a fiatal nemzedékek magyarságtudatáról váltottak eszmeccserét. *Maróti Gyula* bevezetője után *Éltető Lajos* (USA), az Itt-Ott lap kiadója hangsúlyozta a játékosság fontosságát. Kiemelte a cserkészlet szerepét a magyarság megőrzésében. *Ludányi András*

(USA) szintén beszélt a cserkészlet tapasztalatairól. Közölte, hogy a 17–20 éves magyar fiatalokkal kisebbségi jogvédelemre törekvő műhelyeket hoznak létre, így megismerkedhetnek a magyar kisebbségi sorssal. Javasolta, hogy évente alakuljanak egyhetes műhelytáborok. *Vass Lajos* karnagy fizikai és szellemi szennyezettségünkben a zene fontosságára hívja fel a figyelmet, miközben megénekeltette a konferencia résztvevőit. *Galambos Ferenc* (Ausztria) a burgenlandi magyarság életéről szólt. A magyartanítás feltételének tartja a szombathelyi tanítóképzővel fennálló kapcsolat mélyítését. Sok örömteli hírt mondott: van könyvtárak, könyveket adnak ki, külön rádióadással rendelkeznek. Őrségi füzeteket jelentetnek meg. Szent Istvánról szimpoziumot tartottak. *Simai Zsuzsa* népművészeti fesztivál megtartását javasolta. *Maác László* a táncházak szerepéről tartott előadást. *Fáth Lajos* (Svájc), aki cserkészruhában jelent meg, a cserkészlet „érzelmi földrajzát” tárta előnk. *Komlós Attila*, a Reformátusok Lapjának főszerkesztője a lelkészutánpótlás hiányáról beszélt. *Daróczi Sára* (Anglia) az ifjúsági csoportok cseréjét javasolta. *Kisch Klára* pedagógus (Svédország) beszámolt élményeiről: történelmi korokat verssel, dallal elevenítenek föl a gyerekek. Rendszeresen kirándulást szervez Magyarországra tanítványainak, s aztán fogalmazást írnak a látottakról. *Szente Imre* (Svédország) a stockholmi magyar ház munkájáról számolt be. Klubesteket tartanak, ahol általában öregek vesznek részt. Önképző köröket, katolikus köröket hoznak létre. Könyvtárak van. A harmadik nap délelőtt záróbeszédét *Bognár József*, az MVSZ elnöke tartotta. Beszámolt a hazai politikai, gazdasági változásokról.

Az első nap délutánján fontos eseményhez érkezett az Anyanyelvi Konferencia. *Nagy Károly* (Amerika) szólamra jelentkezett. Előadta, hogy arra a kérdésre: *mi a magyar*, ez idáig csonka, torz, hazug válaszokat kaptunk. A szomszédos országokban a magyarság tudatának rombolása folyik. Búvópatakká vált az anyanyelv. *Sütő András* mégis marad. Súlyos hazugságokkal találkozunk a Kárpátján is. Nyugatnak a feladata a magyarság megőrzése, kiegészítése, a magyar kisebbségi jogok védelme. Magyarországon évtizedeken át még suttogni is veszélyes volt. Elérkezett az idő, hogy a magyarságtudatot a küldetéstudattal egészítsük ki. Az Anyanyelvi Konferencia *alakuljon független testületté*. Azokat és csak azokat az érdekeket szolgálja, amelyet a tagság akar! *Nagy Károly* beszédét élénk vita követte. *Vigh Károly*, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság elnöke a nyugaton élő magyarsággal való kapcsolattartás reformjáról beszélt. *Kürti László* püspök azt kérte, kapják vissza az egyházak az iskolát. *Köteles Pál* már-már történelmi napnak tekinti eme napot, hisz a mai kisebbség szinte hiánytalanul jelen van. *Dobos László* a függetlenségtől óvakodott, mert akkor a külföldiek jövétele megkérdőjeleződhet. *Hanák Péter* megisztulási folyamatot kívánt, s kritizálta az MVSZ-t. *Csoóri Sándor* költő arról szólt, hogy a belső igény szülte az önállósulást. Semmi különös nem talál abban, hogy az Anyanyelvi Konferencia különbözni akar, hogy utána társulhasson. A világszövetségtől is függetlenedni kell – hangsúlyozta a költő. *Czine Mihály* ezzel ellentétben az együvé tartozást hangsúlyozta. A vita másnap folytatódott. *Pomogáts Béla* a függetlenség mellett emelt szót. Ahogy ő mondta, a függetlenség a gondolkodás, cselekvés szabadsága. *Nagy Károly* kiemelte a történelmi adottságot, lehetőséget. Felszólította a konferencia résztvevőit, fogadjanak el egy *szándéknyilatkozatot*, mely kimondja, hogy az Anyanyelvi Konferencia autonóm, demokratikus, nemzetközi mozgalomként kívánja folytatni munkáját. Ezután létrejött egy bizottság (*Nagy Károly*, *Pomogáts Béla*, *Dobos László*), amely választott egy nagyobb bizottságot. Feladatuk, hogy fél éven belül készítsék el az Anyanyelvi Konferencia reformjának tervét.

Most, ősze elején már csak az emlékezet idézheti maga elé a konferencia hangulatát. A sokféle színt, mosolyt, gondot, gondtalanságot, a sok-sok előadást. A néhány napig összmagyarságban lélegző összejövetelt. Sokfelől jöttek, utaztak, röpiültek, vonatoztak magyarjaink. Akár közelről, akár távolról jöttek, mind egy nyelvet beszéltek. S hiába mentek a világ más-más égtájai felé, vitték a nyelvüket. Hogy soha el ne felejsék! S hogy mi, itthon maradottak sose feledkezzünk meg róluk! Éljenek bár a szomszédban, vagy a tengeren túl!

Frigyesy Agnes

Iskolareform és néphagyomány

Gondolatok a IV. zsámbéki honismereti táborról

Zsámbékon van a kísérleti műhely annak a törekvésnek, hogyan iktatható be a tanítóképzésbe (s ezen keresztül az általános iskolai tanításba is) a hagyomány és a honismeret. Kovács József László főiskolai tanár és felesége Kovácsné dr. Paulovits Teréz eddigi munkájáról a Honismeret 1989/3. száma adott hírt (Nemzettudat és tanítóképzés. Dregán Gábor beszélgetései Zsámbékon). Tevékeny életük újabb eredményei: több mint hatvan hallgató részvételével 1989 júliusában megrendezték Zsámbékon a IV. honismereti szakkörvezetői táborot, s már szervezik a jövő nyárit, az ötödiket, és ezzel párhuzamosan az 1990 tavaszán kezdődő szakkörvezetői továbbképzést is.

Sajátos szerveződés ez a zsámbéki nyári tábor. Nevezhetnénk tanfolyamnak is, hiszen a záróvizsga után szakkörvezetői bizonyítványt ad. Még inkább nevezhetjük „iskolának” a szó klasszikus, nemes értelmében. Olyan iskola, amelynek hallgatói és tanárai az ország sokféle intézményéből verbuválódnak, szelleme mégis egységes, mert szellemi és iskolai értékek közé szerveződik.

Megújuló, megújítandó világunkban mindannyian keressük a helyünket, s keressük a helyét azoknak a gondolatoknak is, amelyek megtartottak bennünket magyarságunkban, emberségünkben, s amelyek a jövő nemzedéknek is megtartó erőt sugározhatnak.

Iskolarendszerünk gyökeres átszervezése elkerülhetetlen. A jövő a sokféleségé, a versenyé. Azonban bizonyosnak látszik: bárkinek a kezében is lesznek az iskolák, szükség lesz olyan alapvető elvek és ismeretek (ún. nemzeti műveltséganyag) összegyűjtésére, amelynek elsajátítása minden iskolatípusban kívánatos. E nemzeti műveltséganyagban központi helyet kell kapnia a hagyománynak és a honismeretnek.

Sajnos, eddig sem a tantervben, sem a tanítók, tanárok tudatában nem kapott megfelelő helyet a hagyomány. A mai pedagógusok – kivéve a történelemtanárok szűk rétegét – főiskolai, egyetemi képzésük során nem tanulják sem a világtörténelmet, sem hazánk történelmét. (Az utóbbi időkben ez némiképpen módosult, s a hallgatók némi újkori történelmet tanulnak. Ehhez alapot csupán középiskolai történelemtudásuk ad.) A néprajz, a néphagyomány ismerete még gyérebb, hiszen azt már a középiskolában is csak elvétve említik meg. A pedagógusképzés során némely szakokon egy-egy tanár szentel ugyan némi figyelmet ennek az ügynek, de ez nem általános. Megjegyzendő, hogy néprajzot még a történelemtanárok sem tanulnak a főiskolán, egyetemen! A néphagyomány ismerete még a pedagógusok tudatában is a perifériára szorult, többségüket nem hatja át a hagyomány fontosságának a tudata. Így aztán a gyermekekre farsangi mulatság vagy nyári táborozás címén rázúdítják a mai kor „divatos” zenéjét, táncait, mert maguk sem ismernek mást. Természetesen minden (vagy majdnem minden) iskolában akad néhány „másként gondolkodó” tanító, tanár, akik citerazenekart, táncsoportot, honismereti szakkört vezetnek, s hitükkel, személyes varázsszavakkal híveket toboroznak a hagyomány ügyének, gyakran kiteve magukat kollégáik, a tanulóifjúság többsége, vagy éppen az iskolavezetés rosszallásának. Ezért is fontosak a zsámbéki nyári táborok, ahol sok elméleti és gyakorlati tanácsot kapnak a jövőd tanítói, honismereti szakkörvezetői. Hosszan sorolhatnám a nagyszerű előadókat, érdemes volna részletesen ismertetni valamennyi előadást. A jelenlegi helyzetben azonban a legfontosabbnak azokat az előadásokat tartom, amelyek elvi megokolását adják annak, hogy miért kell a hagyománynak és a honismeretnek a tananyag szervező elvévé válnia. Ha a ma működő és a még most induló pedagógusok belátják a hagyomány ismeretének és tanításának szükségességét, csak akkor indulhat meg igazán a részismeretek és a módszerek elsajátítása.

A hagyomány tanításának szükségességét Andrásfalvy Bertalan néprajzkutató bizonyította a legsokoldalúbban előadásában. (1986-ban elhangzott előadását a zsámbéki tanfolyam bizonyítvány is tartalmazza. *Táborverés*. Zsámbéki füzetek 5. Zsámbék, 1987.) Ebből és idei előadásából idézek néhány gondolatot: „Az elidegenedés modern baj. Különösen ebben a tömeges formában ismeretlen volt a magyar társadalomban és egyáltalán, egyénileg is ritka volt a hagyományos falusi közösségben. A kötődést, a valahová tartozás tudatát, egyszóval emberek, közösségek, a lakóhely, a föld, a táj, a nemzet, a hagyományok, eszmék és értékek megbecsülését, a szeretet érzésének az alapját *élmény és ismeret* adja. Az első üres a második nélkül, az ismeret pedig élmény nélkül nem tud rögzülni.”

Andrásfalvy Bertalan arra világít rá, hogyan közvetítette és közvetítheti ma is a néphagyomány a kötődéshez szükséges ismereteket és élményeket a közösség tagjainak. A történelem során minden fontos ismeretet a művészeteken keresztül szerez meg az ember. Az érzelmi élet gazdagításának, kifinomításának legfontosabb eszköze ma is – a közvetlen emberi szeretet mellett – a művészet, különösen a népművészet.

A néphagyomány közösségben alakult ki. Ha újjáteremtjük, közösséget is teremt: szakkört, együttest, baráti kört stb. Közösségre (családra, barátokra, szomszédokra, nemzetre) minden embernek szüksége van, hiányában a lélek sérül meg. Ezért az iskolában nagyobb figyelmet kell fordítani a *valódi* közösségek kialakítására, amelyeknek tagjai együtt tevékenykednek, énekelnek, táncolnak, kirándulnak, vagyis a közös élmények és a közös kultúra tartja őket össze. Ebben a közös kultúrában meg kell találni a helyes arányt az írásbeli és a „szóbeli”

kultúra között. Az eddiginél sokkal nagyobb teret kell kapnia a „szóbeli” kultúrának, vagyis az éneklésnek, táncnak, mesélésnek, sőt a kézművészetnek is.

A történelem-, földrajz-, természetrajz-, nyelvtan- és irodalomoktatást a mainál sokkal erősebben át kell hatnia a néphagyomány tanításának és a honismereti szemléletnek. Ezek a tantárgyak ma többnyire a távolít tanítják. A néphagyomány, a népszokás a közelit ismeri és tanítja, azt, amihez érzelmekkel is kötődünk, vagyis a lényegest. Andrásfalvy Bertalan így ír erről: „Az írásbeliség, az iskolázás elterjedése előtt a történelmi tudatot nem adhatta az események időrendi sorrendjét adó történelem (történelmi feljegyzések, könyvek, naplók stb.). A szájhagyomány egészen más történelmi tudatot közvetített, vitt tovább nemzedékről nemzedékre, a mondák, a történelmi énekek, népdalok, helynevek, mondások és családtörténelmi hagyományok útján. Az így az emlékezetben megőrzött események köre szűkebb volt az országnál, a közvetlen környezet, a sokszor bejárt, ismert szülőföld láthatárain ritkán lépett túl, és azon belül sem kötődött évszámokhoz, megnevezhető korszakokhoz vagy időrendhez. Ehelyett viszont minden dombnak, hegynek, romnak, útnak, pataknak, szigetnek, határrésznek vagy dülőnek nemcsak neve volt, hanem nevet magyarázó története, jól vagy csak vázlatosan megfogalmazott költői képe, helye az ősokról való családi hagyományban, ha másként nem, mint bizonyos családi események színtere, egykor a család által birtokolt, használt helyek neve. Az elmúlt századok nagyobb sorscsapásai, a török-, tatár- és ráciárások, a kurucok, a szabadságharc, a betyárvilág és az első háború eseményei, a szűkebb haza, a szülőföld, a falu vagy éppen az ősök egyedi esetein, eseményein, sorsán keresztül álltak össze történelmi tudattá. Ez a történelem nem törődik a lényegtelenel (ami nem jelent kötődést!), csak a rendkívülivel, s azt költői túlzással teszi mélyen a lélekbe vésődő, érzelmi telítettségű képpé... Az események költői megfogalmazása – lehet a történelem számára túlzott, hamis és felesleges, mégis ez a költői túlzás élteti igazán az emlékezetet. Számomra is a török korról maradó emlék nem a történelemkönyvek adtak először, hanem Gárdonyi Géza regénye, az Egri csillagok. Egert számomra ez a regény tette ismertté, tette érdeklődésem tárgyává, nem földrajzi tanulmányaim. Eger így lett történelem- és hazaszemléletem egyik gyújtópontjává, kövei szívet melegítő példaképpé...”

Ha a fiatalok nem tanulhatnak a szülőföldjükön szépet, értékeset, ez elősegíti az elvágyódást, különösen a kis falvaktól, ahol amúgy is nehezebb az élet. Ma sok szó esik a kis falvak gazdasági megtartóképességéről, az érzelmi megtartóképességéről azonban kevés. Pedig ott, ahol neves történelmi események nem estek meg, amelyekről jeles költők nem írtak, azokon a helyeken is van értékes érzelmi kötőanyag: a néphagyomány. Csak meg kell ismertetni a fiatalokkal mégpedig úgy, hogy élménnyé, szeretetté lényegüljön át. Erre sokféle módszer van: a népi hagyományok gyűjtése, dalolás, táncolás, népi színjátszás stb. Mindez ma is létezik, többnyire az oktatás periferiáján. A fontosságának megfelelő helyre kell kerülnie!

Gyakran vádolták nacionalizmussal és maradissággal azokat, akik a hagyománynak az eddiginél nagyobb helyet követeltek az oktatásban, a nemzeti műveltségben. Andrásfalvy Bertalan példák során bizonyítja e nézetek tarthatatlanságát. A néprajztudomány – a fajleméletekkel ellentétben – éppen azt bizonyította, hogy nincsenek alacsonyabb rendű és magasabb rendű népek. E tudomány feltárta az indián, a néger vagy éppen a cigány néphagyomány értékeit. A magyarok a szomszédos népekkel gyakran csatáztak. A történelemtudomány és az ezen alapuló mai történelemtanítás általában ezeket a csatákat, a történelmi ellentéteket tanítja. A néprajz ellenben azt, ami a szomszédos népek kultúrájában közös és értékes, ami összeköti a földrajzi és történelmi közelségben élő népeket. S bizony nagy szűkségünk volna a kölcsönös megbékélésre!

A maradisság vádját Andrásfalvy Bertalan azzal utasítja vissza, hogy az iskolában tanított kulturális értékek többsége a múltban keletkezett, s ha a volt nemesség kultúráját, Balassit, Zrinyit, Pázmányt tanítják, miért ne taníthatnánk a parasztságot és más társadalmi rétegeket is. Hiszen a néphagyomány kimeríthetetlen és sok olyan bölcseséget ismer, amit a városi ember már elfelejtett, s kénytelen újra felfedezni. Pl. a modern orvostudomány is segítik, gazdagítják a népi gyógyászat megfigyelései, gyógyfűvei, gyógymódjai. A pszichológusok mostanság fedezik fel újra, milyen jótékony hatással van a gyermek lelke, idegrendszerére az anyával való testi közelség. A parasztasszonyok nálunk is és más népeknél is tudták ezt, s régen még a munkába is testükre kötve vitték kicsinyeiket. A városi gyermekek hamar megunják a gyári játékokat, amely azt az érzést sugallja: „nincs közöm a világhoz, mások alkották”. Ezzel szemben ha a gyermek a természetben található anyagokból alkot játékokat magának, ügyesebbé válik, a fantáziája is fejlődik, s úgy érzi: „én alkotom a világot, enyém”. Népi játékok készítése, a népi kézművesség gyakorlása segítségével ezt az elveszöbben lévő otthonosságérzést is újra meglelik az emberek. A néphagyomány tudja, hogyan kell az élő környezettel ésszerűen gazdálkodni, és segíteni tud abban, hogy ne pusztuljon el a földön az élet.

A zsámbéki nyári táborok életre hívója, mozgatója, szervezője a Kovács házaspár. Szellemi és erkölcsi nagyságok egész sorát hozzák ide minden évben a tábor ifjúsága elé. A Kovács házaspár 4 év alatt felnevelte a saját táborvezetői utánpótlását is. A tábor titkárai, Lancendorfer Zsuzsanna és Novák Gábor, akik a korábbi táborozók közül kerültek ki, szükség esetén már egyedül is el tudták vezetni a tábor. Kovácsék azonban nemcsak táborvezető-utódokat neveltek, hanem – mint minden jó pedagógus – megsokszorozták önmagukat: honismereti szakkörvezetőket adtak az országnak. Munkájuk eredménye igazán csak évtizedek múltán lesz mérhető. Az már ma is bizonyos, hogy ők is, tanítványaik is előkészítői és megteremtői lesznek egy új, várhatóan emberibb és magyarabb iskolarendszernek.

Kezdeményezésük előremutató. Szükséges és kívánatos lenne azonban, hogy ne csak Zsámbékon, hanem minden óvónő-, tanító- és tanárképző főiskolán és egyetemen évekig, részletekbe menően tanuljanak a leendő pedagógusok néprajzot, népművelést, a hagyomány köré szerveződő történelmet,

honismeretet. Ennek megvalósítása nem lenne túlságosan nehéz. A Kovács házaspárnak kidolgozott tanterve és jól használható tankönyve van ehhez. A néprajztudomány, a honismeret munkásai, s a művészetüket magas szinten gyakorló népművészek közül bizonyára minden nehézség nélkül jól képzett, lelkes oktatók verbuválhatók. Tehát minden készen áll. A művelődési kormányzat az engedélyt megadta, a többi már a főiskolákon és a tanárokon múlik.

A zsámbékiak azonban közben is lelkesen munkálkodnak.

Tajti Erzsébet

Barangolások Kárpátalján és Észak-Erdélyben

A tatai Eötvös József Gimnázium 44 fős csoportjával ezúttal a Kárpát-medence északkeleti részén jártunk. A Szovjetunióban megindult átalakulás hullámai átjutottak a Kárpátok hegyláncain is, oda, ahol csaknem kétszázézer magyar is él. Évtizedeken keresztül alig hallottunk róluk. Csak meghívólevéllel látogathattunk egymáshoz, s Kárpátalján a külföldiek nem mozoghattak szabadon.

Néhány hónap alatt szinte csoda történt. Sorra alakulnak a magyar egyesületek; visszaállítanak megszüntetett emlékműveket, emléktáblákat, magyar utcaneveket, teliratokat, megnyitják a bezárt templomokat; szobrot állítanak Petőfi Sándornak, Illyés Gyulának; növekszik a magyar írók, költők, kiadványok és iskolák száma. Évtizedek mulasztásait igyekeznek helyrehozni, példát adni türelemből, a nemzetiségi jogok tiszteletben tartásáról.

Záhony és Csap nem készült még föl a sokszorosára nőtt forgalomra. Egyetlen nyomtávon folyik a nem rosszindulatú, de bürokratikus ügyintézés, s a több kilométeres kocsisor utasainak sok bosszúságot okoz a bolyhálózat, a kempingek és a mellékhelyiségek szűkösége, állapota.

Ungvárott a vár és a belváros feltúrtsága reményt ad arra, hogy a város történelmi-építészeti értékei néhány év múlva előnyösebben lesznek bemutatathatók. A skanzen igen gazdag, de több magyar emléket reméltünk benne. Sétáltunk az Ung partján, megnéztük a régi megyeházat, a templomokat, a filharmónia és a színház épületét, a Petőfi-emléktáblát, melynél idén március 15-én már koszorúzni lehetett, s az utcán fölcsendülhetett a magyar himnusz. A várfalak tövében körülálltuk Balla D. Károly költőt, aki lelkesen beszélt a kárpátaljai magyar irodalom megpezsztüléséről.

Beregszászt (templomok, Bethlen-ház, Kossuth gimnázium, Petőfi-kiállítás, Horváth Anna szobrai, a volt kaszinó...) Dalmay Árpád író és Füzesi Magdolna költő mutatta be. Egy parkban tisztelettel beszéltek Kovács Vilmos íróról és Drávai Gizella tanárnőről, akik sokat tettek a magyarságtudatuk megőrzéséért.

A Borzsa gátjánál nem csupán fűrödtünk és sátoroztunk, hanem elbeszélgettünk a környéken lakó fiatalokkal is iskolájukról, munkájukról, magyarországi katonaelményeikről. Vári Fibián László népballada-kutató költővel Váriban, a különleges tornyú templomnál talákoztunk. Megérezünk valamit egy kis falu magyar iskolájában missziót vállaló, nagyon tehetséges ember vívódásaiból. Ő mutatta meg a közeli Csetfalva gyönyörű fatemplomát is. Tiszaujlakon megkoszorúztuk a néhány hete visszaállított impozáns turulemlékművet. Nagyszőlősen fölkerestük a tatarozás alatt álló Perényi-kas-

Koszorúzás Tiszaujlakon az 1989-ben helyreállított turulemlékműnél (Bán Gellért felv.)

1979-ben készült felvétel Szödemeteren, a Kölcsey-szülőházon a közelmúltig meglévő emléktábláról (Kálmán Attila felv.)

télyt és Bartók Béla egykori lakóhelyét jelölő emléktáblát. Huszton fölmásztunk a vár „bús dűledékeihez,” s elmondtuk Kőlcsey itt született veretes sorait.

Visk, Técső, Aknaszlatina egy-egy magyar nyelvsvizget az ukrán és román települések gyűrűjében. A kazettás mennyezetű, faragott szőszékű viski templomot Sari József asztalosmester, Técsőn a Kossuth-szobrot és a belváros nevezetességeit dr. Szöllősi Tibor orvos, az aknaszlatinai sóbányát pedig Zombori István nyugdíjas bányamester mutatta meg. Mindhárman kiváló helytörténészek, lokálpatrioták. (Szlatinán szeptemberben új magyar középiskola kezdte meg a működését, a kárpátaljai magyarok összefogásának eredményeként. Csoportunk számos történelmi és földrajzi falitérképet, könyvet, diafilmet, festményreprodukciót küldött az iskola felszereléséhez, de ennek sokszorosára lenne szükségük. Bízom benne, hogy e sorok olvasói közül is sokan próbálnak segíteni. Címük: 295760 Szlatina 3. sz. középiskola. Szovjetunió)

Munkácson a Munkácsy Mihály szülőházának helyét jelölő emléktáblát, a Rákóczi-házat és a 15 éve tatarozás alatt álló hatalmas várat kerestük föl. A szolyvai autóbusz-pályaudvar egyik fájára koszorút akasztottunk, emlékezve a lebetonozott tér alatti tömegsírban nyugvó több száz (több ezer?) magyar és más nemzetiségű áldozatra, akik itt fagytak meg 1944/45 telén, amikor a sztálini önkény kényszermunkára hurcolta őket. A Verekei-hágo és a beregvári kastélyszanatórium megtekintésével zártuk kirándulásunk első szakaszát, melyre elkísért Balla Gyula, Csap mellől származó magyarságtudós is, aki sok hasznos adattal egészítette ki az ismereteinket.

Segítené a kárpátaljai turizmust a vízumkényszer eltörlése, a határátlépés meggyorsítása; olcsó, kulturált szálláshelyek (pl. kempingek) létesítése és egy részletes (magyar nyelvű, térképekkel, fényképekkel és címjegyzékkel ellátott) útikalauz megjelenítése.

*

A Kárpátalján tapasztalt élenkség után lehangoló volt Csengersimánál a szinte kihalt román határ. A benzinkutas szerint valószínűleg mi voltunk az egyetlen magyarországi autóbusz, amelyik ezen a nyáron itt megkísérelte az átjutást. Napokon keresztül, több száz kilométer megtéve, Észak-Erdélyben egyetlen magyar rendszámú autóbusszal sem találkoztunk, s személyautóval is csak néhányal. Kétségtelen, hogy a román állampolgárok teljesen ki vannak szolgáltatva, de az útlevel sok kellemetlenségtől megvéd és segít a beszerzésben is. A román törvényeket is betartva valószínűleg csak a határon kerülünk kapcsolatba a hatóságokkal. Az néha megalázó ugyan, de elviselhető. A civil társadalom pedig (a románok többsége is) segítőkészséggel fogadja a magyar turistákat.

Szatmárnémetiben a püspöki székesegyházat, a Vécsey-házat, amelyben aláírták az 1711-es szatmári békét és a színházat néztük meg. Kuruc-nótákat énekelve haladtunk át a majtényi síkon, a fegyverletételre emlékezve. Nagykárolyban a székesegyház, a Károlyi-kastély, az egykori piarista gimnázium (ahol Révai Miklós tanított és Ady Endre tanult valaha), a régi megyeháza (Kőlcsey Ferenc jegyzőségének színhelye) és Kaffka Margit szülőháza adott lehetőséget egy-egy rövid megemlékezésre.

Ermindszenten (most Ady Endre a falucska neve) Ady Endre szülőházát, szobrát és emlékműzeumát kerestük fel. Sződemeteren szomorúan tapasztaltuk, hogy Kőlcsey Ferenc szülőházának üveges verandáján már nem látható az itt közölt fényképen szereplő emléktábla. (A felvételt kb. tíz évvel ezelőtt készítettem.)

Akos Árpád-házi királyaink idejében épült hatalmas templomát a századfordulón szépen helyrehozták, de látogatóinak száma mecsappant. Zilah belvárosát is teljesen átépítették, de a magas tömbházak között is magára vonja a figyelmet Fadrusz János gyönyörű Wesselényi Miklós-szobra. A gimnáziumba nem nyertünk beocsátást, így a kapunálban voltunk kénytelenek idézni Ady Endre „üzenet egykori iskolámba” című versét.

Kolozsvártot tavaly is járt ez a csoport, ezért csak rövid sétát tettünk a belvárosban, s egy felejthetetlen órát töltöttünk Beke György íróval, aki a moldvai csángókról, a bukaresti magyarokról és a több kötetben leírt erdélyi barangolásairól beszélt meghatóan. Szamosújváron megnéztük Szervátiusz Tibor táncoló lányokat ábrázoló kedves bronz szökőkútját és Rózsa Sándor egykori börtönét (kivülről). Széken Nagy Mihály lelkipásztor mutatta be a gyönyörű kézimunkákkal díszített református templomot és beszélt a tatárok pusztításáról, a Bertalan-napi megemlékezésekről, a széki táncokról, a táncházmozgalomról, a csodálatosan gazdag széki varrottasokról, népviseletről. Örömmel újságolta, hogy mennyire megnövekedett a japánok érdeklődése az erdélyi magyar népi kultúra (elsősorban a zene és a táncok) iránt. Azt viszont szomorúan jegyezte meg, hogy ebben az évben augusztus elejéig több japán turista kereste föl a széki templomot, mint magyarországi. Magánházakba is betértünk. Alig tudtunk „elszabadulni” a sok szép látvány és barátságos fogadtatás miatt.

Désen a magas tornyú református templomot, Nagybányán a belvárost néztük meg. Végül Koltón a Teleki-kastélyban a gazdag Petőfi-emlékkiállítás és a híres somfát kerestük fel, amely alatt a hagyomány szerint a nászúton levő költő 28 versét írta, többek között a Szeptember végén-t is.

Valamennyi templomi és múzeumi emlékkönyvben elkeseredve láttuk, hogy mennyire meggyérült a magyar látogatók aláírása. Erdélyi testvéreink nem jöhetnek. Ha mi sem megyünk, annak beláthatatlan következményei lehetnek. Induljon útnak mindenki, aki csak teheti! Nem csupán gyógyszerekre, élelmiszerekre van most szükség, hanem legalább annyira kell az elszigeteltséget oldó baráti biztatás, a kézszorítás is.

Dr. Kálmán Attila

II. világháborús hősi emlékmű a szolnoki temetőben

1988-ban a sajtó szenzációs hírként közölte, hogy a Veszprém megyei Ugodon felállították a második világháború magyar áldozatainak első emlékművét. Ez az állítás némi korrekcióra szorul, ugyanis a szolnoki hősi temetőben már 1949 őszén elkészült egy második világháborús emlékmű, melynek létezéséről azonban kevesen tudnak.

A római katolikus temető nyugati részén lévő hősi temető története az I. világháborúig vezethető vissza. 1914–1918 között a szolnoki katonakórházakban elhunytakat, majd 1919-ben a román intervenciók elleni harcban elesett vöröskatonákat, összesen 760 hősi halottat, itt helyezték végső nyugalomra. Az elesett vöröskatonák némelyikének sírtábláján ott állt: „A proletárdiktatúráért halt hősi halált.” Ezeket a feliratokat az 1920-as évek elején eltávolították, csak a hősi halottak nevét hagyták meg.¹ Ugyancsak itt nyugszanak az 1914 és 1918 között meghalt orosz hadifoglyok is. Az orosz foglyok tiszteletére 1930-ban a szolnoki honvéd állomásparancsnokság emlékoszlopot állított. Az I. világháború alatt 61 olasz hadifoglyot is ide temettek, őket azonban 1934-ben az olasz követség exhumáltatta és hazaszállította.²

A II. világháború idején 92 magyar, 1344 német és 2 román katonát temettek el a hősi temetőben. A németek közül legtöbben az 1944. június 2-i bombázáskor veszítették életüket a vasútállomásnál felállított fertőtlenítő barakkokban. Közülük csupán 112-nek a neve ismert. A többit nem tudták azonosítani.³

Az I. világháborús hősi halottak tiszteletére 1929-ben Martinelli Jenő szobrászművész hét kisebb emlékművet készített. A gúla alakú emlékoszlopok tetején turulmadár állott. A második világháború bombázásai ezeket az emlékműveket teljesen tönkretették.⁴

A világháború befejeződése után felvetődött a gondolat, hogy a szétrombolt emlékművek darabjaiból valamennyi itt eltemetett hősi halott tiszteletére emlékoszlopot kellene állítani. A hősi temető rendezését és az emlékmű felállítását a szolnoki 16. Honvédkiegészítő Parancsnokság anyagilag támogatta, de az ügy mellé állt Zsemlye Ferenc polgármester vezetésével a városi képviselő-testület is. Az új emlékmű tervrajzát a képviselő-testület megbízásából Kurucz Tibor városi műszaki tiszt készítette el és 1949. június 27-én terjesztette a polgármester elé. A rajzon az összetört 7 emlékmű darabjaiból kifaragott, 7 betonkockából álló obeliszk látható, melynek tetejére az egyik épségben maradt turulmadarat helyezték. Talapzatánál szűrős parasztember szobra van, aki az emlékoszlop elé koszorút tesz le.⁵ Az ember nagyságúnál nagyobb fehér mészkő parasztfigura eredetileg a szolnoki Kossuth téren állt. Horthy István kormányzóhelyettes 1944-ben elkészült szobrának mellékalakja volt. A szoboregyüttest, Vastagh György szobrászművész munkáját, 1945 után szétbontották. Horthy István szobrát eltávolították, de a paraszt alakja a koszorúval 1949 nyaráig ott maradt a tér közepén, a városháza főbejáratával szemben.⁶ 1949 augusztusában a polgármester utasítására Bagi Mátyas kőfaragómester a szobrot szakszerűen levészte a talapzatról és kiszállította a temetőbe.⁷ Az ezt követő hetekben Kurucz Tibor tervének megfelelően az obeliszk is elkészült és talapzatához állították a magyar népet jelképező paraszt figuráját. Ünneplés felavatására azonban a kedvezőtlenül vált politikai légkör miatt nem kerülhetett sor.

Az emlékmű felállításának körülményeiről már a helybeliek sem tudnak. Semmilyen felirat nem utal arra, hogy egy olyan hősi emlékműről van szó, mely 1945 után az I. és II. világháború elesett magyar, német, olasz, orosz és román katonáinak és hadifoglyainak tiszteletére készült.

Sajnos az emberi tudatlanság a hősi temető sírjait sem kímélte. Az 1950-es évek végén a sírkövek cinkből készített névtábláit lefeszgették és a MÉH-telepen értékesítették. Kaposvári Gyula nyug. múzeumigazgató szerint hulladékgyűjtő úttörők, a római katolikus temető gondnoka szerint felnőttek követték el a súlyos kegyeletlenséget. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a fémhulladékok átvételével

¹Szolnok Megyei Levéltár (SzML) Szolnok Városi Tanács V. B. Igazg. Osztály ir. 823–1/1954.

²Uo.

³Uo.

⁴Uo.

⁵SzML, Szolnok polgármesterének iratai. 4149–2–1/1949.

⁶SzML, Szolnok polgármesterének iratai. 2050/1949.

⁷SzML, Szolnok polgármesterének iratai. 4149–2–1/1949.

⁸Az ismeretlenül eltemetettek fejkövein is volt névtábla, melyen csak ez szerepelt: „Ismeretlen”. SzML, Szolnok Városi Tanács V. B. Igazg. Osztály iratai. 823–1/1954.

⁹Ugyancsak megtalálható a Szolnok Megyei Levéltárban a szolnoki temetőben eltemetettek névsora. Szovjet katonákat a magyar, illetve német hősi temetőben nem hantoltak el, csupán az I. világháborús orosz hadifoglyok sírjai vannak itt.

megbízott személyek nem törődtek a körülbelül 2000 lap⁸ feliratával és eredetével, amikor súly szerinti értékben felvásárolták a cinklemezeket. A feliratokat egyébként a hősi temetőre vonatkozó iratok alapján pótolni lehetne. A Szolnok Megyei Levéltárban a parcellákról készült eredeti jegyzékek megtalálhatók.⁹

Ugyancsak szükséges lenne az 1949-ben felállított emlékműn felirat elhelyezése. Annál is inkább sürgető feladat ez, mivel kőszá hírek szerint némely lakóterületi közösségek a szoborra, mint „búsuló juhász” alakjára igényt tartanak, és közterületen szeretnék felállítani.

Dr. Cseh Géza

Bálint Sándor szobra Szegeden

Az Európa-hírű néprajztudós előtt tisztelgett születésének 85. évfordulóján – 1989. augusztus elsején – Szeged városa. A tisztelők, tanítványok számára Bálint Sándor ma is él. Úgy, ahogyan akartuk: közöttünk. Péter László jóvoltából utcanév, a szegedi egyetem táncosainak törekvése nyomán az egyetem folkloregyüttese, a magam szerény igyekezete révén a tápéi általános iskola viselheti Bálint Sándor nevét. Az Újszegeden lévő – November 7. – művelődési ház is Bálint Sándor nevét vette föl. Felszínesen nézve úgy tetszik, mintha kampány lenne a sorozatos névadás. Pedig csupán arról van szó, hogy most ragadjuk meg az alkalmat, most csillanhatott fel igazán őszinte tisztelet és ragaszkodás. S ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a Szeged Tarján nevű városrészében lévő Szent Gellért-templom ajtaján is ott találjuk a szegedi nagyok között Bálint Sándort, mint ahogyan az Ausztráliában élő Lang Ernő Alapítvánnyal emlékezik rá, akkor lassan kirajzolódik a szegedi tiszteletkép, amit – hisszük – a pantheoni emlékkiállítás tesz majd igazán teljessé.

A Mátyás téri templom előtt felállított szobrot Kalmár Márton, jeles szegedi szobrász faragta kőbe. Méltóbb helyre nem is kerülhetett volna a kedves hitelességgel ránk mosolygó mellszobor, melyet dr. Csonka István, Szeged polgármestere avatott fel csaknem kétszáz, ünneplőbe öltözött ember jelenlétében. Ezt követően dr. Iliá Mihály irodalomtörténész méltatta Bálint Sándor munkásságát. Csonka polgármester nemcsak mint szegedi, hanem mint Bálint Sándor szülőháza szomszédságában élt gyermek is jól ösmerte az alsóvárosi öregek és Szaka Panna néni Sanyikáját. Iliá Mihály nem felejtette el megemlíteni, hogy szinte a világ valamennyi táján megdobbant a koszorúzás napján szíve a volt tanítványoknak és a tisztelőknek. Az emlékbeszédeket követően a szobor talapzatánál koszorút helyezett el a Város képviselőjében Csonka István, a szegedi múzeum képviselőjében Trogmayer Ottó és Juhász Antal, a Keresztény Értelmiségi Szövetsége nevében Dékány Endre, míg Tápé népe nevében Murányi Miklós és ifj. Lele József. Elhelyezte koszorúját a Városszépítő Egyesülete, a JÁTE Bálint Sándor Táncgyűttes, Szeged-Alsóváros népe és még igen sokan, majd elénekeltük a Szózatot. Este 8 órakor a tápéi Kármelhegyi Boldogasszony-kápolnában Murányi plébános úr emlékmisést celebrált Bálint Sándor tiszteletére, utána magam idéztem föl a kristálytisza ember tápai kapcsolatait.

Ifj. Lele József

Nagycsepely a múltjára emlékezik

Nagycsepely Balatonszárszótól délre, 10 km-re fekszik a somogyi dombok között. Termőtalaja jó, erdők övezik, magasabb részeiről látni lehet a Balatont is. A községben avargyűrűk maradványai találhatóak, szántás idején mindenfelé római kori emlékek fordulnak ki a földből. A műemlék jellegű református templom középkori kolostori kápolna romjaira épült.

A község azonban sok más községgel együtt elanyaglanodott. Megszűnt a helyi tanács, a termelőszövetkezeti iroda, az iskola. Maradt az italbolt, a „kultúrház” és a templomok. A felsős iskolásokat Szárszóra, a kisebbeket Kötcseré viszi a busz, az iskola elvégzése után a fiatalok szinte kivétel nélkül elkerülnek a faluból. A munkaképes felnőtteket minden reggel 4–5 busz hordja a környékre dolgozni, de a község lakosságának java része nyugdíjasokból áll. Akik a faluban megüresedő házakat megveszik, azok is főként nyugdíjasok s inkább csak nyaralni jönnek ide. A leépülésre talán legjellemzőbb, hogy két éve megszűnt a tejbegyűjtés is, annyira megfogytak a tehéntartó gazdák.

Mindezeket az ország sok más falujáról is éppen így le lehetne írni. A kátyúból kivezető utat keresve, a község lakossága segítségül már másodszor tekint vissza a múltjába. Először a református templom megépülésének 200 éves jubileumán, 1987-ben, most pedig a község 850 éves múltjára figyelve keresi azokat a biztató jeleket, amelyekkel bátoríthatja önmagát a jövőre. Mindezt nem egyedül teszi, hanem hazahívja mindazokat, akik a faluból elszármaztak. Csaknem 150 meghívót adtak postára s emléket állítottunk azoknak, akik a két világháborúban hősi halált haltak.

A község történetére vonatkozóan a közelmúltban jelentős okmány került elő. *Mályusz Elemér* történész professzor 1975-ben, Zsigmond kori oklevelek között talált egy méreteiben és adataiban egyaránt jelentős periratot, amelyet megbízásából Borsai Iván ny. levéltári igazgatóhelyettes dolgozott fel s adott közre a Somogyi Levéltári Évkönyv 1987-es kötetében, *Csepelyi falukép 1412-ből* címmel. Ez az okmány tartalmazza az első adatot Nagycsepelyről (a községet 1911-ig csak *Csepel* néven ismerték) az 1139. évből, tehát 850 évvel ezelőtől. Eszerint:

II. Béla király összeírja az általa és atyja Almus herceg által a Demes-i egyháznak adományozott birtokokat, egyebek között *Chepel faluban 10 szőlőt és 20 szőlőmunkást adományozván, kiknek neve: Egen, Turdi, Vagy/n, Em/dech, Gabriel, Syma, Bathyan, Sius, Lengel, Ffzeke; Guku, Munos, S/ymos, Bebusity, Damyán, Sarlandi és a kenyéradók között megnevezettek.*

A fellelt okmányban 1300-ig hét feljegyzést találunk a községgel kapcsolatban, az 1300-as években még kétszer annyit, az 1412-ből való pedig részletes leírást ad a falu akkori birtokosairól, jobbágyságairól, sokakat név szerint is feljegyezve, megnevezi a falu hegyeit, patakjait, dűlőit, ahol a birtokok elhelyezkedtek. Borsai Iván az adatokat úgy értékeli, hogy a csepeli 127 telek olyan nagy szám, hogy ennél több portája az időben csak az Abaúj megyében lévő Göncnek volt.

Ez a jelentős nagyközség a török hódítás alatt úgy elpusztult, hogy az 1549-es adóösszeírásban már csak egy porta van és 16 szegény ember. A török kiűzése után 80 évvel 1767-ben viszont már 92 család élt Csepelen, ebből 64 volt jobbágy, 26 házas zsellér és két háznélküli. A község lakossága színmagyar volt.

1858-ban a falu teljes lélekszáma 739, 1939-ben 950. Ez jelenti kb. a csúcspontot. A második világháború után, az elmúlt évtizedekben rohamos a csökkenés. A mai teljes lélekszám 530–540 körül van.

Augusztus 20-án a 850 éves jubileum programja két előadással kezdődött. Fekete Gyula: A magyar falu a sorsfordulóban és Szakály Ferenc: A helytörténet megtartó ereje. Délelőtt református istentisztelet, kora délután katolikus mise volt, majd a környező honismereti körök megbeszélése. A záró esemény az első és második világháborús hősi halottak emlékművének felavatása. Ezen Reóthy Ferenc ny. tanár mondott beszédet.

Kulifay Albert

Balázs János (1914–1989)

Magamat is megdöbbenett a hír kiváló nyelvtudósunk márciusi haláláról, hiszen alig egy-két héttel korábban találkoztam mindig mosolygó, bölcs tekintetével a Ráday Kollégiumban, a Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület alakuló közgyűlésén (melynek választmányi tagja lett), s akkor is nyájasan hívogatott a Kruzsokba, amely néhány lépésre onnét, a krúdys hangulatot idéző Vörös Postakocsiban tartotta összejöveteleit, minden hónap első hétfőjén. Május 1-jén lett volna esedékes a következő „ülés”. Nehéz lesz megszokni hiányát az asztalfőn, ha egyáltalán összeül még a Kruzsok, ha lesz még, aki összetartsa.

Leemelem a polcra *Magyar deákság* című 1980-i szép kötetét a meleg szavú ajánlással: „Szilágyi Ferinek, a nyelvészett és irodalom közti kapcsolatok főtárlásában is testvéremnek, igaz szeretettel: János.” A kötet alcíme: Anyanyelvünk és az európai modell. Ahogyan Turóczi-Trostler József, lebilincselő stílusú tanárunk a magyar irodalom európaizálódását nyomon követte, úgy kutatta a szintén

lenyűgöző, sziporkázóan szellemes előadó Balázs János a magyar nyelv és a magyar nyelvtani irodalom európaizálódását cikkeiben s könyvméretű pompás fejtegetéseiben. Az egykori pápai diák a klasszika-filológus pápai kollégiumi igazgatótól (Rab Zsuzsa költőnk édesapjától, Pais Dezső Eötvös-kollégista szobatársától) mély alapvetéssel érkezett az Eötvös Collegiumba, sőt saját bevallása szerint Rab Istvánnak köszönhetette, hogy tudományos pályára lépett s magyar nyelvesszé lett. Első impozáns műve, az 1958-ban kiadott *Sylvester János és kora* már az öt izgató legfőbb kérdéskörben mozgott: azt vizsgálta, hogy a latin s a héber grammatikák bővületéből hogyan próbál a nagy humanista tudós megszabadulni s megteremteni a nyelvünk természetéből következő önálló, „önelvű” magyar nyelvtant. E műve már klasszikusan valósította meg a *Magyar deákság* ajánlásának, gondolatait: „a nyelvészet és irodalom közti kapcsolatok föltárását”.

De nem ez volt az első nagyobb munkája; a Magyar Irodalmi Lexikon is *A stílus kérdései* című tanulmányával kezdi a felsorolást, 1956-os évszámmal. A valóságban azonban ez a tanulmánya 1954-ben hangzott el a III. Magyar Nyelvészkonferencián, az ELTE Jogi Karának nagy előadótermében.

Mint az Értelmező Szótár egyik csoportvezető főmunkatársának az ún. forraszkók (névelők, névutók, névmások, mutatószók stb.), vagyis az ún. „álszók”) tartoztak hatáskörébe, s nem lett volna Eötvös-kollégista diák, ha a látszólag szellemtelen hivatalnokai szerkesztői munkát nem töltötte volna meg szellemmel, vagyis Németh László kifejezésével nem csinált volna a „gályapadból laboratóriumot”. Ő is ezt tette: a névelők, a névmások, illetve a névmásokból a ragok történeti kialakulását kezdte vizsgálni, s az általa már diák korából jól ismert klasszikus és nyugati nyelvek mellé (amelyekhez igen hamar elsajátította kitűnő fokon az oroszt is nyelvtelenségével) bevonta vizsgálataiba a finnugor nyelveket s a hébert is. Így született meg német nyelven megjelent munkája, amely lényegében akadémiai doktori értekezésének anyagát ölelte fel, a névmások nyelvtörténeti szerepéről. Széles körű nyelvhasonlító vizsgálatait, nagy nyelvtudása predestinálták az általános nyelvészet tanszékére, ahol tudásával s vonzó egyéniségével számos új erőt hódított a magyar nyelvtudományunk. Sajnálatosan utolsó műve, a tavalyelőtt megjelent *Hermész nyomában* voltaképp ikerdarabja, folytatása a *Magyar deákság*-nak. Alcíme szerint a magyar nyelvbölcselet alapkérdéseit tárgyalja, s elmemozdító fejtegetéseket olvashatunk benne a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról, a nyelvek osztályozásáról és változandóságáról, „az anyanyelv fölfedezése”-ről, „anyanyelvünk irodalmi rangra emeléséről”, a finnugor nyelvrokonság bizonyításáról, a nyelvújítás eszmei alapjairól, s a voltaképpeni tárgy kifejtése közben Comenius, Apáczai Csere, a méltatlanul elfeledett Kalmár György s Kempelen Farkas nyelvsemleletéről, tudományos újításáról, hogy mi is eljussunk a szerzővel „Az önelvű magyar nyelvleírás” gondolatának megszületéséhez. S csak fájhatjuk, hogy nem lett belőle hármaskönyv: a következő kötet bizonyára a XIX. s XX. század magyar nyelvbölcseletéről s nyelvészeti munkásságáról szóló volna, első akadémiai nagyszótárunkról, a költő Czuczor Gergely s a bölcselet Fogarasi János hatkötetes művéről, amelynek méltó folytatása volt az Értelmező Szótár hét kötete. Ennek megszületéséről már személyes élményei alapján szólhatott volna. Ámbár a Sylvester Jánosról szóló kötetrel voltaképp megvalósult a trilogia is, páratlanul szép, töretlen vonalú tudományos egységben.

A Farkasréten fájdalomosan szaporodnak a nyelvészsírok: Zsirai Miklós, Pais Dezső, Bárczi Géza után új lakója van a láthatatlan nyelvészpanteonnak, s a mi dolgunk, hogy élő nemzeti panteonunkban is jelen legyenek legnemzetibb tudományunk áldozatos életű megtartó szellemei. Ő is egész életművével dolgozott a herderi jóslat ellenében: az európai látókörű Eötvös-kollégista s a magyar örökséghez hű pápai diák nemes szívvel, nyílt szellemével. Illó, hogy az éber emlékezet hűségével viszonzozzuk, amit értünk: megtartó, közös kincsünkért tett.

Sz. F.

Antal Károly (1921–1989)

Palócorszag szívéből, Szécsény városából érkezett a szomorú hír: 1989. június 18-án, családja körében, hosszan tartó betegeskedés után elhunyt Antal Károly, a vidék honismereti mozgalmanak egyik alapítója és eltetője, a minden ismerőse által szeretett és tisztelt, szülőföldje múltjának megismeréséért, hagyományai megőrkítéséért minden fáradságot örömmel vállaló sokoldalú helytörténész. Ismét szegényebbek lettünk egy közöttünk minden feltűnés nélkül élő és dolgozó, csendes küzdelmet vívó valódi hazafival.

Ha autóval Pásztó felől Hollókőbe, vagy Szécsénybe utazunk, menet közben, a Bableves csárda után,

az út kanyarulatában varázslatosan szép völgy tárul elénk, a Cserhát övezte hat falucskával: Alsó- és Felsőtolddal, Cserhátszentivánnal, Bokorral, Kutasóval és Garábbal. Erdők és hegyek, szubalpin növényzet és levegő fogadja és ejti rabul az utast, aki szinte sajnálja, hogy tovább kell mennie. Itt, a Cserhát-völgyben, Alsótoldon, 1921. november 30-án született Antal Károly. Szülei, Antal József és Robotka Mária földművesek hat gyermeket neveltek fel. A kis birtokon szükség volt minden munkáskézre, így hiába tanult jól a kis Károly, a hat elemi befejezése után, húszéves koráig családjának segített a paraszti munkákban. Mint oly sok falusi tehetség, szabad idejében, önképzéssel művelte magát, olvasott és hamarosan írásra adta a fejét. A falusi fiatalok életével, művelődési lehetőségeivel foglalkozó újságcikkeket, verseket fogadtak el közlésre tőle a népi írók folyóiratai: a Búzavirág, a Kelet Népe és a Szabad Szó. Így került kapcsolatba Szabó Pállal, lett személyes ismerőse Erdei Ferenc és Veres Péter.

A hat falu üdülőhelyéi fejlesztéséért sokat tevő közjegyző, Paláshy István meglátta a fiatal Antal Károly tehetségét, maga mellé vette írnoknak és könyvelőnek. Később beajánlotta könyvelőnek a bableves-pusztai szőlőgazdaságba. 1943-ban Antal Károlyt is behívták katonának, de a szolgálat szerencsére csak rövid ideig tartott. Hazatérte után, még 1944-ben házasságot kötött egykori iskolatársával, Lukács Rozáliával. A fiatal pár a földosztáskor néhány holdat kapott, ezen dolgoztak, közben megszületett két fiúgyermekük. A paraszti életnek 1949-ben mondott búcsút, amikor a földműves-szövetkezet megalakulása után a Szóvosz-iskolát elvégezte az alsótoldi szövetkezeti boltban kezdett dolgozni. A család 1951-ben költözött Szécsénybe, ahol a földműves-szövetkezet járási központjában ajánlottak fel számára állást. A járási szövetség átszervezése után húsz éven át a szécsényi áfész kereskedelmi osztályvezetője volt.

Pintér Sándor (1841–1915) ügyvéd és közeleti ember volt, a szécsényi helytörténet, régészet és néprajz első művelője. Cikkei, könyvei nemzedékeket inspiráltak a Palócföld szívében fekvő vidék múltjának jobb megismerésére. A fiatal Antal Károly is egy Pintér Sándor által írt, Szécsény és közvetlen vidéke a honfoglalás előtti korban című mű elolvasása után jegyezte el magát a honismerettel. Gyűjtött könyveket, járta a határt és összeszedett őslénytani leleteket rejtő köveket, neolit kőbaltát, cserepet, középkori vasszerszámдарabokat, gondosan feljegyezve a lelet helyét, időpontját. Fényképezett régi parasztházakat és kúriákat, népviseletet és szerszámokat. A balassagyarmati Palóc Múzeum felkérésére dolgozott a megye falvainak néprajzi dokumentációján, a megye műemléki albizottságának tagjaként Szécsény és környéke referense lett, a pusztuló műemlékek szószólója. Antal Károly alapította meg 1968-ban a szécsényi honismereti bizottságot, melynek húsz éven át a tényleges vezetője volt. Kezdetektől részt vett az országos honismereti akadémiák munkájában. A legnagyobb visszhangot az a hozzászólása keltette, amelyben kezdeményezte a II. világháborúban elesettek, elhunytak emlékére felállítandó emlékművek létesítését. Többéves fáradozással tudta rábeszélni a városi szervezeteket arra, hogy hozzájáruljanak a szécsényi háborús halottak emlékművének felépítéséhez. Így az országban elsők között Szécsényben létesült olyan emlékmű, amelyen egymás mellett olvasható a harctéren és a város ostroma során elesettek hosszú névsora.

Sok évig küzdött azért, hogy a nagyközségi jogállású kisvárosnak több mint fél évszázad szünet után ismét saját lapja legyen. 1978-tól évente két alkalommal jelent meg a HNF nagyközségi bizottsága, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Baráti Köre helyi csoportja és a nagyközségi művelődési központ honismereti munkabizottsága kiadványaként a Szécsényi Honismereti Híradó. Miután Szécsény 1986 januárjától ismét városi rangra emelkedett, pénz már csak évi egy szám megelentetésére lett biztosítva, de színvonalra semmit sem csökkent. Mindez a szerkesztő, Antal Károly tízéves áldozatos munkájának köszönhető elsősorban.

Antal Károly legkedvesebb műfaja szemelvények gyűjtése és közzététele volt Szécsény és vidéke történeti forrásaiból. A Tanulmányok Szécsény múltjából 2., 3. és 4. kötetében többek között Bél Mátyás, Mocsáry Antal, Fényes Elek, Pesty Frigyes, török történetírók, Radványi Ferenc, Vályi András. Magda Pál egykorú leírásait adta ki. Utolsó művét a halála előtti hetekben vehette kézbe. Tízéves kutatómunkája eredményeként az Alsótoldi Községi Közös Tanács és a – szintén Karcsi bácsi szorgalmazására megalakult – Cserhát-völgyi Honismereti Kör támogatásával megjelent a Cserhát-völgyi Honismereti Közlemények 1. száma, amelyben Szemelvények a Cserhát-völgyi községek történetéhez 1265–1985 címmel 324 oldalon teszi közzé szülőfaluja és környéke történetére vonatkozó, nyomtatásban megjelent forrásokat.

A sokszorosított formában megjelent könyv példás gondossággal szerkesztett, igen gazdag tartalmú mű. Először is összefoglalja az 1171-ben vagy 1179-ben a Kőkenyes–Radnó nemzetségből Mikodinus által alapított első magyarországi premontrai prépostság, a garábi monostorra vonatkozó írott forrásokból kideríthető ismereteket. (Antal Károly derítette ki és mutatta meg a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum fiatal régésznökének a kolostor helyét és segítette az anyagi fedezet előteremtését az elmúlt években végzett sikeres ásatáshoz.) A továbbiakban a kötet magyar fordításban közli a hat faluról szóló, Mohács előtti okleveleket, a törökök által készített adóösszeírásokat. A realitásoknak megfelelően tisztázza a nagy erejű Toldi Miklós állítólagos nógrádi eredetére vonatkozó legendák szövevényes történetét, megállapítja, hogy bár a nógrádi és a bihari Toldi család között esetleg lehetett családi és birtoklási kapcsolat, a vitéz lovagnak csak bihari életére vannak hiteles források. A Cserhát-völgy török kiűzése utáni újratelepülését követő XVIII–XIX. századi demográfiai és agrártörténeti fejlődést egyrészt Bél Mátyás, Vályi András, Mocsáry Antal, Fényes Elek országleíró statisztikai művei, másrészt Rupp Jakab, Csánki Dezső, Borovszky Samu helytörténeti munkái, harmadrészt pedig a korabeli népszámlálások, mezőgazdasági statisztikák és gazdacimták adatainak összegyűjtésével teszi érzékeltethetővé. A

szemelvényes kötet közli a tájra vonatkozó földrajzi leírásokat, a helyi önkormányzat szervezetének változásait elrendelő jogszabályokat, a műemléki topográfiák és jegyzékek ide vonatkozó fejezeteit, a turista útikalauzok dokumentum értékű faluismertetőit és összefoglalja 46 törzsökös birtokos család, illetve itt élt vagy innen elszármazott híres ember életrajzát. A könyvet XVI-XX. századi térképek részletei, régi képeslapok, dokumentum értékű fényképek, művészi színvonalú tájképpgrafikák, környékbeli népművészetre jellemző himzésmotívumok rajzai illusztrálják gazdagon és igen izlősen.

Az Antal Károly fő művének tekinthető kötet áttekintése is mutatja, milyen gondossággal, hozzáértéssel, szeretettel végezte honismereti és helytörténeti kutatómunkáját a szerző. Kéziratban elkészült a Cserhát-völgyi Honismereti Közlemények 2. száma is, amelyben a hat község történetére vonatkozó levéltári és kéziratári forrásokat adja közzé. Csak remélni lehet, hogy ez a kötet is megjelenik – postumus műként. A Cserhát-völgyi monográfia megírása az utódok számára – Antal Károly gyűjtőmunkájára támaszkodva – nemes és szép kötelesség lesz.

Tíz évig dolgozott a Szécsényi Házipari Szövetkezetben, mint műszaki vezető. A környék népművészetének alapos ismerőjeként a szövetkezet egyik kulcsembere, a népművészeti textilipar egyik legjobb szakembere volt. 1981-ben ment nyugdíjba, már alig várva, hogy kizárólag honismereti és helytörténeti szenvedélyének élhessen. 1978-ban, amikor a volt Forgách-kastélyban létrejött a Kubinyi Ferenc Múzeum, neki ajándékozta régészeti és ásványgyűjteményét, de a gyűjtőmunkát tovább folytatta, miközben fő energiáját a Szécsényi Honismereti Híradó szerkesztésére, megírására fordította. Társadalmi, közművelődési tevékenységéért Szécsény tanácsa, valamint Nógrád megye Hazafias Népfront és múzeumi szervezete számos emléklappal fejezte ki elismerését. A Hazafias Népfront Országos Tanácsa a honismereti mozgalom 25. évfordulóján, 1985. július 8-án emlékéremmel jutalmazta kiemelkedő munkásságát. Utolsó elismerését, a Szocialista Kultúráért kitüntető jelvényt már nem vehette át, a halála utáni napon fiainak adták át.

A régi jó barát, Patay Pál régész kondoleáló levele egy gondolatával búcsúzik tőle: „Arany János írta Széchenyit illetően: nem hal meg az, ki milliókra költi dús élete kincsét, ámbár napja múlt... Károly, ha nem is milliókra, de több ezer szécsényi és nógrádi ember javára költötte élte kincsét, a magyar kultúra szeretetét, a magyar múlt megbecsülését. Éppen ezért az ő emléke is tovább él mindazokban, akiknek Szécsény kedves... akik munkáját becsülték és tanultak belőle.”

Pálmány Béla

HÍREK

Az Erd Városi Tanács és a Magyar Földrajzi Múzeum szervezésében 1989. október 9-én felavatták Domonkos Béla szobrászművész **Teleki Sámuel**-szobrát. A szoboravató beszédet dr. **Füsi Lajos**, a Magyar Földrajzi Társaság társelnöke mondta, majd dr. **Gábris Gyula** egyetemi tanár, a Magyar Földrajzi Társaság főtikára méltatta Teleki Sámuel utazásának földrajzi és tudománytörténeti jelentőségét. Az ünnepségen közreműködött az erdi Bukovinai Székely Népdalkör **Kóka Rozália** vezetésével.

Kérdőjelek egy korszak ifjúsági mozgalmairól

Hozzászólás Horváth Lajos: Cserkészzet és/vagy úttörőmozgalom? című írásához¹

Nem apológiát akarok írni, a cserkészzet apológiáját, a hangos vitának nincs értelme. Mégis le kell írnom néhány megjegyzést Horváth Lajos két ifjúsági mozgalom egymásmellettségét ábrázoló tanulmányáról, éppen azért, mivel a szerző is történeti tanulmányt ír, nem egyoldalú apológiát. Annál is örvendetesebb ez a tanulmány egy rövid időszak értékeléséről, mert legalább nem utasítja el egyoldalúan a cserkészzetet, „sommás ítéletalkotások” (HL. sikerült kifejezése) útján. Igaza van Horváth Lajosnak abban is, hogy a cserkészetről „a hagyományok átörökítése szempontjából is durva és egysíkú választ adott a történelem”.

Valóban nem volt azonos a háború után a cserkészzet és az úttörőmozgalom „starthelyzete”. A cserkészzet esetében starthelyzetről mindössze addig lehetett szó, ameddig azt a koalíciós idők játékszabályai lehetővé, illetve illendővé tették. Kérdéses azonban az, hogy a második világháború előtt vagy alatt valóban kompromittálódott-e a cserkészmozgalom? Kétségtelen, Gergely Ferenc kritikus és igényes könyvéből, A magyar cserkészzet történetéből tudjuk (elmondhatja akárhány öregcserkész is), hogy mindössze egy-két éves időszak volt az, amikor a Magyar Cserkész Szövetségből katonásabb jellegű Magyar Cserkészmozgalmat formáltak. Azonban jegyezzük meg, akkor sem sikerült betagozni a valóban katonai irányítású Leventébe a magyar cserkészeket. Jómagam az 1940-es évek elején voltam gimnazista, és a 64-es Szent Asztrik cserkészcsapat tagja. Még a ködgránátot hajigáló hadijátékainkon is azt éreztük, fiúk, a katonásdit nem kell komolyan venni! A lényeg a Soproni Szent Asztrik Gimnázium ifjúságánál is a természetet szeretete, egymás megbecsülése, majd az egyre elmélyültebb regős munka volt.

Kétségtelen, a történelmi korszakok az ifjúsági mozgalmakon is nyomot hagynak. Ha nem akarunk durva és egysíkú választ adni, úgy azt válaszolhatjuk, hogy az úttörőmozgalmon is kezdettől fogva nyomot hagyott a Magyar Kommunista Párthoz tartozás, hiszen éppen Horváth Lajos utal arra, hogy a két munkáspárt által létrehozott Gyermekebarátok Országos Egyesülete „szocialista szellemű, osztályharcos” nevelésben alakította a megszületett úttörőmozgalmat, 1948-ra azonban kiszorították az irányításból a szociáldemokratákat is. Már ekkor is mutatkozott az a későbbi jelleg, hogy az úttörők jelentették a munkásmozgalmi felvonulások első, üde színfoltjait. Ők vonultak az élen, később ők adták át május elsején a dísztribünökön a virágot Rákosi „pajtásnak” és megýenként a helyi „fiók-Rákosi pajtásoknak”. Kijelentés szintjén marad Horváth Lajos tanulmányában az a megállapítás, hogy a cserkészek „szerepet vállaltak az adott társadalmi rendet támadó megmozdulásokban”.

A Magyar Cserkészszövetség 1946-os feloszlata 1946 júliusában intó előjel lehetett sokaknak. Horváth Lajos helyesen jegyzi meg, hogy „a cserkészcsapatok nem voltak illegális szervezkedés centrumai”, bár akkor erre utaló karikatúrák jelentek meg a baloldali sajtóban, a cserkészzet és a KALOT föld alá vonulási szándékáról. (Újra közli a rajzot Gergely Ferenc A magyar cserkészzet története 354. lapján) A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége megalakítói, Karácsony Sándor és a hozzá tartozók bíztak

¹Megjelent a Honismeret 1989. 6. számában (Szerk).

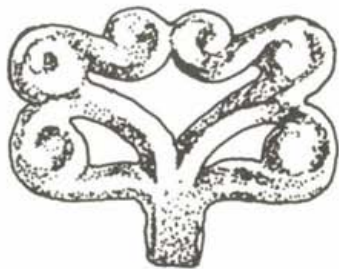

abban, hogy a cserkészmozgalom őszinte demokratizálásával átmenthető a lényeg, maga a mozgalom. Azonban éppen pártfeladatként vállalt munkát a Magyar Cserkészfiúk Szövetségében az a Surányi László, akinek Gergely Ferenc elemzése szerint is „jól hasznosítható párt és ifjúmunkás mozgalmi tapasztalatai voltak”. (Gergely 363. old.) Eleve vészjósló volt az, hogy a cserkészzetben „A mozgalomban dolgozó kommunista aktívák... vezette” (Gergely, i. h.) Mint Surányi László az 1970-es években munkásmozgalmi életútját megörökítő emlékiratában leírta, eredetileg semmi köze nem volt a cserkészmozgalomhoz, a hajdani Telemi téren vásárolt magának cserkész felszerelést, megfigyelte a cserkész magatartás főbb elemeit, s a cserkészet átpolitizálását a Magyar Kommunista Párt megbízásából vállalta, (MSZMP Pest Megyei Archívumában őrzött emlékirat). Feladata, s a köré csatlakozó aktivisták megbízása nyilvánvalóan nem lehetett más, mint a cserkészet és az újonnan – 1946 őszétől már az általános iskolákban is – engedélyezett úttörőmozgalom összeolvasztása. A *Cserkészfiúk* 1948. április–májusi számának címlapján széles mosollyal néz az előtte megjelent cserkész és úttörő fiatalra a későbbi „szeretett vezér”, Rákosi Mátyás, de nem lehetett kétséges, hogy a farkasgyivorból a megmaradni próbáló cserkészetnek nem sok esélye volt. Ekkor már elküldte a szövetség Londonba a Horváth Lajostól idézett táviratot, mely szerint „...a Nemzetközi Cserkész Iroda az amerikai imperializmus hű kiszolgálója és mint ilyen, a világbéke ellen harcol... a magyar népi demokrácia cserkészeihez méltóan járunk el, amikor Önökkel az összeköttetést megszakítjuk”.

Túl ismerős ez a kilépési nyilatkozat már a stílusa miatt is, hiszen ezután jött el az az időszak, amikor bármikor bármilyen ügyben megszülettek a nyilatkozatok, az „önkéntesen” megfogalmazott táviratok pl. az államosításért. Mindszenty, Rajk László vagy bárki ellen. Ha kellett, gombnyomásra is. Ezért nem hiszem, hogy bármilyen büvészmutatvány, akár a Katolikus Cserkészisztelek Szent György Munkaközössége bárkire is bármilyen kedvező hatást gyakorolt azzal, hogy „több alkalommal is elhatárolta magát az egyházi vezetés törekvéseitől”. 1948 nyarán megrendezték a két szervezet egyesítését, az év végén letartóztatták Mindszenty bíborost, 1949 januárjában őt, szeptemberében pedig Rajk Lászlót ítélték el törvénytelenül koholt vádak alapján. Ekkor már az úttörők sem énekelhették Rajkról, hogy: „szeret minket, féltő gonddal vigyáz ránk, Rajk László sejt, a mi jó Édesapánk”. Az egységesített ifjúsági mozgalom már 1948 decemberében új édesapja lett, a mozgalom feladatává vált, „hogy úttörő pajtasainkat... Rákosi Mátyás iránti határtalan szeretetre és odaadásra nevelje”. Az idézet tartalma, szándéka 40 év múltán is félelmetes. Horváth Lajos tanulmányát azért is üdvözölni kell – még a kritikai megjegyzések ellenére is –, mert megkezdte a valóság feltárását. Tények, igazságok szembevetelével készülhet fel az újjászülető és magát kereső cserkészmozgalom arra, hogy kialakítsa önkéntes hívei táborát, az emberebb ember és magyarabb magyar eszméit önkéntesen vállaló fiatalokat soraiba hívva. Remélhetőleg így megtalálja saját nyelvét és saját egységes – nem csoportokra széteső – munkaformáit. Ugyanezt kell kívánnunk az úttörőmozgalomnak is. Saját arculatot találva, hagyományokat építve, továbbépítve kell zászlója alá hívni önkéntes híveit. A tanulságok levonását pedig további – a tényeket vállaló és feltáró – jó tanulmányokkal is elősegítheti mindkét gyermekmozgalom. Gergely Ferenc, Mészáros István és Bodnár Gábor kutatásai máris rendelkezésünkre állnak.

A Horváth Lajos tanulmányához hasonló elemző feltáró tanulmányok számát pedig növelni kell.

Kovács József László

Avar kori övveret részlete,
Hornyák László rajza

¹Felhasznált irodalom: Gergely Ferenc: A magyar cserkészzet története, Bp. 1989. Göncöl Kiadó. – Bodnár Gábor: A magyarországi cserkészzet története, Püski Kiadó, Bp. 1989. – Mészáros István: Sik Sándor magyar cserkészpedagógiája Bp. 1988. A szerző kiadása. – Karácsony Sándor: Demokrácia és cserkészzet, Bp. 1946. Exodus kiadás.

KANYAR JÓZSEF:

A reménység esztendei¹

A pécsi Pannónia Könyvek sorozatában személyes hangvételű, adatokban gazdag, dokumentációban bővelkedő mű jelent meg Kanyar József, nyugalmazott levéltárigazgató, az Országos Honismereti Bizottság elnöke kezéből. A gazdag életút fontos állomása volt a felszabadulás utáni évek parasztpárti szervező és irányító tevékenysége. A szerző a második világháború alatt került szorosabb kapcsolatba a népi írókkal, a Magyar Parasztszövetséggel. Ekkor kezd irodalmi tevékenysége is kibontakozni, hogy azután hosszú időn át egyik meghatározója legyen politikai-tudományos tevékenységének. 1945. április 14-én kapja megbízatását Baranya, Somogy és Tolna megyében a Nemzeti Parasztpárt szervezetének kialakítására, újság megjelentetésére. Sokrétű munka kezdődött ezzel, amelynek jellemzője, hogy a kultúra, a népi művelődés, a színvonalas irodalom integrálásával igyekezett szervezeteket alakítani a három megyében. A pécsi értelmiségi hatás, az írói és kiadói kapcsolatok sora, általában a megújulás szellemi erőterében Kanyar József országos kapcsolatai – Boldizsár Ivántól a pécsi Várkonyi Nándorig és még sokakig – elsősorban a Pécsi Szabad Szó, a Pécssett szervező paraszt fiú- és leány-népfőiskola létrehozására és megvalósulására irányultak.

A Nemzeti Parasztpárt – számos kezdeményezése ellenére – a parasztság között nem tudott átütő sikert elérni. Nemcsak az idő rövidsége miatt, mert a párt megismeréséhez, tényleges szellemének, gyakorlatának tudatosításához a párt sikeréhez fűzött „reménység esztendei” nem bizonyultak elegendőnek, hanem azért sem, mert a kifejezetten magas szellemi légkörű, sokoldalúan kezdeményező értelmiségi magatartás a fokozódó pártküzdelmekben egyre kevésbé találta helyét és lehetőségét a parasztpárti célok megvalósításához. Az aktivisták képzése, a pártértesítők kiadása segítette a három megye szervezeteinek kialakulását – ezek többsége azonban potenciálisan nem vett részt a közéletben. Az a történelmi értékű megközelítés, amellyel a szerző Pécs és a Parasztpárt révén az írók egyre bővülő és többségüknél egy életen át tartó viszonyát nagy ívben vázolja

föl, jellemzően mutatja Kanyar József szellemiségét a nép-ország egységében, a nemzet mindennapi gondjai feltárában és jövőt megalapozó terveiben, amelyekért maga is sokat tett interpellációi, javaslatai útján. Személyes benyomásai a Parasztpárt vezetőiről, írókról ma is igazolják az akkori törekvések jó szándékú irányát, amit aztán elsüllyesztett az uniformizáló hatalom. A régió politika történetében – erre a szerző is utal – elsősorban csak a szélesebb körben ismert személyek szerepelnek a Parasztpárttal kapcsolatban. Nem kevés volt a hatása azonban a pártnak az ifjúság körében. A pécsi gimnáziumok, egyetemek hallgatói közül számosan először a Parasztpárt művelődési, kulturális mozgalmában kaptak indítást a politizáláshoz, szereztek ismereteket a közös munkában – akár a Dráva menti újjáépítés, akár a néptáncmozgalom körében, hisz maig emlékeztet, hogy az orvosegyetemisták néptáncegyüttese hogyan „táncolta be” a vajszlóiakat az első szövetkezetek egyikébe. Kanyar József koalíciós időszak dél-dunántúli történetének, amelynek további feltárása még előttünk áll.

Dr. Krisztián Béla

BÍRÓ SÁNDOR:

Kisebbségben és többségben

Románok és magyarok

1867–1940

Nagy jelentőségű, a román–magyar kapcsolatok történetében kiemelkedő fontosságú művet jelentetett meg az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Megjelenésének időzítése is szerencsésnek mondható, hiszen éppen a Felsőőrben megrendezett Akadémiai Napok idejére került ki a nyomdából, s így számos magyarországi résztvevő is hozzájuthatott. A Szabadegyetem 1989. évi őrvidéki összejövetelén az egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó témakör a határainkon túli, kiemelten az erdélyi magyarok helyzete volt.

Bíró Sándor könyvében átfogó összehasonlításra vállalkozott: milyen volt a dualista Magyarországon a románok helyzete, majd ugyanazokat a szempontokat vizsgálva hogyan alakult az 1918–1940 között kisebbségbe került magyarság sorsa Romániában. E tanulságos összevetést korábban senki sem végezte el, csupán hézagos és egyoldalú kísérletek történtek. Pedig a kérdés fontossága túlmutat a helyi problémakörön. A román–ma-

¹A Nemzeti Parasztpárt a Dél-Dunántúlon. Életrajzi számadás a koalíciós évekről. Pannónia könyvek, Pécs, 1989. 160 old.

gyar viszony meghatározó volt Európa egész XX. századi történetének alakulásában. „Ha a két nép egymás közti viszonyát a kölcsönös megértés jellemzi, ha a nagyhatalmak nem tudják egymással szembefordítani őket, a két világháború délkelet-európai színterén másfajta események játszódtak volna le” – írja a szerző.

Bíró Sándor neve meglehetősen ismeretlen, még a kérdésben tájékozott emberek körében is, életműve méltatlanul elismerés nélkül maradt. Egyszerű székely családban született az Udvarhely megyei Alsósófalván, 1907-ben. Székelyudvarhelyi és segesvári iskolaévek után a kolozsvári egyetem bölcsészkarán és a Református Teológián tanult. Még diákévei alatt egyik alapítója volt az Erdélyi Fiatalok című főiskolai-egyetemi lapnak, amely 1930-tól 11 évfolyamot ért meg. A kilenc alapító közül négyen vitték végig a folyóiratot: Debreczeni László, Jancsó Béla, László Dezső és Bíró Sándor.

Az Erdélyi Fiatalok egy szellemi mozgalom zászlóbontása volt, népi humanizmust, demokratikus kezdeményezéseket, széles körű nemzedéki összefogást hirdetett a „felekezeti és osztályellenetek” felett. Mikó Imre szerint: „Nem volt szépirodalmi vállalkozás, hanem inkább világnézeti fórum, a harmadikutas ideológia szócsöve.” A lap, ha nem is közölt szépirodalmat, a legjelentősebb erdélyi írók publicisztikáit, szociográfus írásait adta közre, fontos szerepet játszott a falumozgalmokban. Sokat tett a művelődéstörténeti örökség ápolásáért, s itt érdemelnek említést Bíró történelmi tárgyú írásai. Sikeres akciójuk volt a házsongárdi temető műemlék sírjai fenyegető kisajátításának megakadályozása 1938-ban.

Az egyetem és a teológia elvégzése után Bíró a nagy hírű kolozsvári Református Kollégium tanára lett. A háború után Magyarországra került, ahol középiskolai, majd egyetemi oktató munkássága mellett tevékeny tudományos munkát végzett. Ezt azonban sosem ismerték el érdemei szerint, a nemzeti sorskérdések iránt ekkor még kevés hivatalos érdeklődés mutatkozott. Gazdag kéziratanyagot, hiánypótló történelmi tanulmányokat hagyott hátra. Mester Miklós, életműve legjobb ismerője, szellemi hagyatékának gondozója szerint: „A szerző életében mindent elkövetett, hogy az általa is élete legnagyobb történettudományi alkotásának tekintett művét külföldre kiadja.” Magyarországon 1975-ben reménye sem lehetett rá, de a külföldi kiadás is csaknem másfél évtizedig húzódtott. A szerző nem is érthette meg, 1975 nyarán halt meg, s a családás fájó érzése elkísérte őt élete végéig.

A nagy mű tudományos módszerekkel, higgadtan, elfogulatlanul mutatja be a két ország nemzeti politikáját, a kisebbségek valóságos életviszonyait. Történelmi érvek és területi igények hangoztatása helyett szigorúan a tények tárgyilagos közzétételére szorítkozik. A szerző hatalmas forrásanyagot dolgozott fel, elve az volt, hogy a románok és magyarok valóságos helyzetét nem a hivatalos törvények, rendeletek, nyilatkozatok mutatják, hiszen ezek végrehajtása, megvalósulása ellentmondásos. A valós viszonyokat sokkal jobban meg lehet ismerni a korabeli napilapokból,

folyóiratokból, a nép életét ábrázoló kiadványokból. Az így kibontakozó kép lényegesen eltér attól, ami a közvélemény előtt ismeretes. Hogy ne lehessen részrehajlás, elfogultság vádjával illetni, Bíró a feldolgozott anyag döntő részét román nyelvű lapokból, folyóiratokból, évkönyvekből meríti, s a felhasználott könyvek, tanulmányok több mint fele is román szerző munkája. A két nép életkörülményeinek bemutatását őt szempont szerint végzi: 1. gazdasági helyzet, megélhetési lehetőségek; 2. nemzetiségi nyelvhasználati lehetőségei; 3. az egyházak helyzete; 4. művelődési lehetőségek, az oktatásügy és az iskolán kívüli közművelődés helyzete; 5. emberi és állampolgári szabadságjogok érvényesülése. Minden témakör végén kitekintést kapunk arról, hogyan alakultak ezek a nemzetiségi jogok egyrészt az 1918 előtti Romániában (pl. a moldvai csángóknál), másrészt azokban az országokban, ahol jelentősebb román kisebbség élt (az Ausztriához tartozó Bukovinában, a cári Oroszországhoz tartozó Besszarábiában vagy Szerbiában, Bulgáriában).

Az összkép megerősíthet: *a sokat bíralt magyar nemzetiségi politika, hiányosságaival együtt, korábban messze a legliberálisabb volt egész Európában.* A történelmi Magyarországon élő románságnak nemcsak a Trianon után Romániába került magyar kisebbségnél, hanem a többi kisebbségi sorban élő románnal is *lényegesen jobb volt a helyzete.* A nemzetiségi jogok sok tekintetben viszonylagos függetlenséget, szabadságot nyújtottak nekik az egyházak életében, az oktatásban, a művelődésben. Az erdélyi románság azonban mindezt kevesellte, ők már ekkor is a teljes elszakadásért, az egységes román állam megvalósulásáért küzdöttek, s céljaik elérése érdekében nyílt irredenta, magyarelles tevékenységet folytattak. Ebben a szellemben tanítottak a román tanítók, tanárok, prédikáltak a papok, írtak az újságírók. Nincs semmi új a mai romániai politikai gyakorlatban. Száz évvel ezelőtt is ugyanilyen gyűlölködő, elleneséges, a magyar államot és a magyarságot becsmérlő, lejárató írások, megnyilatkozások jelentek meg. A magyar politika ezeket nem vette komolyan, s később súlyos árat fizetett érte. Bíró Sándor csak egészen röviden érinti, milyen okokra vezethető vissza a két nép közti viszony elmérgesedése, részletesebb elemzésre nem vállalkozik. Szigorúan megmarad az összehasonlító vizsgálatnál. A szerző szempontjait követve néhány példával érzékeltetjük, hogyan alakultak a kisebbségek életkörülményei a vizsgált időszakban:

1867 után a románság nagy tömegei jelentős gazdagodásnak indultak. Bankintézetek segítségével hatalmas birtokvásárlások kezdődtek, ily módon az erdélyi földbirtokok zöme román kézre került. A magyar állam ezt nemhogy akadályozta volna, hanem sokszor támogatta. 1918 után azonban a román földreform és adópolitika *egyértelműen kisebbséggelens volt.* Az eleve szegényebb magyar parasztság katasztrofális helyzetbe került, tömegessé vált a kivándorlás Oromániába, Amerikába. A magyar birtokosok, értelmiségiek, tisztviselők a kisajátítások, állásvesztések következtében szintén egyre-másra mentek tönkre, megindultak a repatriálások.

A románok nyelvhasználati jogát a demokratikus és szabadelvű 1868-as nemzetiségi törvény biztosította. Ennek ellenére a román többségű magyék kivételével ez nem mindenhol érvényesült maradéktalanul, némely rendelkezéseket igyekeztek kijátszani. Lehetővé tette mindezt a románok passzivitása is. A magyarság nyelvhasználatára 1921–1922-től évről évre nehezebbé vált mind a hivatalos, mind a magánéletben. 1938-ra a *közélet minden írásos megnyilvánulása román lett, a magyar sajtót kötelezték a román helynevek használatára*, a magyarul beszélőkre pedig lépten-nyomon rászóltak, beszéljenek románul.

A két román egyház a magyar uralom alatt teljes függetlenséget élvezett, zavartalanul fejlődött, államségélyt kapott. Trianon után a kisebbségi egyházak birtokai zömét elvették és a román egyházaknak adták. Az államségélyt gyakran minden indoklás nélkül megvonták a papoktól, így a magyar egyházak is állandó anyagi, megélhetési gondokkal küzdöttek. A lelkiismereti és vallásszabadságot a hatóságok lábbal tiporták. Napirenden voltak az olyan esetek, mint a magyar papok üldözése, bebörtönzése, az erőszakos térítések, az egyházi összejövetelek megakadályozása.

A magyarországi románoknak csaknem három-ezer román nyelvű iskolájuk, virágzó középfokú és az államtól teljesen független teológiai oktatásuk volt. Román egyetem nem volt, de a magyar egyetemeken a román hallgatók saját nemzeti egyesületeikben képezhették magukat. A román iskolák mindvégig éles állam- és magyarellenes szellemben működtek, a diákokat a magyar nép gyűlöletére, a Romániához való tartozás érzésére nevelték. A román elemi iskolákban 12, a középiskolákban csak 16 évvel a kiegyezés után *kezdték el tanítani a magyar nyelvet*. A román szellem gyengítését célzó Apponyi-törvényeket is csak hosszú idő elteltevel, a világháború előtti néhány évben hajtották végre. A román uralom alá jutott magyarság oktatásügye évről évre kedvezőtlenebb helyzetbe került, egyre több iskolát zártak be, a magyar diákok tízezrei kényszerültek román iskolába. A felekezeti iskolákat magániskolákká nyilvánították, önkormányzatukat megszüntették, tanáraikat évenként vizgára kötelezték. Kötelezően előírták négy tárgy román nyelvű oktatását, így gyakorlatilag ezek is kétnyelvűvé váltak. Magyar szellem az állandó ellenőrzések s a diákok nagyfokú lekötöttsége folytán csak korlátozottan érvényesülhetett.

Az iskolán kívüli művelődést különféle román egyesületek és a cenzúramentes román sajtó irányította. Legnagyobb hatása az Astra egyesületnek volt, mely akadálytalanul végezhetett irreverenda tevékenységét. A két legtekintélyesebb magyar egyesület, az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület később évekig vívott élethalálharcot fennmaradásáért. Az irodalom, a sajtó, a színház a lehetőségekhez mérten mindent megtett a magyarságtudat ápolásában, erősítésében, szerepük kulcsfontosságú volt.

A gyülekezési, társulási szabadság Magyarországon lehetővé tette, hogy kormányellenes tiltakozó gyűlések százait tartssák meg a románok.

Romániában öt év kivételével végig ostromállapot uralkodott, amikor az alkotmányban lefektetett jogokat is megvonták, s még esküvő, keresztelő vagy bál tartására is engedélyt kellett kérni.

A szerző a dualista Magyarország nemzetiségi politikáját sem tekinti idillikusnak, azt kritikusan szemléli, felsorolja a törvények hiányosságait is. A kisebbségre került magyarság helyzetének bemutatásánál érződik a személyes tapasztalat, itt jóval részletesebb a serelemek felsorolása. A könyv rádőbent arra, milyen nehéz volt a két világháború közötti Erdély magyarságának helyzete. Érdekes, hogy az erdélyi románok jó része is kritikusan szemlélte a Nagy-Románia berendezkedését, a kisebbségeket sújtó intézkedéseket.

A könyv olvasása elkerülhetetlenül is továbbgondolkodásra késztet, hogyan érvényesülnek ma a vizsgált nemzetiségi jogok, milyen körülmények közt él ma az erdélyi magyarság. Bármilyen nehéz volt is a helyzet a két világháború között, az erdélyi magyarság olyan politikai, művelődési, egyházi intézményekkel rendelkezett, melyek reményt adhattak a jövőre nézve, s olyan emberek tartották a lelket az ott élőkben, mint Kós Károly, Bánffy Miklós, Tamási Áron, Benedek Elek. Mára ezek az intézmények megszűntek, s Erdély szellemi nagyjai – tisztelet egy Sütő Andrásnak vagy Kányádi Sándornak – Magyarországra települtek át.

Bíró Sándor szerint: „A mérgezett légkör megváltoztatása és a gyűlölködés megszüntetése csak a múlttal való őszinte szembenézés útján érhető el. ...A hibákkal való szembenézés pedig előfeltétele annak, hogy a fájdalmas múltat lezárva, megtisztult lélekkel induljunk el egy jobb megértésen, kölcsönös jóakaraton felépülő új román-magyar viszony kialakulása felé.” A tisztázás reményében íródott ez a hatalmas mű. Szomorú, hogy nem jelenhetett meg idehaza. Sokkal nagyobb szükség lenne az ilyen könyvekre, mint a felfokozott Erdély-lázban napvilágot látott sok kétes értékű, hiányos, téves történelmi ismereteket nyújtó, konjunkturakiadványra. (Európai Protestáns Magyar Szabadegetem. Bern, 1989.)

Udvarhelyi Nándor

Tanulmányok Budapest múltjából, XXII.

A nagy hírű sorozat huszonkettedik kötete a Budapesti Történeti Múzeum (BTM) évkönyveként, a *Budapest Várostörténeti Monográfiái* című szupersorozat XXXI. köteteként látott napvilágot. Ebből a hármas sorozatba való beillesztésből is láthatjuk, hogy a különben mintaszerű tanulmánykötet megjelentetése mily sok nehézségbe ütközött. Ezek a nehézségek javarészt anyagi természetűek lehetnek. Erre utal a kolofon is, amely szerint a nagy múltú kiadványsorozat jelen kötetét egy kis debreceni nyomda, a Mozgáskorlátozottak Hajdú-Bihar Megyei Egyesületének Piremon Vállalata Nyomdaüzeme készítette el. Sajnos, a kolofon nem tájékoztat afelől, hogy hány példányban került kiadásra a kérdéses munka. Félő ugyanis, hogy a kiadvány szokatlanul kis

példányszámban készült, s ezáltal jelentős bibliográfiai, tudománytörténeti vétséget követett el, hiszen a sorozat előző kötetei lényegesen nagyobb példányszámban jelenhettek meg és terjedhettek el, juthattak el olyan helyekre, intézményekhez és kutatókhoz egyaránt, akikhez vagy amikhez ez a kötet már nem juthat el, azon egyszerű okból, hogy ezt a kötetet kevesebb példányban jelentették meg, mint az előzőeket. A kötet ismertetése kapcsán erre a mellékesnek tűnő szempontra azért térünk ki, mert szükségesnek látszik a szerkesztők, a kiadók, sőt a nyomdák figyelmét is felhívni arra, hogy sorozatkötetek kiadásánál igyekezzenek a sorozatigényeket kielégítve a kiadványokat az eredeti példányszámban megjelentetni.

Igazán nem időztünk volna ennél a kérdésnél, ha a tanulmánykötet – ahogy említettük is: mintaszerű – nem tartanánk fontos, nagy jelentőségű, értékes munkának. Ahhoz, hogy a kötet valóban forrásértékelő bíró, a sorozat hagyományait továbbfolytató és -fejlesztő, a helytörténeti kutatások és feldolgozások terén példamutató kiadvány, mind a szerkesztőbizottság elnöke (*Székely György*), mind a szerkesztőbizottság tagjai (*Gerevich László, Kaba Melinda, Kiss Jenő, Kubinyi András, Mezey Gyula, Nagy Emese, Ságvári Agnes, Vörös Károly*), illetve a szerkesztők (*Kaba Melinda, Nagy Emese*), sőt a felelős kiadó (*Selmezi László*) személye is garancia.

A tanulmánykötet öt nagy egységből áll. Az első egység a *Várostörténeti tanulmányok* címet viseli és tíz tanulmányt tartalmaz, melyek felölelik a főváros történetének egyes kérdéseit a kora középkortól az 1920-as évekig. Elvi jelentőségű, összegező természetű tanulmányoktól fogva (*Czagány István*: A budai várra vonatkozó történetírás és művészettudomány története; *Póth István*: Pest-Buda az egyetemes szerbség kultúrközpontja stb.) a részletező, adat- és anyagfeltáró, -közlő közleményekig (*Rózsa Miklós*: Heger Frigyes cukrász működése és cukrászok a kiépülő pesti Lipótvárosban; *Bibó István*: Az egykori Tigris Szálló története; *Kiss József*: Tóth Gaspár, Petőfi „Mecénása”; *Preisich Gábor*: Törekvések a főváros műszaki fejlesztésére a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság idején stb.). Külön kell megemlítenünk azokat a nagyobb lélegzetű tanulmányokat, amelyek nem is egyetlen közleményként, hanem folytatásokban jelentek meg (mint például *Létay Miklós*: Obuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma 1848–1945. II. rész), vagy egyébként válnak ki a tanulmányi keretek közül (mint például változásvizsgálati szempontjai miatt *Székely György*: Hunyadi László kivégzése – struktúraváltozások a magyar állam és a főváros kormányzásában című munkája).

A következő egység *Üzemtörténeti tanulmányok* címmel egy rövidebb *Jenei Károly*: Az Egyesült Izzólámpa és Villamosági Rt. és elővállalatai) és egy kimondottan terjedelmes, monografikus igényekkel fellelő, több fejezetre tagolt tanulmányt közöl (*Sárközi Zoltán-Szilágyi Gábor-Gáspár Ferenc*: A Fegyvergyár története, 1891–1948.).

A két egységben közölt tizenkét tanulmányt a *Közlemények* című fejezet öt rövid, a terjedelmes tanulmányokat nagyszerűen kiegészítő s részben

magyarázó, illusztráló közlemény követi (*Tardy Lajos*: Dunai hajóút a török kiűzése után, 1698; *Gál Éva*: Pest város 1758. évi térképe; *Rózsa Miklós*: Egy 1824. évi pesti üzleti hirdetés és annak forrásértéke; *Nagy Dezső*: Egy születő nagyváros lakosságának foglalkozási megoszlása a pesti 1841/42. évi adólapjstrom alapján; *Rajna György*: Budapest köztéri és udvari díszkútjai).

Azt, hogy tanulmánykötetünk múzeumi évkönyvként jelent meg, leginkább a *Szemle* című rovat mutatja. Az ebben a rovatban közölt három tanulmány mindegyike közgyűjteményi érdekű írás. *Létay Miklós*: A budapesti helytörténeti kiállításról címmel írt figyelemre méltó muzeológiai áttekintést. *Berza László* pedig a fővárosi Szabó Ervin Könyvtár nagy hírű Budapest Gyűjteményének anyagáról, ezek forrásértékéről és föltárásuk helyzetéről, lehetőségeiről értekezik (Várostörténeti források föltárása a fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében). Hasonló muzeológiai problémát vizsgál *Végh Katalin* is, éppen a BTM Adattárának vonatkozásában (A Budapesti Múzeum Adattárának intézménytörténeti gyűjteménye és a közelgő múzeumi évfordulók). A *Könyvismertetések* című, ötödik egység hasonlóan a *Szemle* részhez, ugyancsak erőteljesebben múzeumi-muzeológiai érdekű, mint a többi egységek, rovatok. A *Könyvismertetések*ben ugyan csak három könyvet recenziálnak, de mind a három sajátosan múzeumi érdekű és a további helytörténeti-muzeológiai kutatásoknak-feldolgozásoknak részben forrásul, részben pedig módszertani tanácsadónul szolgálhat. Az első ismertetés méltán kapott különös hangsúlyt és terjedelmet. A BTM nagy vállalkozásának, a helytörténeti kutatásokban és feldolgozásokban alapvető munkának számító Budapest története I–V. monográfiát *Soproni Sándor, Entz Géza, Gerő Győző, Bácskai Vera, Nagy Emese, Hanák Péter* és *Ságvári Agnes* sajátos érdeklődési körüknek, munkásságuk tárgyköreinek és módszereiknek-szempontjaiknak megfelelően mutatják be. Másodikként *Gál Éva* ismerteti Sopron nagy helytörténetésze, *Házi Jenő* munkáját: *Soproni polgárcsaládok, 1525–1848. I–II.* (1982). Harmadikként *Szász Zoltán* mutatja be *Veress Endre-Domonkos Sámuel*: A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848. című, ugyancsak 1982-ben megjelent munkáját. Az a körülmény, hogy a BTM előttünk fekvő, 1988-ban kiadott évkönyve egy 1973–1980-ban, illetve két 1982-ben megjelent munkát ismertet arra mutat, hogy a tanulmánykötet anyaga, a tanulmányok és a könyvismertetések is már jó ideje elkészülhettek, s csak kiadásuk késett mintegy öt-hat évet. A tanulmányok java részénél ez a hatalmas „csúszás” nem jelent különösebb bajt. Ellenben a könyvismertetéseknel, általában az ismertetéseknél, (tehát a kiállítási ismertetéseknél, bírálatoknál is) az ilyen és ehhez hasonló időeltolódások nagy károkat okoznak. Nemesak az ismertetések általános aktualitásvesztéséről van itt szó, hanem arról is, hogy a késedelmes recenziálás miatt a kérdéses munka csak jóval később vagy egyáltalán nem kerül bele a tudományos élet vérkeringésébe.

Amennyiben az ismertett tanulmánykötetet a

BTM valóságos évkönyvének tartjuk, úgy hiányoljuk belőle az intézmény munkájáról szóló – a későbbiek, például tudomány- és intézménytörténeti kutatások és feldolgozások szempontjából oly fontos – éves vagy két-, esetleg hároméves jelentést.

Összegezve az elmondottakat azt állapíthatjuk meg, hogy a *Tanulmányok Budapest múltjából XXII.* kiváló, nagyszerű forrásértékkel bíró tudományos kiadvány, amelynek adatainak kívül kutatási-összehasonlítási szempontjait, módszereit sem nélkülözheti helytörténeti kutatásunk, feldolgozó munkánk, honismereti tevékenységünk. (BTM Bp., 1988.)

Dankó Imre

A házsongárdi temető

Kolozsvár egyik legbecesebb zarándokhelye a házsongárdi temető. Aki egyszer oda eljut, soha nem felejtí az élményt.

Színes kalauzként, fontos történelmi dokumentumként adja most kezünkbe a Helikon Kiadó *Lászlóffy Aladár* nemesveretű szövegével, *Kántor László* több mint száz fotójával a Házsongárdi című kötetet. A szerzők a kezdetektől, a XVI. századtól mutatják be Európa egyik legrégebbi – és legszebb fekvésű – temetőjét. A Házsongárdban több százezer ember nyugszik, akiket a temető megnyitása óta eltelt négy évszázad alatt eltemettek.

A házsongárdi panteonnak a ma már egyre kisebb maradékot nevezhetjük, mely múltunk és művelődésünk lenyomata. Az utóbbi időkben tucatnyi neves ember sírjának vész nyoma évente, hisz a temetőt megszakítás nélkül használják, s új halottakat lefektetni csakis az újra „megölt” régi halottak helyére lehet. Pár évtizeddel ezelőtt az alaphangulatot még a terméskő és márványfaragványok XIX. századi állapota, stílusa határozta meg, mely azóta feltartóztatathatatlannul süllyed el. Csak 1939-ben, egyik „temetőrendezéskor” 3000 sírt nyilvánítottak felszámolandónak. Az egyik összeírás még számon tartott egy 1586-os követ, de mára már ez is eltűnt.

A középkortól kezdve némely városban (igy Kolozsváron is), de a nagyobb községekben is úgynevezett Kalandos Társulatok működtek. Ezek feladata elsősorban tagjaiknak tisztességes eltemetése volt. A házsongárdi temető hóstáti parcellájában még ma is gyakoriak a kalászt markoló címeres sírkövek: egykor ezt Kalandos temetőnek is nevezték.

Több évszázad síremlékeinek stílusát lehet itt nyomon követni, tanulmányozva az erdélyi város temetkezési szokásait, a sírjeleket, címereket, szövegeket; a szimbolikát, a betűtípusokat, az anyagokat, az arányokat, a vésestechnikát, a faragásművészetet: kelyhet és keresztet, kopjafát és haskövet. Ez utóbbiak a koporsó alakú tumbák (síremlékek), melyeket neveztek haskőnek is, a Házsongárd jellegzetes sírjelei.

Valaha Kolozsváron Hárompüspök tér is volt. Ma is a három református püspök (Nagy Péter – 1819–1884 –, Szász Domokos – 1838–1899 –,

Bartók György – 1845–1907 – és családtagjainak) szármagyas síremléke határozza meg a temetőkapunál azt a teresekét, ahonnan a Házsongárdba vezető utak indulnak.

A temető békés egyenlőségében, a köznép sorában bukkannak fel a nagyok: Szenci Molnár Albert, Tótfalusi Kis Miklós, Jósika Miklós és a többiek, kikről hosszan beszél Lászlóffy Aladár. Apáczai Csere János (1625–1659), a magyar művelődés- és nevelésügy úttörője, valamint felesége, Aletta van der Maet emlékeliszkjénél a szép Áprily költeményt is idézi, mely ma már az egész Házsongárd szimbóluma: A tavasz jött a parttalan időben / s megállt a házsongárdi temetőben. / Én tört kövön és porladó keresztben / Aletta van der Maet nevére kerestem.

Dsida Jenő (1907–1938), a két világháború közti erdélyi líra finom tollú, fiatalon elhunyt mestere kriptájának homlokzatán azok a sorok állnak, amelyeket hosszú haldoklása alatt tudatosan csi-szolt örökkévaló, emlékezetes üzenetté: Megtettem mindent, amit megtehettem / Kinek tartoztam, mindent megfizettem. / Elengedtem mindenki tartozását, / Felejtse el arcom romló földi mását.

Altórai Mike Sándor (1795–1807) oklevélkutatóról, levéltárigazgató síremlékfelirata: A KŐ A JELLEMZŐSÉGEK FÉRFIT / A KOSZORÚ AZ ÉLETBŐLCSET TISZTELI. Ő volt az erdélyi kormányzóki levéltár tudós igazgatója. Szenvedéllyel gyűjtötte össze történelmünk írott emlékeit. Életének eredményeként 200 kötetnyi kéziratot adott át még életében az Erdélyi Múzeumnak. Azt is zokon vette, ha adományait nyilvánosan megköszönték. Hogy ezt elkerülje, gyűjteményei anyagát valósággal lopva dugdosta be a kéziratár polcaira.

A Házsongárdban nyugszik az aradi vértanúk egyik gyóntatója. Bardócz Sándor (1817–1892) minorita pap is, akinek a nevezetes szolgálatáról a korabeli dokumentumok szólnak. Hidvégi gróf Mikó Imre 1805–1876 történetirő, művelődéspolitikus, miniszter, az Erdélyi Múzeum Egyeslet, a múzeum, a botanikus kert alapítója; aki saját telkéből ajándékozta a városnak azt a tizholdnyit, melyen ma a régi klinikák sora áll, s pár éve még Mikó utcának hívták Kolozsváron; akit Tompa Mihály, a hozzá írt költeményében Erdély Széchenyijének nevezett, mert élesztette, felszínen tartotta ERDÉLY múltjának megbecsülését a megmaradás érdekében.

Szokatlan, hogy miképp az embernek, egy mesterségnek is megmaradjon a maga leszármazási rendje, családfája, mint Kolozsváron a nyomdászatnak Heltaitól Tótfalusiig. A XVII. század végére három nyomda is találkozott a városban. Egyik a Heltai-féle; másik Szenci Kertész Ábrahámé volt, s a félig kész Várad bibliaival Várad ostromakor mozdult ki eredeti helyéről, hogy mestere halála után Kolozsváron kössön ki; a harmadik a reformátusoké. A betűmetszők, a nyomdászok síremlékei is a magyar nemzet kegyeletét váltják ki a temetőben.

Az emlékeztető emlékek napjainkig vezetnek. Következnek akik még kortársaink voltak. Követük Kós Károly (1883–1977) és családja síremléke,

akinek építési, írói, kiadói működéséhez fűződik a transzilvánizmus annyit vitatott fogalma is. Ízlését, rajzoló keze vonalvezetését annyi falomromzat és könyvdisz őrsi, a zebegényi katolikus, a monostori református templomoktól a budapesti állatkert néhány épületéig, az Erdélyi Szépművészeti Céh kötetéitől az Utunk című folyóirat első fejlécének betűtípusáig. Szülőföldszerepette, töretlen szelleme, pátriárkai korig megőrzött emberi tartása is hatalmas és felejtethetlen példánk közé emelik őt.

S akiket kisebbségi sorsuk öngyilkosságba kergetett: Szabédi László (1907–1959), az 1945 előtti erdélyi irodalom egyik legnagyobb ígérete, aki – Illyés Gyula szerint – „a regionalizmus is úgy szólaltatja meg, ahogy kell: európai színvonalon”. A költői, szépirodai tettek mellett a háború utáni években gazdag közéleti szereplés következik, az újságírástól a múzeumigazgatásig, majd 1947-től az újonnan alakult kolozsvári Bolyai Tudományegyetem professzori posztja. Benedek Marcell utóda lesz, aki sorra tanítja az esztétikát, a világ-irodalom-történetet, a művészettörténetet, végül a magyar irodalmi nyelv történetét. Tanítványai elmondhatnák, hogy mindig a rendteremtést, az értelmes testvéri összefogást tanította és kérte számon. Tízennégy tanév után, mikor az egyetem egyesítésével megkezdődött a magyar tan nyelvű főiskolai oktatás felszámolása, Szabédi professzor tiltakozásul öngyilkos lett.

Másikuk Szilágyi Domokos (1938–1976) költő, aki feleségével, Hervay Gizella (1934–1982) költővel és gyermekükkel, Szilágyi Attilával (1961–1977) pihen egy sírkő alatt a házsongárdi temetőben. Szilágyi Domokos a Bolyai Egyetem diákja volt, utána Bukarestben élt egy évtizedet, majd haláláig Kolozsváron. A poeta doctus fajtájából való volt, s mint műfordító is kitűnő és termékeny. Babitsi módon ismerte a költői mesterséget, vagyis a maga összetéveszthetetlen módján. Jelentős életművet hagyott hátra. Született Nagysomkúton, öngyilkos lett Kolozsváron, a Kányafői tetőn, 1976 őszén.

Házsongárd nem olyan, mint a világ minden más temetője: szellemi öröksége Erdély múltjának sugárzó emlékműve, de jövőjének záloga is. Házsongárd ma összefüggő ritkás szálerdő. A lombok koronája összeér felette. (Helikon, 1989.)

Dr. Domokos János

Somogy megye múltjából¹

A Somogy Megyei Levéltár csaknem 20 éve megszakítás nélkül megjelenő évkönyve egyik legrangosabb helytörténeti kiadványunk. Bizonyítja, hogy e levéltárban valódi tudományos műhely alakult ki, mely nemcsak maga produkál szép eredményeket, hanem neves fővárosi kutatók is érdemesnek tartják, hogy itt jelentessék meg munkáikat. Az első kötet kiadása óta (1970) eltelt csaknem két évtizedben a levéltár gárdája megfia-

talodott, csaknem kicserélődött. A szerkesztő és a „műhely” munkájának eredménye az is, hogy az újak, a fiatalok a kutatókhoz csatlakozni tudtak és az idősebb generációhoz hasonló színvonalon folytatják e tevékenységet.

Ézeknek az évkönyveknek a szerkesztésénél sajátos gyakorlat a kronológiai sorrend, valamint az a módszer, hogy egy-egy szerző nagyobb lélegzetű munkáiról, kutatási eredményeiről egymást követő évkönyvekben, több tanulmányban is számot adhat. Így soha sincs olyan érzésünk, hogy valamely szerző terjedelmi korlátok miatt bármit elhagyott vagy rövidített volna.

A közelmúltban megjelent 19. számú évkönyv első közleményét *Borsa Iván* készítette, aki 1978 óta folyamatosan ad közre Somogy megye történetével kapcsolatos középkori dokumentumokat. Az országbíró által ott törvénykezési ülészekon megbírságolt Somogy megyeiek lajstroma (1437–1447) című munkájában azon személyek adatait tette közzé, akire az országbíró vezette királyi bíróság a jelzett időszakban pénzbüntetést szabott ki. A bírságolás oka általában az volt, hogy a per tárgyalásakor az illető nem jelent meg vagy tartozott korábbi pénzbüntetésével. A szerző három országbíró (Bátori István, Rozgonyi György, Pálóczi László) idejéből közli listáit, melyek 173 bejegyzést, 371 személynevet tartalmaznak. Az összeállítás nemcsak a középkori bírósági gyakorlatot szolgáltató adatokat, hanem értékes társadalomtörténeti forrás is. Időrendben haladva a következő forrásközlést *Komjáthy Miklós* készítette, aki immár 16. alkalommal gazdagítja kutatási eredményeivel Somogy megye történetét. Jelen cikkében (A somogyi konvent II. Ulászló kori oklevelei az országos levéltárban) a parasztháború évből, 1514-ből származó okleveleket olvashatunk.

Kanyar József, a levéltár nyugalmazott igazgatója, a kötet szerkesztője, Könyv- és nyomdakultúra Dunántúlon a kései feudalizmus idején címmel téziszzerű összefoglalást ad egy nagyobb művelődéstörténeti tanulmányából. Részletesen foglalkozik az egyház kulturális szerepével, a falusi iskolákkal, bemutatja a rendházak egyházi és világi könyvgyűjteményeit. Felhívja a figyelmet a plébániákön őrzött könyvek fontosságára, melyek ebben az időszakban a kisebb településeket egyetlen könyvgyűjteményét jelentették.

Ember Győző, a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott főigazgatója Magyarország lakossága a XVIII. században I. című tanulmányában az 1711–1790 közti korszak rendelkezésre álló statisztikai adatait elemzi. Kiindulópontja a történetírásban sokszor idézett 1715–1720-as összeírás, melynek különféle értékelései olvashatók. Adatára hivatkozva Acsády Ignác a lakosság számát 2,6 millióra tette, míg a többi kutató ennél jóval magasabbra. Ember Győző megállapítja, hogy az első hivatalos népszámlálásig, 1787-ig a források alapján csak becsléssel dolgozhatunk. A tanulmányban áttekintést kapunk arról, hogy változott meg a török kiűzését követően a lakott helyek száma, a megyék népsűrűsége, milyen hatással volt a betelepítés és belső vándorlás a lakosság nemzeti összetételére. Foglalkozik a szerző a telepü-

¹Levéltári évkönyv. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár, 1988. 382 old.

lérend alakulásával, az óriásfalvak létrejöttével, a mezővárosi szerveződéssel, végül – a dunántúli adatok alapján – az úrbéri viszonyokat elemzi.

Tóth Péter Somogy vármegye leírása 1812-ből című tanulmányában felhívja a figyelmet a megyéről szóló földrajzi munkák fontosságára, melyek módszeres feldolgozásával évek óta foglalkozik. Jelen kötetben Rummy Károly 1812-ben keletkezett megyeleírását teszi közzé, melynek érdemi része egy 1785-ben végzett adatgyűjtésen alapul. Ebben az évben nevezte ki II. József Széchényi Ferencet Somogy, Baranya, Verőce, Szerém megyék főispánjává, aki első feladatának tartotta a rábizott terület megismerését. Kérdőíveket állított össze, melyeket a vármegyei tisztviselőknek kellett kitölteni. 1798-ban Széchényi Ferenc újra Somogy megye első embere lett, és a megyeleírás ügye ismét napirendre került. Először Szvorényi Mihály karádi lelkészt bízta meg a szerkesztéssel, majd 1812-ben a munka Rummy Károly lelkész-tanárhoz került, aki az adatlapokon kívül Bél Mátyás országleírását is használta. Rummy latin nyelvű kéziratát, melynek teljes fordítását olvashatjuk, az Országos Széchényi Könyvtár kézirtárában őrzik. A leírás az első részben általános adatokat közöl a megye fekvéséről, határaitól, vízrajzáról, útviszonyairól, lakóinak számáról, majd a mezővárosok, falvak és puszták következnek, a helyi gazdálkodásra, a földesúrra és lakosokra vonatkozó főbb adatok megjelölésével.

Reöthy Ferenc és *Kaposi Zolt* tanulmányaikban mezőgazdasággal kapcsolatos témákat dolgoztak fel. *Reöthy Fejezetek a dél-balatonai borvidék XVIII–XX. századi történetéből* című dolgozatában a sajátos dombvidéki szőlőművelés helyzetét vizsgálja, mely ugyan nem vetekedhet a Balatonfelvidék szőlőivel, de a XIX. század második feléig egyre nagyobb mértékben egészítette ki a gazdálkodás egyéb ágait. Az 1880-as években a filoxéra tönkretette a kb. tizezer holdas szőlőterület egyharmadát. Ezt követően – az országos gyakorlat szerint – a filoxérának ellenálló homoki szőlőt telepítettek a part közelébe, ennek azonban ma már alig láthatók nyomai.

Kaposi Zolt *A vármegyei uradalom termelése és a gazdálkodása a XIX. század első felében* című tanulmánya egy sajátos helyzetben lévő birtokról ad képet. A Kanizsa mellett fekvő uradalom gazdálkodását alapvetően meghatározta, hogy a községben kevés volt az úrbériség, nem volt számottevő robot, amit felhasználhattak volna. Ingyen munkaerő híján a föld megműveléséhez, állatok gondozásához béreseket, napszámosokat, konvenciósokat kellett fogadni. Ez főként a növénytermelésben növelte meg a többi uradalomhoz képest a ráfordításokat, aminek következtében igyekeztek mind nagyobb szerepet adni az állattartásnak, főként a legkevésbé munkaigényes juhászatnak, és a kényszerhellyel meggyarazható a tartalékok felélése, az erdőirtás, az egyre nagyobb hitelek felvétele is.

Dobai András, a levéltár munkatársa, az évkönyv 13. kötetében írt Somogy megye közigazgatásának 1849–1859 közti történetéről, most pedig a következő öt év szervezeteit dolgozta fel (Somogy vármegye közigazgatása az októberi dip-

loma és a Schmerling-provizórium idején, 1860–1865). Foglalkozik az októberi diploma kiadásának helyi következményeivel, a megyei bizottmány 1860. évi megválasztásával és működésével, majd a megyeszervezetet tárgyalja az 1861. okt.–1865. dec. közti időszakban. Cikkével a megye abszolútizmus kori közigazgatása feldolgozottak tekinthető.

Böszö Sándor levéltáros szintén évek óta folyó kutatásai alapján állította össze *A Csokonyavidéki Népművelési Egylet története (1868–1928)* című tanulmányát. Az évkönyv korábbi, 16–17–18. kötetibe három tartalmas összefoglalást készített a dualizmus kori egyesületekről, meghatározva azok főbb típusait, taglétszámát, a tagság társadalmi összetételét. Jelen tanulmányban egy 60 éven keresztül működött kulturális egylet történetét dolgozta fel, melynek feladata elsősorban a népiskolák segítése volt. Az első szervezet 1868-ban Babócsai Alsó-Járásai Népművelési Egylet néven alakult, majd 1878-ban kapta meg végleges nevét. Előadásaival, jól szervezett könyvtárával fontos szerepet játszott a falusi lakosság kulturális helyzetének javításában.

A kötet politikai jellegű tanulmányai közül a legfontosabb *Andrássy Antal* Fegyveres erő és hatalom Somogyban, a polgári demokratikus forradalom idején című dolgozata, mely a korszak nehezen hozzáférhető forrásait használva a hazatérő katonaság, valamint a rendfenntartó erők sajátos helyzetét vizsgálja az 1918 október–1919 március közti időszakban. Megismerhetjük Kaposvár és környéke közbiztonságát, a polgári nemzetőrség létrehozásának és működésének körülményeit, majd 1919 februárjában a munkásör-ség megalakulását.

Tilkovszky Lőránt *Aktion* Volksgrundbuch. A Deutscher Schutzbund illegális akciója a magyarországi németseg statisztikai adatfelvételére 1927-ben és *Bodnár Tibor* Nemzetűségi vizsgálat a Somogy megyei németek körében (1945–1946) című tanulmányaikban a német nemzetiséggel kapcsolatos, két ellenkező célú felmérésről illetve kísérletről számolnak be. Az 1927. évi adatfelvételi kísérlet arra irányult, hogy a családok őseit is figyelembe véve minél több német származású lakost mutasson ki az ország területén. 1945 után a hivatalos politika németellenes volt, ami – többek között – a kitelepítésekben, a volt Volksbund-tagok elleni eljárásokban is megmutatkozott. A Népgondozó Hivatalok által lefolytatott nemzetűségi vizsgálatok a helyi ellentéteket és nemzeti-ségi torzalkodásokat is fokozták.

A kötet zárótanulmánya *Géger László* *A tanácsok megalakulása Somogy megyében* című cikke, a megye 1950. augusztus és október közötti közigazgatását vizsgálja az ideiglenes tanácsok megalakulásától a választásokig.

Úgy érezzük, hogy a Somogy megyei Levéltár évkönyvsorozata az ismertett kötettel az eddigi színvonalhoz méltóan gyarapodott, és érdeklődéssel várhatjuk a sorozat 20., a két évtized kutatómunkáját reprezentáló darabját is.

Dóka Klára

Balatonfüred¹

Zákonyi Ferenc idegenforgalmi szakemberként, helytörténeti kutatóként éppúgy ismert, mint rádió- és tévészereplései alapján, vagy szakírói tevékenysége révén.

Amikor az 1950-es évektől a Veszprém megyei idegenforgalmi hivatal vezetőjeként nagyszabású tervekkel valószínűleg, ebben kitüntetett szerepük volt a különböző tájismertetőknél, útikalauzoknak, helytörténeti kiadványoknak. Helyi és országos kiadók várták kéziratát, a mindig pontos, szakszerű, terepbejárásokra alapozott, népszerűsítő és egyben tudományos ismereteket tartalmazó anyagait. (Olyan munkái jelzik ezt, mint balatoni és bakonyi útikalauzai, a Dunántúli gyógyfürdői és fürdői, számos balatonfüredi témájú könyv, ezernél is több cikk.)

Nyolcvanadik születésnapját megelőzően – némiképp köszöntésére is – jelentette meg lakhelyének tanácsa a városról írott, hatalmas szellemi teljesítményt jelentő, több évtizedes kutatómunkáját tartalmazó vastkos városmonográfiáját.

Tizenkét fejezetben foglalta össze azt, amit a tájról, a településről érdemesnek tartott elmondani. A településmonográfiákra jellemző szerkezeti beosztást Zákonyi Ferenc is megtartotta. A Balaton kialakulásának leírása után szól a természeti tényezőkről, majd a település történetét tárja az olvasók elé: ez utóbbiban a terület mára elpusztult egykori településeiről, amelyek valamilyen formában azért fennmaradtak az emlékezetben és ma is használatos földrajzi nevekként élnek a köztudatban: Papsoka, Siske, Kék stb.

Zákonyi kötetében annyiban mégis eltér a megszokott monográfia-összeállításoktól, hogy érdeklődésének, beállítottságának (és nyilván korábbi anyagyűjtéseinek) megfelelően a humán területekre koncentrált: így többek között a fürdőkultúra és az egészségügy, az építőművészeti emlékek, az oktatás, a művészetek és a kulturális élet, valamint a sport és a szórakozás kerültek előtérbe munkájában. A gazdasági életet mindössze a helyi hajógyártás, valamint a közlekedés képviseli.

A kötetben a három legterjedelmesebb anyag a település múltja, Füred építészeti- és vízi sportjának története. Zákonyi számos olyan forrásanyagot kutatót fel, amelyek eddig ismeretlenek voltak a történészek előtt. Tágabb összefüggésben ez azt is jelenti, hogy nem egy területen módosítja a táj történetéről eddig tudottakat, s olyan kapcsolódásokra hívja fel a figyelmet, amelyek más megközelítést igényelnek. Füred és környéke egykori történelmi szerepe megítélésében, s részben hozzájárul ahhoz is, hogy biztosabban lehessen meghatározni a városnak a vonzáskörzetben betöltendő jövőbeli szerepét.

A kötet záró fejezete a földrajzi neveket tartalmazza. A kitűnő személy- és földrajzi névmutató (Tóth Jánosné összeállításában) jó segítő a tájeko-

zódásban. A kötet viszonylag szerényebb ábranyaga nyilván a szövegterjedelmek tudható be.

A kötet kiadástörténetéhez tartozik, hogy a munkán Zákonyi Ferenc betegséggel küszködve dolgozott, s kétséges volt, hogy elkészül-e vele. Az előzőt megfogalmazó barát, Keresztury Dezső így ír erről és a szerzőről: „A város azonban nem mondott le róla. Hogy nagyra becsüli munkásságát, azzal bizonyította, hogy díszpolgárává emelte... Nemcsak önmagának és jeles polgárának állít emléket, de hozzáférhetővé teszi az értékes adalékgyűjteményt későbbi kutatók számára. Méltó feladatot biz így a jövőre.”

Tölgyesi József

Pallag Rózsa¹

Szép könyvet, jó könyvet mindig öröm kézbe venni, az ilyen könyvekbe mindig öröm belelapozni is. Az Akadémiai Kiadó Mesék, mondák, történetek címmel indított sorozata pedig ilyen szép könyveket – s biztos vagyok benne, hogy az iskoláskorú gyermekek számára jó és hasznos könyveket is – ad az olvasni vágyók kezébe.

Napjainkban egyre gyakrabban kerül szóba a haza fogalma, a haza fogalmának új értelmezése, a haza- és népszerűség erősebb, teljesebb kifejezése. Márpedig a haza- és népszerűsételre nevelést a szülőföld, a szülőföldön élő nép megszerettetésével kell kezdeni. A megszerettetést pedig elsősorban a szűkebb környezethez kapcsolódó történelmi események, irodalmi alkotások ismertetésével, a nép hagyományainak tudatosításával lehet elérni, Van-e olyan ember, akinek ne dobbanna meg a szíve, amikor szülőfaluját a televízióban, rádióban hallja említeni? Van-e olyan ember, aki ne igyekeznék megszerezni a szülőfalujáról, a szülőfalu történetéről, hagyományairól szóló könyvet? Azt hiszem, nehezen találnánk olyat. Éppen ezért örülök én is ennek a kötetnek. Mert ez azt jelenti, hogy a Kárpátalján élő magyar lakosságban elevenen élnek még napjainkban is a hagyományok.

A kötet hat kárpátaljai falu magyar népmeséiből ad ízelítőt az olvasónak. A mesék megismerése mellett megtudjuk azt is, hogy a gyűjtés 1956–1961 között történt, szinte az utolsó pillanatban. Mert ez a terület nemigen büszkélkedhet azzal, hogy a magyar néphagyományok gyűjtése nagy múltra tekint vissza. Amíg ugyanis az ukrán nyelvű anyag gyűjtése már a múlt század második felében megkezdődött, az 1950-es évektől pedig még teljesebbé vált, a magyar nyelvű hagyománygyűjtés – eltekintve néhány egyéni kezdeményezéstől – csak az utóbbi évtizedekben vált intézményessé, mióta az ungvári egyetem magyar tanszéke irányítja ezt a munkát. A Hungarológiai Intézet

¹ Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Szerk.: Varga Béla. Kiadja a városi tanács, 1988. 893 old.

¹ Kárpát-ukrajnai magyar népmesék. A meséket gyűjtötte és közzéteszi: Sándor László. Mesék, mondák, történetek sorozat. Akadémiai, Bp., 1988. 282 old. + illusztráció.

megalakulásával pedig bizonyára még nagyobb lépésekre lesz mód a hagyománygyűjtés és -feldolgozás területén.

A kötet 9 mesemondótól közöl meséket. Kiemelkedik közülük Hadar Dánielné Czine Eszter, Lamoga Jánosné Kiss Mária és Kádár Endre, akiknek 16–16 meséjét közli e kötetben a szerző. A három mesemondó közül Lamoga Jánosné Makosjánosiból, Kádár Endre Forgolányból a szülőfalu meséit ismerteti meg az olvasóval. Hadar Dánielné meseanyaga nemcsak a bátyui mesehagyományból táplálkozik, hanem a gyermekkorban hallott, szabolcsi (Fényeslitke, Kísvárda) meseanyagot is tartalmazza. Abban mindannyian közösek, hogy a szülőktől-nagyszülőktől hallott meséket őrizték meg, s – némely esetben (pl. Lamogáné) – hagyományozták tovább. Meséik témája, mondanivalója jellegzetesen példázza a magyar népmesék mondanivalóját. A mesehősök itt is elnyerik jutalmukat, a gonoszok pedig büntetésüket. A mesék színhelye itt is hasonlít a szülőföldhöz.

Nem feledkezik meg a szerző arról sem, hogy a mesezővekben előforduló tájszavakat, esetleg idegen szavakat mai, köznyelvi jelentésével együtt jegyzékek foglalja. A kötet végén tipológiai meghatározás található.

A kötet meséi felnőtteket szórakoztattak a maguk idejében, de mindig meghallgatták a gyermekek is. A gyűjtő pedig, amikor a kötet anyagának válogatását végezte, inkább a gyermekekre volt tekintettel. Így azután örömeire lesz mindazoknak, akik kezükbe veszik e könyvet.

Amikor a sorozat szerkesztői a kiadóval közös elhatározásra jutva megkezdték a kötetek megjelentetését, általános iskolásoknak akartak segíteni. S milyen jó, hogy így gondolkodtak. Mert Kalotaszeg és a bodrogközi Karcsa után eljut az ifjú olvasó Kárpátaljára is, a kárpátaljai mesevilágba, hogy majd a többi kötet megjelenése után megismerhesse más vidékek meséit, mondáit is.

Nagy Géza

ALEXAY ZOLTÁN:

Szigetköz

Reménykedem, hogy Alexay Zoltán gyönyörű fényképalbumát nem úgy nézzük egykor, mint összüléink nézhetek vissza kiüzetésük után a Paradicsomra. Szeretne ebben hinni e könyv tudós szerzője, a győri Kazinczy Gimnázium tanára is, aki fullasztó port, hőséget és fogvacogtató hideget, ködöt, esőt és szünyogok hadát vállalva évek óta kitartóan és hűséggel fotózza hazánk legnagyobb szigetének természeti szépségeit. Ki tudja, talán az utolsó órában érkezett, mint az elhaló szép dalla-

mok lejegyzői, vagy a Duna hullámai alatt örökre eltűnő régészeti emlékek főtárói. Tömör előszavában arról vall a szerző, hogy a biológus szakmai kíváncsiságán és a fotózás szenvedélyén túl az az emberi nyughatatlanág sarkallta, amely oly sok nagyszerű teljesítmény létrehozója volt.

A Szigetköz kialakulása a földtörténeti múltban 2,5–3 millió évvel ezelőtt kezdődött. Azóta a Duna roppant víztömege az úr e tájon. Épít és rombol, életet és halált oszt, kenyeret ad vagy vesz el szépséyes kedve szerint. A nagy folyó a múlt század végi szabályozáskor szenvedte el az első igazán súlyos vereséget. Azóta rendre alul marad az ember és a természet kétes kimenetelű birkózásában. Még ma is élőlények ezreit pusztítja el a Duna felső szakaszán lévő tározók „eleresztett” vize, vagy a barbár tavaszi nádegetés. Ennek ellenére még ma is csodálatosan gazdag és változatos a folyó körüli vízvilág, az öreg Duna és a Mosoni-Duna által körülölelt sziget növény- és állatvilága. Ezt tárja elénk lélegzetelállítóan szép fényképein Alexay Zoltán.

Először a hullámtér 6000 hektárnyi területét mutatja be. Itt még a víz az úr. Csaknem ötszáz szigetet ölelnek körül a Duna-ágak, amelyek ideális életterei a békáknak, siklóknak, gémekek, hattyúknak, kócsagoknak és gólyáknak. Úszó borz, csíkos vadmalacok, virágzó kőénybokrok és színpompás madarak tűnnek föl a fotókon. De megismerkedhetünk a mocsarak élővilágával is: zsurlók, tündérrózsák, sás, békalence, lepkék, szitakötők és ragadozó madarak a következő képek szereplői. A nedves rétek öreg fűzfái mellett lila őszi kikerics, szibériai nőszirmo, orchideák, gyíkok és mezei vadak lettek a kíváncsi kamera témái. Gyönyörködhetünk bölcs és vén kocsányos tölgyekben, bogarakban, bokrokban, boggyókban, hóvirágokban és erdei vadakban. Megjelenik végül a tájban élő ember is száradó hálók, ladikok, bokrokba bújó halászkunyhók, mesés zsákmányok, kompok, uszályok és nádfődeles házak társaságában. Kosarat fon, teknőt váj, csordát terel vagy éppen bölcs nyugalommal szemléli a vizet.

Együttérzést, melegséget, tiszteletet és csodálatot tükröznek Alexay fotói, és áhítatot érzünk mi is a különböző évszakokban hajnalban, este, napközben, vihar előtt, szikrázó napsütésben, esőben, áradáskor vagy sekély vízben megörökített pillanatok láttán. Minden természetet szerető-kedvelő embernek ajánlom ezt a 163 színes fotót, amelyet magyar, német és angol nyelvű képaláírásokkal és háromnyelvű bevezetővel látott el a kiadó, hogy széles körben ajándékozásra is alkalmas legyen. Nem is sokallom érte a 298 forintot! (Interpress, Bp., 1989.)

Tuba László

A Báthory István Múzeum évkönyve¹

A Báthory István Múzeum fennállásának 34 éve alatt sok és gazdag tartalmú kiadványt jelentett meg. A Múzeumi Füzetek sorozatban – 1955 és 1987 között 27 kötet látott napvilágot. Ezek a város és a térség történelmi hagyományainak bemutatását tűzték ki célul, Nyírbátor város történelmének jobb megismerését szolgálták. Csak sajnálni lehet azt, hogy igen kis példányszámban adták ki őket, így ma már nehezen hozzáférhetőek.

Nyírbátor mindenkor méltó ápolója volt sok évszázados történelmi hagyományainak. A kiemelkedő évfordulókon a városi tanács és a Báthory István Múzeum rendszeresen emléküléseket szervezett. Így került sor, többek között 1979-ben A *Báthory család és kora*, 1982-ben a *Báthory-ak és Erdély*, továbbá a *Fráter György emlékülésre*. 1986-ban Nyírbátor Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király halálának 400. évfordulóját ünnepelte. Ebből az alkalomból indította útjára a Báthory István Múzeum új évkönyvét a *Folia Historica et Ethnographica*. Az előző kötet *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthory család történetéhez* címmel jelent meg.

A kötet szerkesztője – építve a széles körű társadalmi összefogásra, ami az évkönyv megjelenését is lehetővé tette –, bevezetőjében vallja, támogatója kíván lenni a honismereti mozgalomnak azáltal is, hogy e sorozatban a hivatásos kutatók mellett, megjelenési lehetőséget kíván nyújtani a honismereti mozgalom munkásai írásainak is, amennyiben azok színvonalra megfelel a tudományosság követelményeinek.

Báthory István szerepét, tevékenységét a magyar történetírásban már sokan értékelték. Arról azonban, hogy munkásságát, életművét hogyan méltatja a lengyel történetírás, jóval kevesebbet tudunk. Ezt a hiányosságot pótolja a kötet bevezető tanulmányában *Libiszowska Zofia. Péter Katalin* az erdélyi fejedelemség kialakulását vizsgálja. A Báthory-ak korának is nagy kihívása volt a darabokra szétszedett Magyarország területi egységének újbóli megteremtése. *Benda Kálmán* az uralkodó ez irányú terveit elemzi. Országegyesítő törekvések a XVI–XVII. században címmel az előbbi gondolatkörhöz illeszkedik *Kahler Frigyes* tanulmánya. A kezdeményezés Erdélyből indult, ezeknek az elképzeléseknek a realizálását is döntően meghatározza az országrész ingtag világpolitikai helyzete. *Búza János* a Báthoryak pénzforgalmát mutatja be. Ebből az is kiderül, hogy a közös uralkodó a gazdaságpolitikának is jó ismerője és művelője volt. Keves olyan család van történelmünkben, amelyről annyira végletes vélemények alakultak volna ki, mint a Báthoriakról. Európai szintű politikus, megmondólatlan, felelőtlen, korlátlan ember egyaránt akadt e nagy családban, ezért igen árnyalt az a kép is, amit a

régi magyar irodalom alkot róluk. Ezt a kérdéskört *Bán Imre* dolgozza fel munkájában.

Fontos vallástörténeti adalék a térség történetéhez *Csohány János* tanulmánya, melyben a reformáció elterjedését vizsgálja a Nyírségben. *Takács Péter* a magyar történelemből protestáns személyiségeket mutat be, s közben a XVI. század Magyarországról fest komor, sötét, de reális képet.

Nyírbátor műemlékei hangulatosabb teszik városunkat. *Entz Géza*, miközben ezeket a műemlékeket vizsgálja, méltatja a térségben folyó műemlékvédelmi tevékenységet is.

A mezőváros történelmében sorsdöntő helyet foglal el a Károlyi család. A település és a család közötti úrbéri per több mint százéves anyagát dolgozta fel *Jenei Károly* – csaknem két évtizede kiadatlan – posztumusz tanulmányában. Külön érdeme a munkának, hogy a szerző eddig ismeretlen források sorát dolgozta fel benne.

A közelműlban jelent meg a Báthory István Múzeum évkönyvének második kötete.

A kötet első tanulmányában *Istvánovits Eszter* és *Kurucz Katalin* részletes és gazdag tájékoztatást nyújt a Szabolcs-Szatmár megyében 1984–1986 között végzett ásatásokról. A leletekről készült rajzokkal illusztrált tanulmány feltehetőleg nemcsak az archeológia szakemberei számára, hanem a történelmi múlt iránt érdeklődő közönség számára is értékes forrás lesz.

Módy György munkájában a Szabolcs megyei Gút falu történetét kíséri nyomon a tatárjárás koráig. Művének folytatása az évkönyv következő kötetében kap helyet. *N. Kiss István* Nyírbátor mint szabadparaszti oppidiumot vizsgálja 1708–1711 között. A tanulmány jól érzékelteti a mezőváros szerepét a Rákóczi-szabadságharcban, és ezzel összefüggően a település jogállásában ezidő alatt bekövetkezett kedvező irányú változást.

A XVIII. századi összeírások mind a történettudomány, mind a néprajztudomány alapforrásai közé tartoznak. *Takács Péter* a XVIII. századi szabolcsi vásárokról alkot képet, az 1772-es paraszti investigációját alapján. A szerző a forráscsoport kitűnő ismerője, korábban e témakörben több munkája is napvilágot látott. A mezőváros középkori történetéről nagyon sok munka jelent meg. Viszonylag jól feldolgozott e kor a település történetében. Nem mondható ez el Nyírbátor és környékének újkori történetéről. *Mészáros Pál* munkáját, melyben a térség agrárszocialista mozgalmát mutatja be a XIX–XX. század fordulóján, ezért is nagy jelentőségűnek tekinthetjük. *Szabó Géza* Szabolcs megye XX. századi történelmének kutatószáról ír.

Kahler Frigyes egy XIX. század eleji pénzhamisítás történetét dolgozta fel. *Páll István* tanulmányában az Északkelet-Magyarország népi építészeti elemeket mutatja be. A zárótanulmányban *Ratkó Lujza* feldolgozását olvashatjuk a nagyállói csizmadiamesterség történetéről. A szerző munkája fontos néprajzi adalék a térségben folyó kismesterségek történetének megismeréséhez.

Ajánlatos lenne, ha az évkönyv első kötetéhez hasonlóan a többi is tartalmazna idegen nyelvű összefoglalókat, ami nagymértékben elősegítené a tanulmányok nemzetközi megismertetését.

Kaliba János

¹Folia Historica et Ethnographica I., II. Nyírbátor, 1986; 1988.

A csíki kaláka: intézmény és jelkép

A kaláka nyelvünkben román eredetű szó, a közös önkéntes munkát jelentő „clăca” átvétele. Hasonló jelentése mellett a történeti nyelvi adatok szerint a kaláka a robotszerű kötelező munka, illetve a multság, lármas veszekedés egymással ellentétes értelmű jelentéseiben is használatos volt. A múlt század végére azonban, viszonylag egységesen az önkéntes összeállással vállalt közös munkavégzés jelentésében terjedt el. Szabó T. Attila szerint ekkorra ez a köznyelvi szinten csak az erdélyi és a vele szomszédos területeken, pl. Szatmárban élő szó országszerte használatossá vált és a magyar irodalom része lett.

Hajdú Farkas Zoltán a kaláka intézményét annak „klasszikus hazájában”, az erdélyi Csík falvaiban gyűjtött anyag alapján vette tüzetes vizsgálat alá. Tanulmányának utolsó részében azt mutatja be, hogy a múlt század végén, tehát nagyjából egy időben a szó széles körű elterjedésével, a kalákanak nevezett közösségi cselekvés, a társasmunka e sajátos válfaja jelképpé, szimbólummá vált. A „magaskultúra” képviselői, többnyire székely származású értelmiségiek, írók ettől kezdve tekintik a székelyek kalákáját „eszményi közösségnek, illetve közösségi modellnek”. A kaláka a „kisebbségi helyzetbe került erdélyi magyarságnak is kulturális főszimbólumává vált”, amit kezdetben szintén írók fogalmaztak meg s e képet a különböző fórumok, különböző médiák napjainkig éltetik. Az 1970-es évek végén például a kaláka jelképisége sajátos értelmet nyert a román televízió – azóta megszüntetett – magyar nyelvű műsorának a Kaláka című néprajzi-népzenei programja révén. E műsorhoz – ahogy a szerző írja – „az etnicitás mitologizált fogalma társul(t)” és a műsort mindenki „emocionális szinten valami nemzeti-szempontról nagyon fontos dolognak, az összefogás jegyében született többnek” tekintette. A kalákához tapadó ilyen szimbolikus, ideologikus képzetábrák felvillantása Hajdú Farkas Zoltán témaválasztását is kellően megindokolja: célja elsősorban az volt, hogy a másodlagos jelentések lefejtésével pontos képet és magyarázatot adjon a kalákáról, a közösségi cselekvés e meghatározott típusáról.

A társasmunkák vizsgálata és elemzése a néprajz viszonylag elhanyagolt területe. Ezt nemcsak az aránylag kevés esetleírás tanúsítja, hanem az a tény is, hogy az elemző, értékelő tanulmányok is többnyire csak a társasmunkák rendszerezéséig, a főbb munkafajták csoportosításáig jutottak. E ponton azonban azt is nyomatékkal ki kell emelnünk, hogy a magyar társadalom-néprajzi vizsgálatok általában is megkétszerezve bontakoztak ki és lényegében maig nem kristályosodott ki a társadalom-néprajz speciális módszertana és kutatási gyakorlata.

Hajdú Farkas Zoltán a csíki kalákáról írt tanulmányában hasznosította a kutatás eddigi eredményeit, ami főként az anyag leírásában, a munkafajták megkülönböztetésében segítette a szerzőt,

ugyanakkor az értelmezés terén messze túllépett elődei felfogásán s eredményein.

Elsőként azt emelhetjük ki, hogy termékenynek bizonyult a szerző megközelítését alapvetően jellemző társadalomtörténeti, társadalomelméleti irányultság. A csíki társasmunkák, ezek változását a csíki paraszti társadalom történetébe ágyazza. E közösséget a szabadparaszti, katonáskodó társadalmi helyzet (illetve tudati számontartása) és a társadalmi változásokra való nehézkes reagálás jellemezte. A kaláka „ebben a viszonylag zárt, belső törvények által meghatározott közösségben” alakult ki, mint a társadalmi kölcsönösségek-visszonosságok rendszerét „egybefogó és szabályozó” intézmény. Csíkbán a társasmunkák, vagyis az egyéni családi kereteken túlmutató munkaszervezeti formák igen gazdag és változatos rendszere alakult ki. E munkákat két nagy típusba lehet osztani. Az első típust az egyszerű, alkalmi munkák elvégzésére szerveződő egyszerű kooperációk alkotják. Elemi csapások esetén például a falu segítséget nyújtott a megkárosultaknak. Az ilyen kooperációk elsősorban segítségnek minősülő munkának és nem kifejezetten társasmunkának számítottak. A visszasegítés kötelezettsége azonban még ebben az esetben is többnyire tudatosult. A másik típust a tényleges társasmunkák alkotják, amelyeknek egy nagy hányadát a gazdasági szükség következtében létrejött társasmunkák, a tulajdonképpeni kalákák jelentik. Ezen belül széles körű a kölcsönbe végzett munkák tartománya, amelyeket „az azonos értékű visszadolgozás kötelező volta” jellemez. Legelterjedtebb formái az időről időre ismétlődő ganyézó (trágyahordó), a kaszáló és a rítusokban gazdag, de Csíkbán a kisebb birtokok miatt ritka arató kaláka volt, valamint az asszonyok közös nagymosását jellemző szapuló rakás. Ugyancsak a gazdasági szükség hívta életre a segítségbe végzett, periódikus nem ismétlődő munkákat. Ebben nem „a falu”, hanem a közelebbi viszonyban állók: rokonok, szomszédok, komák vettek részt. Ebbe a csoportba a házépítéssel kapcsolatos (fahordó, kőhordó, borona hozó, házépítő, tapasztó) kalákák, a fonókaláka, a juhtartó és az ún. „lopó” kalákák, vagyis a pl. kenderrel, gyapjúval nem rendelkező társnak a megsegítése tartozott. „Az ilyenfajta kalákát bár visszasegíteni (visszaadni) kötelező volt, másfajta munkaalkalmakkal is viszonzni lehetett”. A társasmunkák egy további része a szórakozás céljával szerződött, legismertebbike a fonó volt. Hasonló jelleggel más, például farsangi mulatságok költségeinek előteremtése érdekében a fiatalság egy sor „gyűjtőkalákát” – pityókagyűjtő”, „fagyutó” stb. – rendezett. A közös munkák egy speciális csoportját rituális célból végezték, ám ennek Csíkbán is csak halvány emléké lehetett megtalálni: volt, aki emlékezett arra, hogy a „fekete pepecs” nevű járványos betegség elhárítása érdekében az asszonyok egy éjjel, közösen kenderruhát varrtak s a közelgő „fekete pepecs” számára a határba kiakasztották. Gyakoribb, általánosabb volt a társasmunkák azon csoportja, amelyet külső erők, vagy inkább a közérdek hatására végeztek. Erre példaként az útkarbantartás „köz munkája” vagy az egyháznak végzett „papkaláka” említhető.

Az ilyen sokféle csiki kalákával szemben a jobbágyi–paraszi, társadalmi örökséggel bíró Mezőségeen a társasmunkák rendszere sokkal szegényesebb volt. Magyarorszáton az ünnepélyes, ritusokkal tarkított *aratókaláka* mellett mindössze néhány alkalmi „segicségről” adhatott számot a kutató. A két kontextus összevetéséből az a tanulság vonható le, hogy amíg a kaláka „a Székelyföldön” a mellérendeltségen alapuló kölcsönösséget jelöli, addig a Mezőségeen egy önkéntesen vállalt, ingyen munka neve. (A jelentésmódosulás további esete, hogy Biharban a kaláka sajátos táncalkalmat jelent. Mint láttuk, hasonló értelemben nyelvtörténeti adataink is vannak.)

Történeti, etnológiai példák nyomán Hajdú Farkas Zoltán meggyőző módon fejt ki, hogy a kaláka a kölcsönösség egy általános, nem kizárólag egy szűkebb népcsoport körében kialakult formája, amelyben az ajándékcseré tárgya a közösség tagjainak munkája. „A kalákában a technikai és rituális cselekvés célja az *újratermelés* volt. Egyfelől a közösség fenntartását biztosító anyagi javak, másfelől a közösséget összetartó kapcsolatok, értékek újratermelését biztosította, elválaszthatatlan egységben.” A kaláka kölcsönös, nem mint gazdasági racionalitás, hanem ajándékszerű cselekvéssorozatként jelenik meg, amelynek *gazdasági funkciója gyakran kevésbé volt lényeges, mint szimbolikus jelentése.*

A kaláka, az ajándékcseré szertartásos, rituális jellegét a kaláka munkát követő záróalkoma, a közös mulatság szentesítette. Bár a kaláka több konkrét formáját – legalábbis a mai leírások alapján – gazdasági, racionális okokkal magyarázhatjuk (egy házépítéshez például kevés a család munkaereje), a kaláka lényegét sokkal inkább a „nem piacelvű gondolkodás” határozza meg: a kaláka egyfelől a szükség esetén gazdasági tőkét alakítható „szimbolikus tőkefelhalmozás” módszere, másfelől a csoportorganizáció nyilvános és ünnepi megerősítése. Ettől azonban feltétlenül utalni kell a szerző azon fejtegetésére is, hogy a kaláka nem tekinthető állandó, változatlan intézménynek. Történeti adatok és a közelmúlt változásai egyértelműen jelzik, hogy a reciprocitás jellege és az intézmény formái szempontból egyaránt jelentős változásokon ment át.

Összességként megállapítható, hogy Hajdú Farkas Zoltán munkáját a pontos etnográfiai leírás, a történeti és komparatív szemlélet, valamint a jelenségek felszíne alatti jelentések kibontására törelemzés együttes alkalmazása teszi sikeressé és jelentőssé. Ugy vélem, hogy az utóbbi terén a szerző megoldását azzal finomíthatná, ha az alapján társadalomelméleti fejtegetéseket a terpmunka konkrét szintjére is visszacsatolná. Ez igen termékeny módszert eredményezne, amelynek révén megismerhető lenne a reciprocitás *konkrét társadalmi viszonylatainak természete.* Ez kiküszöbölne azt a módszertani buktatót, amitől egyébként a jelen munka sem tudott maradéktalanul megszabadulni, hogy a cselekvések, a társadalmi akciók leírását és magyarázatát a *róluk* adott beszámoló, normatív tudósítások alapján kíséreljük meg.

A tanulmányt – tetszetős formában, sajnálato-

san sok sajtóhibával és kicsit kusza tipográfiái kivitelben – a Közművelődési Információs Intézet adta ki. Ez bizonyos szempontból sajnálatos kényszerpálya, hiszen a tanulmány témaválasztásában, megszövegezésében egy konkrét közösség számára íródott: „nemzetiségi intézményeink hatékonyabbá tételéhez feltétlenül szükséges a múltbéli intézmények, történetek, funkcióinak pontos leírása, megértése”, mivel Egyed Péter szavait kölcsönözve a szerző maga is vallja, hogy „egy társadalmi csoport, közösség megmaradása elsősorban intézményeinek funkcionálisától, alkalmazkodóképességétől függ”. Bizunk tehát abban, hogy e fontos tanulmány nem marad egy szűk körben terjesztett kiadvány, hanem eljut azokhoz, akiknek elsődlegesen íródott. (*Közművelődési Információs Intézet. Bp., 1986. Folklor–Társadalom–Művészet 16.*)

Fejős Zoltán

KRUPA ANDRÁS:

A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága

Napjainkban, amikor igen sok szó esik a kisebbségekről, nemzetiségekről, különösen nagy értéket képviselnek az olyan munkák, amelyek politikai elfogultságtól mentesen, tudományos módszerrel mutatják be egy-egy nemzetiség kultúráját, műveltségének egy-egy szelétét. Az ilyen munkák ugyanis önmagukban példaértékűek. A magyarországi nemzetiségi néprajzkutatás különösen az utóbbi másfél évtizedben futott föl örömdetesen: ötvenente Békéscsabán megrendezik a nemzetiségkutató konferenciákat, már valamennyi nemzetiségünk nyelvén megjelenik néprajzi könyvsorozat. Ebbe a körbe illeszthető be Krupa András tekintélyes monográfiája a délkelet-magyarországi (Békés és Csongrád megyei) szlovákok hiedelemvilágáról. A 432 oldalas munka – szlovák és német rezümével és tartalomjegyzékkel – a debreceni „néprajzi kiadó”, a Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajzi tanszékének Studia Folkloristica et Ethnographica sorozatának 23. köteteként jelent meg.

Krupa András munkája jellegzetesen interetnikus irányultságú. Dömötör Tekla, a magyar népi hiedelmek kutatója így ír erről a vizsgálati módról: „A magyar néphit és a környező népek hiedelmeinek viszonya időszakonként is, sőt a magyar nyelvterület egyes részeiben is változó. Az egyes néphitelemek interetnikus kapcsolatainak vizsgálata mind külön-külön könyv tárgya lehetne.” (A magyar nép hiedelemvilága. Bp., 1981. 18. old.)

Dömötör Tekla említett művében nem is vállalkozhatott erre a módszerre, Krupa András könyvében – témájából adódóan – csakis erre törekedhetett. „Célunk – írja –, hogy az itt élő szlovákok hiedelemvilágát ne csak önmagában, hanem mindazon etnikumok néphitével összehasonlítva láthassuk, amelyekkel az eredeti vagy a mai lakóhelyükön együtt éltek. Az összehasonlításul közölt adatok egyrészt konkrétan mutatnak arra, hogy a délkelet-magyarországi szlovákok néphitének feldolgozott elemei mennyire sajátosak, illetve mi-

lyen mértékben kapcsolódnak a környező etnikumok hiedelemvilágának azonos gyakorlatához; másrészt... sejtetik a történeti távlatokban fellépő összefüggések, kapcsolódások meglétét." Az interetnikus vizsgálat tényezői Krupa András könyvében a következők: mindenképp az anyaetnikum (a szlovákság) és a magyarság, valamint az egyéb szláv és német népek.

A nemzetiségi hiedelemkutatásnak is a kiindulópontja az adott nemzetiség története. Mikor telepedtek le a szlovákok ezen a területen? A törökkort követő újjáéledésről először szókótt jobbágyok érkezettek Békésbe. Majd szervezett telepítést történt Békés és Csanád megyébe. A harmadik hullám az itt létrehozott telepes helységekből való továbbvándorlás jelentette. Először Békéscsabát, Szarvast és Mezőberényt ülték meg a szlovákok. A szétvándorlás 12 helységet érintett a mai Magyarország területén. A térség szlováklakta településeinek zöme Békés megyére tehető, csupán három van Csongrádban (Ambrózfalva, Csanádalberti, Pitvaros).

A mai nemzetiségi hiedelemvizsgálat az összehasonlításon kívül nem mellőzheti a nyelv kérdését sem. Először is megvizsgálandó, hogy milyen nyelvjárást is beszélnek a békési, pontosabban a délkelet-alföldi szlovákok. Nyelvük a közép-szlovákiai nyelvjárástípusba tartozik, de annak is sajátos, alföldi nyelvváltozata. A nyelvjárási jellemzők meghatározásán túlmenően figyelmet érdemel a kétnyelvűség kérdése, valamint a nyelvvesztés. Krupa András könyvében bőséggel találunk erre adatokat (bár könyvének nem ez a fő feladata). A terminusok és a gyűjtött szövegek (hiedelemszövegek) mindig eredeti nyelven találhatók a kötetben, s a szerző is sokszor utal a kétnyelvűség állapotára. Egyébként sokféle nyelvi mozgást megfigyelhetünk. Az itt hallott magyar hiedelem-történetek eleinte szlovák nyelvűvé, később kétnyelvűvé adaptálódtak. Ujabbán, ha magyarul ismernek meg egy történetet, rendszerint magyarul is mondják tovább. Vannak olyan történetek, amelyek eredetileg szlovák nyelvűek voltak, de ma

a szlovák adatközlő is magyarul meséli őket. Krupa András idézi, hogy Nagybánhegyesen a starejsík, azaz a násznagyok szlovákizált cseh nyelvű búcsúbeszédét is magyarra fordították. A fentiek mindenestre ékes bizonyítékai annak, hogy a kétnyelvűvé válás nem tekinthető egyirányú folyamatnak.

A kétnyelvűség maga jellegzetesen interetnikai kérdés. Hiszen ennek a kutatásnak az alapvető problémája: átadás-átvétel folyamata. Hiedelmek esetében az elsődleges föltétel az, hogy a hiedelem-vagy szokás-elem közel álljon az átvevő kultúrájához. Szükséges ehhez ezenfelül pszichikai feltétel is (motiváció, azonosulás stb.). Az interetnikus vizsgálatban tűnik föl valójában a kiegyenlítőds is.

A kötet fölépítése követi a hagyományos hiedelemmonográfiákat: kozmogóniai ismeretek, b) az emberhez kapcsolódó hiedelmek, c) az ember környezetével kapcsolatos hiedelmek, d) mitikus lények. Ez utóbbiak a következők a Délkelet-Alföldön a szlovákság körében: boszorkány (bosorka, striga), tudós kocsis (nincs szlovák terminus), kísértet (mátoha), lidércfény (svetlo), lidérc (zmok), viziborjú (vodno feľa), víziember (topeňec). Különösen érdekes, hogy az Északkelet-Magyarországon annyira ismert (és néprajzilag Barna Gábor által olyan kitűnően leírt) nora ("visszajáró, gyakran vérszívó szellemlény") ezen a tájon nem ismert.

Választ kapunk az alföldi szlovákság hiedelemvilágának történeti rétegződésére is. Eszerint ennek három egysége van: a) az eredetileg magukkal hozott alapréteg, b) az új helyen interetnikus kapcsolatok révén adaptált réteg, c) a lokális hatásokra keletkezett hiedelemréteg.

A kezünkben lévő monográfia jelenkori gyűjtés, amely a hiedelmek sokféleségét, történetiségét, maiságát is bemutatja. Érdekes – hogy stílusosan mondom – „szellemi” kalandokra csábít; fontos adalék a Kelet-Nyugat között lévő magyar hiedelemvilág alakulásához is. (Debrecen, 1987.)

Balázs Géza

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Népművészetért Alapítvány pályázatot hirdet a magyar néptánc, népzene, népviselet kutatása, feldolgozása s a széles közönséghez való eljuttatása témakörökben.

Pályázhatnak olyan személyek és csoportok, akik alapkutatással (gyűjtés, lejegyzés: zene, tánc, viselet, szokás stb), tudományos feldolgozó munkával (rendszeresítés, tanulmányok, publikációk: kiadvány, könyv, hangfelvétel, video- és hangkazetták stb), oktatási feladatokkal (tanfolyam, tábor, képzés stb) példaértékű munkát végeznek a magyar nyelvterület népművészetének megőrzése, hiteles bemutatása, mind szélesebb hazai és külföldi közönség előtt történő megismertetése érdekében, hozzájárulva ezzel a nemzeti identitástudat erősítéséhez, a korszerű magyarság kép kialakításához.

A pályázatokon túl az Alapítvány a különlegesen értékes művészi alkotásokért (zene, tánc, viselet) egyes országos rendezvények alkalmával díjat ad ki.

A pályázathoz munkatervet és költségvetést is kérünk csatolni. A pályadíj-igények a munka volumenétől, valamint a pályamunkát végzők számától függően 10–50 000 Ft közötti összegre nyújthatók be.

Pályázni 1990. május 31-ig lehet az alábbi címen:
MAGYAR NÉPMŰVÉSZETÉRT ALAPÍTVÁNY 1011 Budapest, Corvin tér 8.

A pályázatok odaítéléséről kuratórium dönt.

Timár Sándor
a kuratórium elnöke

Massai Múzeum. Újmassán található hazánk egyedülálló ipari műemléke, a faszenes nagyolvasztó (nyersvasgyártó kemence). A berendezés története a nagyolvasztó közvetlen közelében lévő Massa Múzeum kiállítási anyagából részletesen megismerhető. A múzeum eredetét és anyagát tekintve szorosan összetartozik a mai Lenin Kohászati Művekkel és annak jogelődjével, a Diósgyőri Vasgyárral. A gyár alapítása Fazola Henrik nevéhez fűződik, aki 1770-ben kapott engedélyt Mária Teréziától, hogy a diósgyőri kamarauradalom területén vasolvasztót hozzon létre. A Bükk hegységben ennek minden feltétele adott volt. Az első vasolvasztó Ómassán fel is épült. Ez ma már nincs meg. Helyette újat építettek Újmassán 1813-ban. Ezt rekonstruálták, s a kohászok napján minden évben üzembe helyezik és vasat is csapolnak belőle. *(Kerékgyártó Mihály)*

Mosonmagyaróvár város tanácsa ünnepi ülést tartott 1989. október 4-én, abból az alkalomból, hogy a város elnyerte a Magyar Urbanisztikai Társaság Hild János-emlékérmet. A kitüntetett város polgárait és vezetőit dr. Verebélyi Imre belügyminiszter-helyettes köszöntötte. Elismerését fejezte ki a város fejlesztéséért, a nagyarányú építkezésekért, a műemlék épületek felújításáért és gondozásáért. Utána Szabó János, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az Urbanisztikai Társaság elnöke méltatta a településfejlesztés terén elért eredményes munkát, majd átadta a Hild János-emlékérmet Makkos Antal tanácselnöknek, díszes oklevéllel együtt. A tanácsülés után Barna Gábor, az Urbanisztikai Társaság főtájkára leplezte le a városháza árkádjá alatt, a bejárati ajtó jobb és bal oldali falán elhelyezett emléktáblákat. Az egyik tábla felirata: **MÁGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG EMLÉKÉREM.** A másik emléktáblán ez olvasható: **MOSONMAGYARÓVÁR VÁROS TÁRSADALMÁNAK ÉS TANÁCSÁNAK HAGYOMÁNYÓRZÓ ÉS TEREMTŐ VÁROS EGYESÍTŐ TEVÉKENYSÉGÉÉRT. 1989.** A városegysítő tevékenység utalás arra, hogy Magyaróvár és Moson, a két település egyesítése ötven évvel ezelőtt, 1939-ben történt.

Emléktáblát leplezett le Benda Kálmán történész, a budapesti Ráday Kollégium igazgatója Mosonmagyaróváron 1989. szeptember 15-én. A táblát a városháza árkádjá alatt levő oszlop külső falán helyezték el és a Napóleon hadjáratával kapcsolatos, 180 éve történt eseményre emlékezett:

MOSONMAGYARÓVÁRI MEGYEHÁZÁN TÁRGYALTA BÉKEKÖTÉS FELTÉTELEIRŐL CHAMPAGNY FRANCIA KÜLVÜGYMINISZTER ÉS METTERNICH OSZTRÁK KÖVET 1809. AUGUSZTUS 17. ÉS SZEPTEMBER 27. KÖZÖTT (Állította a Hazafias Népfrent és a Múzeumbarátok egyesülete, 1989.)

Az ünnepélyen megjelent Dollinger osztrák budapesti kulturális attasé és Mondn budapesti Francia Intézet igazgatója is. Leleplezés után a városháza dísztermében Benda Kálmán előadást tartott a francia forradalomról, francia-osztrák háborúról, a francia forradalom magyarországi hatásáról. (*Csizmadia Károly*)

Gábor Áron születésének 175. évfordulója alkalmából az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, a Honvédelmi Minisztérium, s Székely Kör és a Gábor Áron Gépgyár koszorúzást, tudományos ülést és emlékünnepséget rendezett 1989. november 26–27-én. Az ünnepi emlékülésen előadást tartott dr. Katona Tamás (Történelmi helyzetkép 1848–1849-ben), Kerekes Árpád (Ágyúöntés ipari háttere a Székelyföldön), dr. Gábor László (Gábor Áron életrajza és utóélete) és Hermán Róbert (Gábor Áron és a szabadságharc).

A szeghalmi Tildy-emlékbizottság centenáriumi ünnepséget rendezett a Magyar Köztársaság egykori elnöke születésének 100. évfordulóján. Az 1989. november 18-án tartott rendezvényen sor került Nagy József Tildy-domborművének avatására, ahol Nagy László református esperes méltatta Tildy Zoltánnak, mint református lelkésznek szeghalmi munkásságát. Rajki László és Eleőd Akos Tildy-szobrának leleplezésekor Straub F. Brúnó mondott avatóbeszédet. A református templomban tartott megemlékezésen dr. Kocsis Elemér, a Tiszántúli Ref. Egyházkerület püspöke mondott ünnepi beszédet. A Sárréti Múzeumban kiállítás nyílt Tildy Zoltán életútja és dokumentumok a kisgazdapárt történetéből címmel.

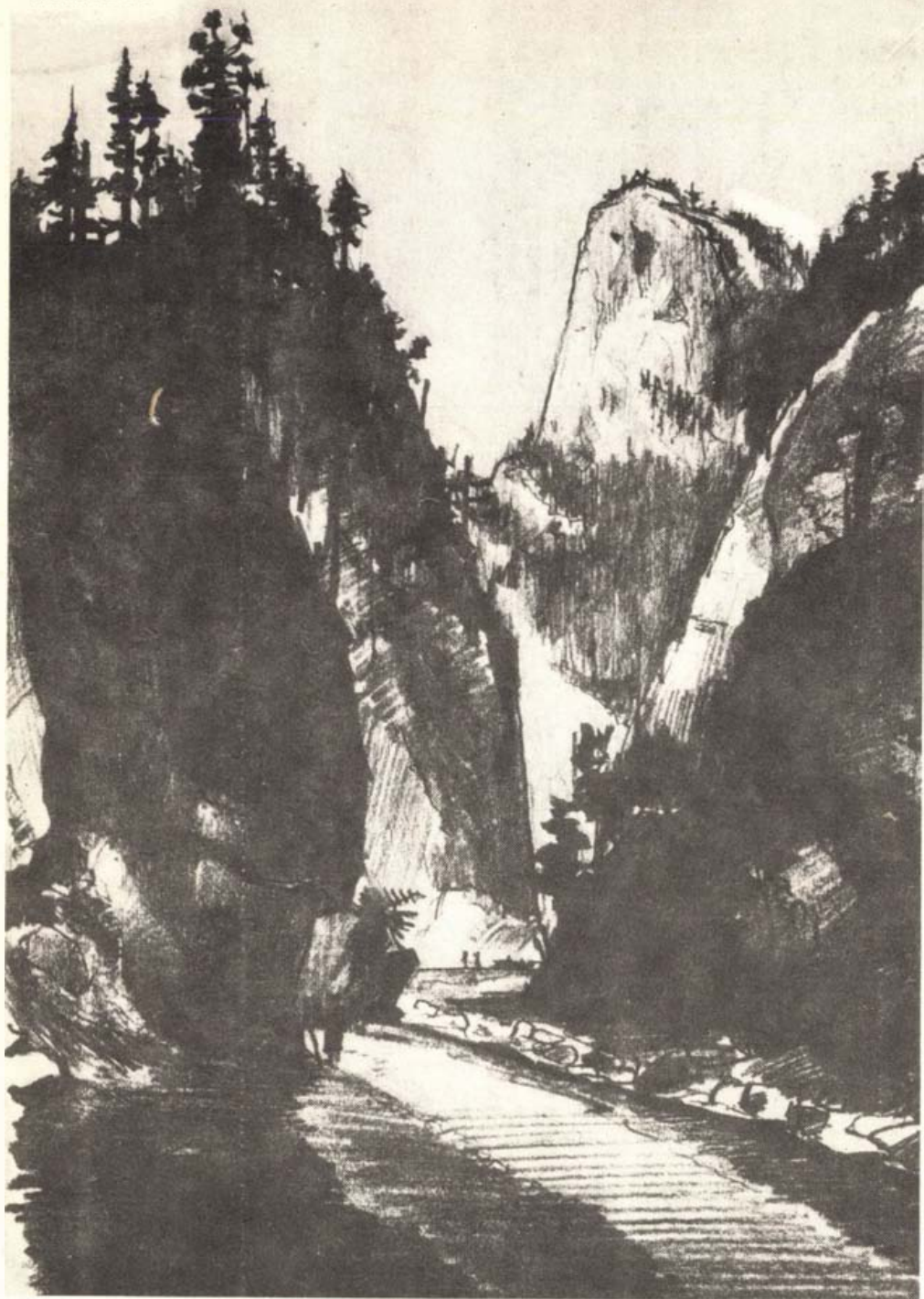

Képek a házsongárdi temetőből

(Zika Klára felvétele)

Ára: 16 Ft

A Békás-szoros, Pokoltorka, háttérben az Oltárkövel (Vákár Tibor rajza)